KECSKÉS PÁL

Az erkölcsi élet alapjai

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT 1967

AZ ERKÖLCSI ÉLET ALAPJAI

KECSKÉS PÁL

AZ ERKÖLCSI ÉLET ALAPJAI

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1967

Nihil obstat.
Dr. Stephanus Kosztolányi
censor archidioecesanus.

Imprimi potest.
Strigonii, die 2 Decembris a. 1966
Dr. Arthurius Schwarz-Eggenhofer
administrator apostolicus.

Minden jog fenntartva,
beleértve a bárminemű eljárással való
sokszorosítás jogát is

Kiadásért felelős: Esty Miklós delegált adminisztrátor

TARTALOM

BEVEZETÉS

AZ ERKÖLCSI ÉLET A KERESZTÉNY GONDOLKODÁS MEGVILÁGÍTÁSÁBAN – – – – – – – – – – – – – 13
Az erkölcs filozófiai vizsgálata – – – – – – – – – – 13
Keresztény erkölcsbölcselet – – – – – – – – – – – 16
Áttekintés és felosztás – – – – – – – – – – – – 20

AZ ERKÖLCSI TUDAT

AZ ÉRTELEM SZEREPE – – – – – – – – – – – – – 25
A gyakorlati ész – – – – – – – – – – – – – – 25
Az ismeretek erkölcsi jelentősége – – – – – – – – – – 27
Tudás és erkölcsi magatartás – – – – – – – – – – – 31

AZ AKARAT JELENTŐSÉGE – – – – – – – – – – – 32
Az akarat természete – – – – – – – – – – – – 32
Az akarat hatóképessége – – – – – – – – – – – – 34

AZ AKARAT SZABADSÁGA – – – – – – – – – – – 37
A determinizmus – – – – – – – – – – – – – – 38
Az indeterminizmus – – – – – – – – – – – – – 39
Az erkölcsi tények értelmezése – – – – – – – – – – 42
Az emberi lét értelmezésének különbözősége – – – – – – 44

AZ ÉRZELMI VILÁG – – – – – – – – – – – – – – 46
Az érzelmek hatóereje – – – – – – – – – – – – 46
Az érzelmek erkölcsi értékelése – – – – – – – – – – 49

AZ ERKÖLCS ÉLETTANI ALAPJAI – – – – – – – – – 52
A modern bio-pszichológiai kutatás – – – – – – – – 52
Az ösztönök erkölcsi jelentősége – – – – – – – – – – 55

AZ ERKÖLCSI ÉRTÉKÉLMÉNY – – – – – – – – – – – 60
Az értékfelfogás aktusa – – – – – – – – – – – – 60
Erkölcsi értékminősítés – – – – – – – – – – – – 63

A LELKIISMERET – – – – – – – – – – – – – – 67
Lélektani elemzés – – – – – – – – – – – – – 67
Etikai értelmezés – – – – – – – – – – – – 70

AZ ERKÖLCSI ÉRZÉKETLENSÉG KÉRDÉSE – – – – – 74
A szervezeti gátlású érzéketlenség – – – – – – – – – 74
Erkölcsi eredetű érzéketlenség – – – – – – – – – 76

AZ ERKÖLCSI CSELEKEDET – – – – – – – – – – – 79
A cselekedet tárgya – – – – – – – – – – – – 80
A szándék – – – – – – – – – – – – – – – 82
A végrehajtás – – – – – – – – – – – – – – 87

A CSELEKEDET KÖRÜLMÉNYEI – – – – – – – – – 90
A körülmények főbb fajai – – – – – – – – – – 90
A körülmények minősítő hatása – – – – – – – – – 94
Szituációs etika – – – – – – – – – – – – – 95

A CSELEKEDET KÖVETKEZMÉNYEI – – – – – – – – 97
A felelősség – – – – – – – – – – – – – – 97
Érdemesítés – – – – – – – – – – – – – – – 101

AZ ERKÖLCSI ÉRTÉK

ÉRTÉK ÉS VALÓSÁG – – – – – – – – – – – – – 107
Az idealizmus álláspontja – – – – – – – – – – – – 107
A valóságon alapuló értelmezés – – – – – – – – – – 111
Az erkölcsi élet bizonysága – – – – – – – – – – – 115

AZ ERKÖLCSI ÉRTÉK LÉNYEGE – – – – – – – – – – 118
Egyéb értékhez viszonyítva – – – – – – – – – – 118
Az erkölcsi érték tartalma – – – – – – – – – – – 121
Történeti egybevetés – – – – – – – – – – – – – 125

AZ ÉRTÉKRANGSOR – – – – – – – – – – – – – 127
A rangmegállapítás alapja – – – – – – – – – – – – 127
A legfőbb értékvalóság – – – – – – – – – – – – 132
Gyakorlati következtetés – – – – – – – – – – – – 134

AZ ÉRTÉKELLENTÉT PROBLÉMÁJA – – – – – – – – – 135
Az értékek ütközésének kérdése – – – – – – – – – – 135
A kötelességek ütközése – – – – – – – – – – – 138

AZ ERKÖLCSI ROSSZ – – – – – – – – – – – – – – 140
Az erkölcsi rossz mivolta – – – – – – – – – – – – 140
Jó és rossz ellentéte – – – – – – – – – – – – – 142

AZ ERKÖLCS, MINT KÖZÖSSÉGI ÉRTÉK – – – – – – – 145
Egyén és közösség – – – – – – – – – – – – – 145
Közösségi erkölcs – – – – – – – – – – – – – 148
A társadalom normatív szerepe – – – – – – – – – 151

ERKÖLCS ÉS HALADÁS – – – – – – – – – – – – – 154
Erkölcs és kultúra – – – – – – – – – – – – – 155
Technika és erkölcs – – – – – – – – – – – – – 159

AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNY – – – – – – – – – – – – – 164
A természeti törvény – – – – – – – – – – – – – 165
Az erkölcsi relativizmus – – – – – – – – – – – – 171

AZ ERKÖLCSI ÉLET ABSZOLÚT ALAPJA – – – – – – – 174
Az örök törvény – – – – – – – – – – – – – – 175
Az értékrend abszolút alapja – – – – – – – – – – 179
Az ember végcélja – – – – – – – – – – – – – 181

ERKÖLCS ÉS VALLÁS – – – – – – – – – – – – – 183
N. Hartmann antinómiái – – – – – – – – – – – – 183
A marxizmus valláselmélete – – – – – – – – – – – 187
A laikus erkölcs lehetőségei – – – – – – – – – – – 190

AZ ÉRTÉKES ÉLET

AZ ÉLETCÉL – – – – – – – – – – – – – – – – 195
Az életcél jelentősége – – – – – – – – – – – – – 195
Az erkölcsi tökéletesség – – – – – – – – – – – – 196
Az ember boldogsága – – – – – – – – – – – – – 198

A CSELEKVÉS MINT ÖNALAKÍTÁS ÉS ÖNKIFEJEZÉS – – 201
A cselekvés mint értékvalósítás – – – – – – – – – – 201
A személyiség – – – – – – – – – – – – – – – 202
A jellem – – – – – – – – – – – – – – – – 206

AZ ERÉNY – – – – – – – – – – – – – – – – 208
Az erény meghatározása – – – – – – – – – – – – 209
Értelmezési különbségek – – – – – – – – – – – – 212
Az erények osztályozása – – – – – – – – – – – – 215

ALAPVETŐ ERÉNYEK 218
Tisztelet 218
Összefüggő erények 221
Okosság 223

A SZEMÉLYISÉG ERÉNYEI 229
Becsülettudat 229
Munkaszeretet 233
Alázatosság és szerénység 235
Erőslelkűség 238
Mértékletesség 242

TÁRSADALMI ERÉNYEK 248
Igazságosság 248
A természetjog 253
Igazmondás és hűség 254
Szeretet 258
Vezetés és engedelmesség 264

AZ ISTEN-VISZONY ERÉNYEI 268
Vallásosság 269
Istenszeretet 273

ELŐSZÓ

Manapság élénk az érdeklődés az erkölcsi kérdések iránt. A jövőjén dolgozó mai emberben egyre tudatosabban jelentkezik az a meggyőződés, hogy a jövő alakulása javarészt az ő erkölcsi helytállásától, megbízhatóságától függ. Nem hagyhatja érdektelenül a jövő kérdése a keresztény embert sem. Kötelességének kell tudnia, hogy annak munkálásában részt vegyen. A keresztény erkölcs az antik gondolkodás értékes eredményeit magába fogadta s azt a maga szelleméhez alakította. Ez a hagyomány gazdag és sokoldalú tartalmával értéket képvisel a mai ember számára is s ugyanakkor fejlődésre is képes.

A keresztény erkölcs az emberi természet mélyére nyúló gyökereinek az előtárása ennek a könyvnek a célja. Magunk elé tűzésénél tudatában vagyunk annak, hogy az erkölcs a gyakorlati élet igénye és követelménye, azért vizsgálódásunknál figyelembe vesszük a modern lélektan, értékelmélet és társadalomtudomány szempontjait s eredményeit. Azok tekintetbevételével igyekezünk a keresztény világnézetű erkölcs alapelveinek időtálló értékét megvilágítani.

Könyvünk nem teológiai, hanem erkölcsfilozófiai irányú munka. Az erkölcsi kérdéssel nem a kinyilatkoztatás alapján foglalkozunk, hanem a természetes erkölcs vonalán, tudatával a kinyilatkoztatás hatása jelentőségének az erkölcsi gondolkodásra. Azoknak az alapelveknek a vizsgálatára korlátozódunk, amelyeken a keresztény erkölcs természetfölötti világa továbbépül.

BEVEZETÉS

AZ ERKÖLCSI ÉLET A KERESZTÉNY GONDOLKODÁS MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

Az erkölcs filozófiai vizsgálata

Mint minden élőlény, az ember is tevékenységet fejt ki, tevékenységgel tartja fenn magát, bontakoztatja ki hajlamait, képességeit. Tevékenységei egy részét ösztönösen végzi; emberi lényét elsősorban cselekedeteiben, tudatos célokat követő tevékenységében éli át. A sajátosan emberi tevékenységek, a cselekedetek, abból az életközpontból fakadnak, amelyben az ember öntudatos énjét fogja fel és éli át. Énjét pedig legjobban érdeklik s alakulására legjelentősebbek azok a cselekedetek, amelyeket értékek szólítására, vonzására hajt végre, amelyekkel értékeket valósít meg, javakat hoz létre, s amelyekkel önmaga is legigazibb ember-voltában tökéletesedik, értékesebbé válik.

A különböző értékekre, a hasznosra, kellemesre, igazra, jóra, szépre irányuló tevékenységek közül különösen jelentősek azok, amelyek végrehajtásánál a „jó" szempontja hat cél és indítékképpen. A jó megtételére az ember más értéknél nyomatékosabban kötelező indítást érez; a jóra való felszólítás annak megvalósítását sürgeti, ami által emberséges emberré válik: lelki világának rendezését és fegyelmezését, képességeinek latbavetését, cselekvésre irányuló erőinek érvényesítését és kifejtését, az emberi rendeltetés betöltését. E rendeltetés teljesítésének tudata kielégíti az embert, a jó lelkiismeret békéjével tölti el, elmulasztása pedig lesújtólag hat, bűntudatot ébreszt benne. A jóság, épp mivel az ember-voltot a legmélyebben és legátfogóbban érinti, az ember elemi létigénye. Senki sem akar rossz, becstelen, erkölcstelen ember lenni, a gonosztevő is enyhítő körülmények felhozásával igyekezik menteni ember-voltának becsületét.

A jóság, a becsület, a tisztesség értékvilága az erkölcs birodalma. Egén azok a csillagok ragyognak, amelyek a jó és nemes emberiesség követelményét hirdetik. Ezek a követelmények eszmei magasságukból azon szabályok, normák, törvények révén jutnak az ember mindennapi életébe, amelyeket a társadalom az erkölcsi értékek gondozására és védelmére hivatott szervei és intézményei közvetítenek. Ilyen a vallás, mely az ember rendeltetését az örökkévalóságba mutató célja nyomán tudatosítja s annak betöltésére erkölcsi előírásokat ad. Mellette a társadalmi együttélésben az emberi magatartásra vonatkozólag kialakulnak a tapasztalat alapján bevált hagyományok. Ilyenek a szokások, az alkalmazkodási szabályok a társadalom életmódjához. Súlyosabb felelősséggel köteleznek ezeknél a szorosan vett erkölcsi előírások, a köztisztesség, az emberhez méltó közösségi élet erkölcsi követelményei. Egy részüket a társadalom iratlan törvénykönyve tartalmazza, a közrend szempontjából különösen jelentőseket a nép közhatalmi szervezete, az állam törvényekbe foglalja.

Vallási, társadalmi, jogi eredetű szabályok többé-kevésbé egymásba illeszkedő rendszere ad útmutatást az ember erkölcsi élete számára. Elsősorban a nevelés közvetíti őket, de az állandó társadalmi érintkezés is érezteti kötelező erejüket. Az erkölcsi szabályok általános irányelveket tartalmaznak. Azonban az egyéni öntevékenységet, döntést, állásfoglalást nem teszik feleslegessé. A művelődés magasabb fokán álló társadalomban az emberek életkörülményei egyénenként jelentős különbséget mutatnak s az élet előre láthatatlan helyzetek elé állít. Az önmagához hű s egyszersmind a társadalom javával megegyező cselekvési készség megszerzése, az erkölcsi követelmény következetes teljesítése, az ember nem csekély önismeretet, tapasztalatot, önképzést igénylő feladata.

Akár az egyén, akár a társadalom szempontjából nézve, az erkölcsi élet nincsen nehézségek, sőt válságok híján. Ősi tapasztalat az ember ellentétes hajlamainak a küzdelme, a szellemi erők felsőbbségének biztosítása az ösztönös hajlamokon az erkölcsi élet egyik legelemibb, de nem legkönnyebb feladata. Különösen a kultúrélet sokféle igénye és követelménye között nem könnyű mindig az erkölcsi követelmény fennállását és mértékét megállapítani s az erkölcsi kötelességek közt is lehetséges ütközés. A társadalom valamennyi emberi igényt és

értéket képviselni hivatott életében nem ritka a szembekerülés az erkölcs és más életkör (gazdasági élet, technika, művészet stb.) igénye között s a hagyomány révén kialakult társadalmi normarendszer sem merevedik meg, hanem alkalmazkodik a folytonos mozgásban lévő élet igényeihez.

Az erkölcsi problémák juttatják szerephez a társadalomban azokat az egyéniségeket, akik az átlagembernél mélyebb lélekismerettel, több élettapasztalattal, fejlettebb és biztosabb értékelő képességgel rendelkeznek, a köztudatban feszengő kérdések iránt megértést tanusítanak s mint lelki vezetők, nevelők, lélekbúvárok, írók, költők, államférfiak tudatosítják az erkölcsi feszültséget és problémákat s megoldásukra utat mutatnak. Közöttük vagy mellettük megjelenik a filozófus alakja is, aki a beleélés és együttérzés hozzájuk hasonló tulajdonsága mellett, az erkölcsi kérdés többi megfigyelőitől abban különbözik, hogy amazoknak a gyakorlat síkján maradó szemlélete fölé igyekezik emelkedni, a napi problémákkal szemben bizonyos távlati látásra törekedik, nem hogy eltávolodjék az élettől, hanem hogy olyan álláspontra jusson, amely megbízható ítéletalkotáshoz és eligazításhoz segít. A filozófia az „elvek", a megismerés, a lét, a cselekvés végső előfeltételeinek a tudománya. Az erkölcsbölcselet az erkölcsi kérdéseket a végső alapok szempontjából vizsgálja, világítja meg, bírálja és igazolja. Mi az erkölcsi cselekvés? Hogyan alakul ki az erkölcsi értékelés és mennyiben megbízható? Van-e az értékelésnek igazolható kritériuma és normája? Mi az erkölcsi érték? Mennyiben különbözik és mennyiben függ össze más értékkel? Milyen összefüggésben vannak az erkölcsi értékek egymással? Hogyan valósítható meg az erkölcsi követelmény? Elsősorban ezek a kérdések alkotják az erkölcsfilozófia körét. Első tekintetre is átfogóbbak és mélyrehatóbbak ezek, mint amilyeneket a mindennapi élet felvet. Azokkal szemben sem közömbös a filozófus, de azokat átfogó, egyetemes összefüggések szemszögéből nézi.

Az élő erkölcs, az „étosz" és az erkölcsök elmélete, az „etika" szoros kapcsolatban vannak egymással. Ezt a kapcsolatot fejezi ki a filozófiai hagyomány, midőn az etikát mint gyakorlati bölcseletet jellemzi. Tárgyának sajátszerűsége azonban nem szigeteli el az etikát a filozófia egyéb ágaitól, hanem fenntartja és szükségessé

teszi azokkal az érintkezést. Az ember életével foglalkozva feltételezi az ember létmivoltára vonatkozó állásfoglalást, ami beismerten vagy felismerhetően a valóság végső létalapjaira válaszoló elmélettel, a metafizikával hozza kapcsolatba. Az erkölcsi értékelés és cselekvés lelki természete a lélektannal, a lelki folyamatok biológiai alapjainak figyelembe vétele a biológiával, az egyénnek a társadalmi életbe való beletartozása a társadalomtudománnyal hozza érintkezésbe az erkölcstani kutatást. S nem marad közömbös megállapításainál az emberi megismerés érvényéről és határáról vallott ismeretelméleti nézőpont sem. Azonban az etikai vizsgálódás, mindezek figyelembevételével, azokra a mozzanatokra irányul, amelyek az emberi értékelés és cselekvés erkölcsi mivoltára s annak az életre való hatására, jelentőségére vonatkoznak.

Keresztény erkölcsbölcselet

Az antik görög–római kultúra világában megjelent kereszténység maga előtt találta a magas fejlődésre jutott görög filozófia erkölcsi megállapításait. A pythagoreusok, Démokritos, Sokrates, Platon, Aristoteles, a sztoicizmus filozófiájában az antik ember egyéni és társadalmi életének erkölcsi kérdései beható vizsgálat tárgyát képezték. Az elmélyedő spekulatív képességgel párosult eleven valóságérzék egyre szélesebb körben tárta fel az erkölcsi élet problémáit.

Új eszmékkel termékenyítette meg az etikai szemléletet a kereszténység. Isten személy voltának tudatosítása, aki Krisztusban az erkölcsi tökéletesség élő példáját adta, a világnak mint Isten teremtő alkotásának szemlélete, az Isten hasonlatosságára teremtett embernek a világ s önmaga alakítására kapott hivatása, döntő jelentőségű ismeret lett a bölcseleti gondolkodás számára is. Alapvető az etikai gondolkodásra a kereszténység által tudatosított személyiség-eszme: az ember nemcsak mint a városállam tagja, vagy a világegész részeként ismeri meg magát, mint az antik filozófiában, hanem lelkét, mely Isten teremtése, egyénileg birtokolja, Istennel személyes kapcsolatban áll, ami önmagának, önértékének is elmélyültebb ismeretéhez segíti. Ezt az erős személyiségtudatot az individualizmus elszige-

telődő magábazárkózásától megóvja az emberi lét a teremtés és megváltás tanában kidomborodó szolidarításának a tudata, mely kitágítja a szemléletet az egyetemes emberiesség étosza felé. Ennek elméleti kidolgozása az egyházatyák és a középkor skolasztikusainak a feladata, akik az antik etika eredményeit is felhasználják, fogalmait, megállapításait a keresztény világszemlélet szellemében alakítják át.

Alapvető *Szent Ágoston* (354–430) tevékenysége. A nagy egyházatya az önmegfigyelés ritka képességével, az erkölcsi tudat eladdig megközelítetlen mélységeibe hatol. Felismeri, hogy öntudatában az ember nem fogja fel teljesen magát, rejtett, tudatalatti indítékok is irányítják vonzalmaiban és választásainál. Az antik intellektualizmussal szemben az akaratot látja döntő jelentőségűnek az erkölcsi életben, annak a jóságán múlik alanyi szempontból a cselekedet erkölcsi értéke. Minthogy a szeretetet találja az erkölcsi élet döntő tényezőjének, a szeretet, az előnyben részesítés helyes rendje nála az irányadó, melynek szilárd iránypontja Isten, a legfőbb Jó. Platon részéről a világtól különválasztott ideáknak Isten örök eszméivel való azonosításával, Isten az örök törvény, a „lex aeterna" szerzője s az ő szeretete, a „caritas" a legfőbb erény. Az Istenben gyökerező szeretet szétáradó erejének és hatásának bemutatása Augustinus nagy hatású történeti művének, a „De civitate Dei"-nek a vezető gondolata. Szent Ágoston etikai szemlélete a keresztény lelkiség gazdag forrása. Belőle merít Nagy Szent Gergely pápa, akinek a Morálisa hosszú időn őt az erkölcsi gondolkodás formálója.

A középkor a keresztény világképnek és értékelésnek megfelelő rendszer alkotására irányuló törekvései *Aquinói Szent Tamás* (1225/27–74) Summa-jában jutottak klasszikus megfogalmazáshoz az aristotelesi filozófia fogalmi készletének felhasználásával és továbbfejlesztésével. Aristoteles hatása alatt világosan megkülönböztetve az ismeret forrásait, a természetfölötti élet alapjának tekintett természetes erkölcs struktúrájának kidolgozásával, Szent Tamás műve nemcsak teológiai, hanem filozófiai jelentőségű is. Augustinus a természetes ismeretet is isteni megvilágításból eredeztető intuiciós értelmezésével szemben, Tamás az ismeretszerzésnél az ész természetes erőire ha-

gyatkozik, azokkal is megközelíthetőnek tartja a keresztény világszemlélet számára irányadó érzékfölötti, transzcendens valóságot.

Szent Tamás etikai szemlélete objektív irányú: az erkölcsi értékeket és követelményeket a valóság lényegi törvényeiben találja megalapozva, s a cselekedet értékelésénél a döntő szerepet a tárgynak juttatja. Valóságszemléletében a lét teremtett mivoltában isteni eszmét rejt magában s annak megvalósítása mértékében értékhordozó. Az erkölcs normája az ember képességeit magukban hordozott céljuk megvalósítására irányító természeti törvény, amelyet az ész természetes erejével ismer meg s alkalmaz a körülményeknek megfelelően a lelkiismeret ítéletében. Szent Tamás figyelembe veszi a változás tényét is, s a természeti törvény és a társadalmi moralitásra irányadónak tekintett természetjog mellett méltányolja a körülményekhez igazodó tételes törvény jelentőségét is. Az embert erkölcsileg is a valóság egyetemes összefüggéseiből értelmezve, az erkölcsi tökéletességet mint az ember tudatos és szabad cselekvésével kialakuló létteljességet határozza meg („plenitudo essendi debita" S. Th. I-II. q. 18. a. 1.). Ezzel hasonul az ember Istenhez, aki mint a mindenségnek, az embernek is végső célja.

Az objektív mozzanatok mellett gazdagon értékesíti Szent Tamás a keresztény lelkiség tapasztalatait az erkölcsi élet alanyi mozzanatainak a kifejtésénél. A vezető szerepet a gyakorlati ész erénnyé fejlett készségének, az okosságnak juttatja, de éppúgy elismeri az akarat értékszomjazó vágyának jelentőségét s az ösztönös természetnek, az indulatoknak a szerepét is. Vizsgálódása nyomán az Aristoteles által csak körvonalaiban vázolt erénytan hatalmas rendszerré épül ki, mely egyoldalú értékeléssel szemben, az erkölcsi életet mint az egész ember művét mutatja be, mely az életharmóniában valósítja meg az emberiesség keresztény értelemben vett eszményét.

A középkori szellemi egység felbomlásával az egyház által hirdetett erkölcs mellett, az erkölcsi értékelés alakításában egyre jelentősebb részt kapnak a világi művelődés tényezői, az iparral fejlődő városi polgárság életszemlélete, a hatalma kiterjesztésére törekvő állam érdekei, a társadalmi osztályok érdekellentétei, a fejlődő szaktudományokkal állandó kölcsönhatásban álló filozófia értékelései. Az egymás mellett ható, de ellentétüket is éreztető értékelések közepette,

az erkölcs filozófiai értelmezésénél a transzcendens elvekkel szemben előtérbe nyomul az erkölcsnek merően az ember természetes hajlamaira hagyatkozó vizsgálata, sőt a természettudományokkal azonos módszerre törekvő elemzése. Az empirista-naturalista értelmezéssel ellentétben, az erkölcsi élet eszmei irányulását igyekezik tudatosítani az újkor idealizmusa, az Istentől való függés tényét hirdető vallásos erkölccsel szemben az ember erkölcsi önállóságának, autonómiájának a kiemelésével. A felvilágosodás korára jellemző, erősen individualista irányú etikát a romantika kora, majd a munkásosztály társadalmi jelentőségének emelkedése s a technika fejlődése az egyénnek a közösségtől való függését kiemelő etikai irány váltja fel. Azzal szemben ma az egzisztencializmus az egyén személyi szabadságigényét juttatja kifejezésre. Elsősorban az erkölcs tárgyi tartalmainak a vizsgálata alapján áll az idealisztikus irányú materiális értéketika.

Bár az erkölcs természetes feltételei felé forduló vizsgálódás közepette is felismerhető az újkor legtöbb erkölcsbölcselőjénél a keresztény kulturális örökség hatása, a keresztény eszmevilággal való kapcsolatukról az azt kifejezően magukénak valló bölcselők tesznek tanuságot. Ezek a gondolkodók figyelemmel követik az élet feltörő problémáit, ugyanakkor felhasználhatónak ítélik a keresztény klasszikusok, különösen Aquinói Szent Tamás metafizikájának és erkölcsbölcseletének időtálló megállapításait is. A keresztény klasszikus bölcseletnek a modern kérdésekkel való szintézisére irányuló törekvés jellemzi a múlt század végével fellendült *neotomista* (neoskolasztikus) bölcseletet. Képviselői között az erkölcsfilozófia terén a legjelentősebb V. Cathrein, J. Mausbach, M. Wittmann, J. Maritain, T. Steinbüchel, J. Messner, J. Pieper, J. Leclercq, M. Reding munkássága. De a tomizmustól független utat követő gondolkodóknál is érvényesül a keresztény világnézet, különösen D. v. Hildebrand, J. Hessen, M. Blondel, G. Marcel, P. Teilhard de Chardin etikai műveiben, M. Scheler némely értékelésénél, Pauler Ákos végleges formában kialakult rendszerében. A protestáns szerzők közül E. Troeltsch, E. Brunner, K. Barth, P. Althaus, R. Niebuhr művel kívánnak említést.

Áttekintés és felosztás

Az etika gyakorlati jellege megkívánja, hogy a közvetlen tapasztalatból kiindulva állapítsa meg az erkölcsi élet egyetemes előfeltételeit s alkalmazhatóságukat az élet valóságán mutassa be. Az erkölcsi élet tényeit legközvetlenebbül lelki életünkben, tudatunkban tapasztaljuk. Az erkölcsi értékelést, állásfoglalást, cselekvést s annak következményeit tudatunkban éljük át, tudati tapasztalatunk alapján van róluk ismeretünk. Kiindulásunkat tehát a tudat vizsgálatából vesszük. Ehhez a legmegbízhatóbb módszert a fenomenológiai lélektan nyújtja, mely a lelki jelenségeket önmagukból, lehető előítéletmentes megfigyelésük és leírásuk alapján értelmezi.

Tudatunk két alapvető, többnyire összefolyó erkölcsi élménye az erkölcsi értékelés és az erkölcsi cselekvés. Az erkölcsi élet minden jelentős, számottevő részletének feltárása teszi szükségessé az önmagában egységes élmény részeire bontását, elemző vizsgálatát, amelynek alapján elénk tárul az emberi lélek erkölcsi fogékonysága és készültsége, azok a lelki aktusok és tartalmak, amelyekben az erkölcs mint sajátszerű életjelenség áll előttünk. Mint a lélektan általában, az erkölcslélektan is figyelmen kívül hagyva az egyedi és típus-különbségeket, a felnőtt, normális kultúrember erkölcsi tudatát teszi vizsgálat tárgyává. Hogy ilyen általánosításra mennyiben vagyunk feljogosítva, azt a lélektani s az ahhoz kapcsolódó értékelméleti vizsgálatnak kell eldöntenie.

A lélektani vizsgálódás során alapvetőnek bizonyuló értékelő magatartás túlvezet a tudaton olyan tárgyi értékmérőhöz, amely tudatunkra meghatározóan hat, az értékelést végső fokon igazolja. A tudati tapasztalaton túljutással, a végső elvek keresésével válik az etika teljes értelemben filozófiai tudománnyá. Az elvi igazolás elől kitérve, merően az erkölcsök leírására korlátozódik. Ám az elkerülhetetlen érték-szempont továbbhaladásra késztet a végső létfeltételek irányában. Ez elsősorban érték és valóság viszonyának a megvilágítását kívánja, majd az erkölcsi érték lényegének az előtárását.

Gyakorlat és elmélet szoros kapcsolatának figyelemmel tartásával mutatjuk be a III. részben az ember erkölcsi kibontakozásának feladatát és útját. Ez a rész egyszersmind a II. részben kifejtett elvek

gyakorlati igazolásául is szolgál. Az erkölcsi élet részleteinek a megvitatása azonban meghaladja egy olyan munka kereteit, amely az alapvetés feladatát vállalta.

Irodalom a bevezetéshez:

Dempf, A.: Ethik des Mittelalters. (Baeumler–Schröter: Handbuch der Philosophie.) München–Berlin 1931. – *Dittrich, O.:* Geschichte der Ethik. Leipzig 1923–32. – *Leclercq, J.:* Philosophie morale de Saint Thomas d'Aquin devant la pensée contemporaine. Louvain – Paris 1955. – *Maritain, J.:* Science et sagesse. Paris 1936. La philosophie morale. Paris 1960. – *Mausbach, J.:* Die Ethik des hl. Augustinus. 2. Aufl. Freiburg i. B. 1929. – *Reding, M.:* Der Aufbau der christlichen Existenz. München 1952. – *Sertillanges, A. D.:* La philosophie morale de St. Thomas. Paris 1912. – *Simon, Y.:* Critique de la connaissance morale. Paris 1934. – *Utz, A. F.:* Wesen und Sinn des christlichen Ethos. München–Heidelberg 1942. – *Wittmann, M.:* Die Ethik des Aristoteles. Regensburg 1920. Die Ethik des hl. Thomas v. Aquin. München 1933. – *Wundt, M.:* Geschichte der griechischen Ethik. Leipzig 1911.

AZ ERKÖLCSI TUDAT

AZ ÉRTELEM SZEREPE

A gyakorlati ész

Tárgyakat felfogó és megjelenítő szerepében megismerő képességünk eszmélődésünk ébresztője, belső világosságunk. Aristoteles óta megkülönböztetjük a tárgyakhoz való viszonya szempontjából az ész kétféle tevékenységét: az elméleti és a gyakorlati észt. Az elméleti ész tevékenysége az igaznak, a valóságnak megfelelő tényállásnak a megállapítására vonatkozik. A gyakorlati észt az ismeret gyakorlati értéke, jelentősége érdekli. Az ember nem csupán szemlélője a valóságnak, hanem abba cselekvésével alkotólag belenyúl. Ebben a tevékenységében eligazítója a dolgokat, tárgyakat, a cselekvést, az alkotás szempontjából ítélő, értékelő gyakorlati ész, mely nem hideg fényben mutatja be a dolgokat, hanem vonzást, esetleg elutasítást keltő érzés színeződésében. A gyakorlati ész nem azt mutatja, mi a dolog önmagában, hanem mi számunkra a jelentősége, értéke. Első tekintetre is nyilvánvaló, hogy erkölcsi életünk szempontjából elsősorban az ész gyakorlati tevékenységének van jelentősége.

Értelmünk a tényállásokat az ítélet aktusában ragadja meg, veszi öntudattal birtokába. Ítéleteinkben tudatosul valaminek a mivolta s lesz tudatunk maradandó tartalmává. A valósággal megegyező logikai ítéleteink elméleti tudásunk megalapozói; valamely magatartás értékét, jó vagy rossz voltát megállapító gyakorlati ítéleteink pedig erkölcsi tájékozódásunk irányítói. Nemcsak a saját magatartásunk értékét ítéljük meg, mások cselekedeteit, magatartását is jónak vagy rossznak tarthatjuk, sőt személyektől elvonatkoztatva bizonyos

tényeket önmagukba is erkölcsileg értékelünk. Így a bátorságot jónak, a gyávaságot rossznak tartjuk.

Erkölcsi ítéleteink jórészét nem önmagunkra való reflexió alapján alakítjuk ki, hanem másoktól fogadjuk be, mint szűkebb, vagy tágabb körű környezetünk értékelését tesszük magunkévá. Azonban az erkölcsi élet nem merül ki a környezethez való alkalmazkodásban. Az értelem fejlődésével és önállósulásával igyekezünk a tartalmak belső, tárgyi értéke alapján ítéletet alkotni, a saját belátásunk alapján meggyőződést szerezni.

Mint a lelki élet általában, az erkölcsi intelligencia is fejlődik. A fejlődés az ismeret egyre egyetemesebb körű kiterjedése s egyre változatosabb tartalmi gazdagodásában mutatkozik. Az erkölcsi ítéleterő legszűkebb körét a konkrét, közvetlen esettel szemben való állásfoglalás képezi. Hasonló esetek alapján a megegyező, lényeges mozzanat kiemelésével, az értelem kialakít bizonyos erkölcsi fogalmakat, aminő a becsület, az igazságosság, a jóság stb. fogalmai. E fogalmakat és eszméket az elméleti fogalmakkal szemben a gyakorlathoz való vonatkozás, a dinamikus, mozdító erejű, akaratot indító hatás jellemzi. Nem vagyunk közömbösek az iránt, van vagy nincs igazságosság, hanem akarjuk, hogy legyen. Az erkölcsi fogalmak kialakításánál kezdetben hiányok, fogyatékosságok is mutatkoznak, melyeket a gyakorlat, az élettapasztalat helyesbít és igazít ki. Az életkör szűk volta, nem-erkölcsi (pl. hasznossági, vitális) érdekek, indítékok befolyásoló hatása, érzelmi mozzanatok közbenjátszása, erkölcsileg sérült lelkület mellett, könnyen lehetséges tévedés az erkölcsi fogalom alakításánál. A tévedést az egyetemes elvekkel való összeegyeztethetetlenség s az ellentmondó és lehetetlen gyakorlati következmények fedik fel.

Erkölcsi ismereteink, bár a tapasztalat alapján fejlődnek, nem csupán a tapasztalatból szerzett mozzanatokból alakulnak ki. Elménk nemcsak a konkrét esetet képes felfogni és általánosítani, hanem egyetemes vonatkozásokat, összefüggéseket is képes felismerni. Bizonyos értelmi fejlettség fokára jutott elme bizonyos alapvető erkölcsi értékvonatkozásokat belső nyilvánvalóságuk alapján ismer fel és fogad el. Hogy a jót meg kell tenni s a rosszat kerülni kell, hogy mindenkinek meg kell adni a magáét, hogy magunkban és másban

tisztelni kell az emberi méltóságot, olyan belátások, amelyek igazságértékét az elme valamely konkrét esettől függetlenül, az igazságtartalom közvetlenül belátható nyilvánvalóságánál fogva teszi magáévá. Egyetemes tartalmuk alapján ezeket az ítéleteket a gyakorlati, erkölcsi alapelveknek tekinti a bölcseleti hagyomány.

A sztoikusok és a skolasztikusok „synteresis" néven emlegették az erkölcsi gondolkodást irányító alapelveket. Ezeknek az elveknek a jelentése a normatív, szabályozó, parancsoló jelleg. Felismerésükkel olyan alapvető megkötöttség, kötelezettség tudata jár együtt, amelyet az erkölcsi érték megsértése nélkül nem szeghetünk meg. Kötelező voltukat nemcsak a magunk, hanem minden ember számára szólónak, tehát egyetemes érvényűnek ismerjük fel. Erkölcsi ismereteink rendezésénél és igazolásánál az elvek megalapozó szerepet töltenek be, hozzájuk mérjük végső fokon valamely konkrét esetre vonatkozó ítéletünket, rájuk visszavezetve igazoljuk magatartásunkat. Ezeknek az elveknek a bizonyosságát bizonyíthatatlanságukban látjuk, abban, hogy nem vezethetjük vissza más tételre, mely igazolhatná őket. De ennek szükségességét nem is érezzük, mert ezek az elvek nyilvánvalóságukat önmagukban bírják, ellentétüket kizárják, hasonlóan a logikai (ellentmondás, azonosság) alapelvekhez. Az erkölcsi tények közti összefüggést felismerve, egységesen az alapelvekre vonatkoztatjuk őket. Ily módon az erkölcsi élet mint összefüggő egység, rend tudatosul számunkra. A tapasztalatból eredő minden új tartalmat, esetet igyekezünk az elménkben kialakult, értékrangsort képező rendszer keretében elhelyezni, s ha e tekintetben nehézség, vagy ellentmondás mutatkozik, zavaró hatása egész erkölcsi gondolkodásunkra érezhető.

Az ismeretek erkölcsi jelentősége

Habár az erkölcsi életben közvetlenül a gyakorlati ész az irányítás, az elméleti ész tevékenysége sem jelentéktelen erkölcsi világunkra. Tudatunk, lelki világunk belső egységében a különböző tevékenységek szoros összefüggésben vannak egymással, kölcsönösen segítik, vagy gátolják egymás működését. Összefüggés van az ész

elméleti és gyakorlati tevékenysége között is, mindkettő ugyanegy értelmi erőnek a működése.

Erkölcsi életünk számára is alapvető jelentőségű a világos és határozott *tárgyfelfogás,* mert hiszen gyakorlati magatartásunk a tárgyakhoz, dolgokhoz való állásfoglalással alakul ki. Természeténél fogva az értékre, jóra hajló akaratunk mécsese az értelem fénye, mely a tárgyi világot mint értékek hordozóját, vagy nélkülözőjét jeleníti meg előtte. Tapasztalatunk biztossága, a dolgokról alkotott fogalmaink tökéletessége, erkölcsi tájékozódásunk megbízhatóságának is igen fontos előfeltétele. Természetesen nem rendelkezhetünk mindenről szaktudományos ismerettel, az erkölcsi elbíráláshoz elégséges a „morális" ismeret, amilyen a dolog erkölcsi vonatkozásainak a megállapításához szükséges. Ennek hiányában értékelésünk hibás, fogyatékos lesz, melynek erkölcsi beszámítása azon múlik, hogy a tudatlanság fizikailag leküzdhetetlen-e, vagy kellő szorgalommal megszüntethető.

Nem közömbös az erkölcsi élet szempontjából, hogy mire fordítjuk *figyelmünket,* milyen figyelembe részesítjük a tárgyi benyomásokat, mennyire pontosan tudjuk azokat felidézni, tudatunkban megőrizni. Tartalomszegény, jelentéktelen dolgoknak nem ugyanaz a jelentősége gyakorlati életünk számára, mint a gazdag tartalmú, jelentős, lényeget feltáró mozzanatoknak. Egy felszínen maradó benyomásnak erkölcsi tekintetben is más jelentősége van, mint egy mély hatást kiváltó, magasabb értékigényünket felkeltő, vagy azt sértő élménynek.

Minden komoly, felelősségtudatra ébredt embernek hátrányára van a felületesség, a figyelmetlenség, a szórakozottság. A fogalmak jelentése felfogásának, vonatkozások, összefüggések felismerése könnyedségének, az elénk kerülő konkrét eset megbízható elbírálásának képessége: mind olyan teljesítménye az intelligenciának, amelyet az erkölcsi élet szempontjából sem lehet lebecsülni. A megbízható *emlékezet* jelentősége egyetemes elvek adott esetre való alkalmazása könnyedségének, kötelezően vállalt célkitűzéseink, jófeltételeink következetes végrehajtásának, ígéreteink megtartásának, elkövetett tetteink elismerésében, élményeink valósághű elmondásában, tetteink visszatekintő elbírálásánál (lelkiismeretvizsgálás) erkölcsi tekintetben is eléggé szembetűnő. A jogosult önérzetnek az emlékezetben híven megőrzött cselekedetek, a kevélységnek a véghezvitt tettek képzelet-

beli túlzása, a hamis szerénységnek a hibákat túlzó, a jót feledő emlékezet fogyatékos működése adja lélektani alapját.[1]

Biztos és határozott cselekvésnek az ismeret biztossága, a *bizonyosság* fontos előfeltétele. Hiányában ingadozó, tapogatódzó, határozatlan az erkölcsi magatartás s nehezen vállalja az életben elkerülhetetlen áldozatokat. Az elméletben vallott kétely súlyos gyakorlati következménye az erkölcsi élet elvtelenségében, következetlenségében, megbízhatatlanságában mutatkozik meg. Az erkölcsi érték tiszteletet, odaadást kíván, ami csak a megismerése bizonyosságának mértékében lehetséges.

A megismerő elme a tárgyhoz hasonulva, Aristoteles mély meglátása szerint, azzal lelkileg azonosul. Minden igaz ismeret lelki gyarapodás, mely nemcsak elméleti tudásunkat, de erkölcsi készségünket is gazdagítja. Minden új ismeret tágítva szellemi látókörünket, cselekvésünk terét is bővíti. Új feladatok elé állítva, magatartásunk módosítására, eddig rejtett erők kifejtőzésére ingerel. A kultúra fejlődésével az emberi lélek gazdag lehetőségeinek erkölcsi fejlődése, az egyéni és a társadalmi erkölcs fejlődési méretei is tágulnak.

Van ugyan olyan nézet is, amely a kulturális fejlődést az erkölcsi jósággal ellentétben állónak tartja. Különösen a nagyvárosokban tapasztalható erkölcstelenség, szemben az egyszerű viszonyok közt élő emberek erkölcseivel, ezt a nézetet látszik igazolni. *Rousseau* nevezetes pályaműve (Discours sur les sciences et les arts) sötét színekkel festette az újkorban újjászületett tudomány erkölcsrontó hatását. Rámutat, hogyan zúzza szét az egyszerű lelkek magasztos tudományát, az erényt, a felvilágosodás szelleme, a baráti hűség helyett a gyanakvás, bizalmatlanság, félelem, elhidegülés, tartózkodás, gyűlölet és árulás burjánzik fel nyomában. Nem ritka a XX. század embereiről adott sötét erkölcsrajz sem.

Azonban a fejlettebb kultúrával együtt tapasztalható nagyobb arányú erkölcstelenségnek nem az értelmi fejlődés mint ilyen az oka, hanem az emberi életnek méreteivel fokozódó bonyolultsága, mely az értelmet is fokozott feladatok elé állítja. S ennek erkölcsi tekin-

[1] Vö. *Dyroff, A.*: Gedächtnis und Sittlichkeit. Archiv. f. ges. Psychologie 86. k. 1932, 63 kk. 11.

tetben nem felel meg mindig kielégítően. Sokszor a fejlettebb kultúrális élettel fenyegető egyoldalúság az értéktudat szűkülését okozza, amivel együttjár az erkölcsi élet egyoldalúsága, sőt elferdülése. Azonkívül az erkölcsi életben nemcsak az értelmi belátás érvényesül, hanem nem-értelmi, irracionális erők is hatnak s az értelmet saját szolgálatukba kényszeríthetik. Elvitathatatlan a modern élet kultúrájának ama fogyatkozása, hogy a szellemi-erkölcsi kultúra nem áll arányban az anyagival.

Ez a hiány felfedi az erkölcsi életnek az ismeret oldaláról mutatkozó gyakori fogyatékosságát, az *önismeret* hiányát. A tárgyi világnak az erkölcsi életre is elvitathatatlan jelentősége mellett, éppen nem hanyagolható el a figyelemnek önmagunkra fordítása sem, lelki állapotainknak, ösztönös és szellemi törekvéseinknek megfigyelése, egyéniségünk, jellembeli alkatunk mivoltának az ismerete. Az erkölcsi élet igazi mivoltában nem külső nyomásra történő, a környezethez ösztönösen alkalmazkodó cselekvésben áll, hanem a kellő önismerettel rendelkező személyiség állásfoglalásában.

Öntudatosság és önismeret, világos tárgyfelfogás, megbízható ítélőképesség alapvető követelményei az erkölcsi életnek, amelyek az értelem alapvető jelentőségét kétségtelenné teszik. Az erkölcs a meggondolt, megfontolt, következetes, magát igazolni képes értelmesség élete. Az értelmi belátás és elmélyedés mélyrehatóan alakítja erkölcsi életünket is. Az értelemmel felfogott igazság és az erkölcs szoros összefüggésének tudata forrasztotta egybe a gondolkodás történetében a „bölcs" és az „erényes" ember fogalmát.

S az értelem alapvető jelentőségét igazolja az a körülmény is, hogy a megismerhetőség szabja meg az erkölcs *határát* is. Számunkra csak annak van erkölcsi jelentősége, ami megismerhető s mint ilyen meg is valósítható. S mindenki erkölcsileg azért felelős, aminek felfogására értelmi fejlettsége, műveltsége mértékében egyáltalában képes.

Amikor az értelem sokirányú jelentőségét fontolóra vesszük erkölcsi értékelésünk kialakításánál, az értékfelfogás és az erkölcsi magatartás kölcsönös viszonya sem maradhat rejtve. Bizonyos tragikum rejlik abban, hogy az erkölcs értelmi tisztánlátást kíván, de tisztánlátásra csak a tiszta erkölcsű ember képes. Nemcsak az erkölcsi magatartás előfeltétele az értékfelfogás, hanem az értékfelfogás is megfelelő erkölcsi magatartást tételez fel. Ősi tapasztalaton alapul az a tan, hogy a jó megállapítására csak az érzéki szenvedélyeitől megtisztult lélek képes. Ennek lélektani okát abban találjuk, hogy a figyelem, mely tárgyfelfogásunk tökéletességéhez nélkülözhetetlen, nagymértékben akaratunk hatalma alatt áll. Akaratunk irányát pedig meglévő erkölcsi magatartásunk befolyásolja.

A modern fenomenológiai kutatás rámutat az erkölcsi értékfelfogás, intenció különböző módjaira.[2] Lehet egy tárgyat teljesen közömbösen, az erkölcsi intenció hiányával felfogni. Az ilyen tekintet előtt rejtve marad egy tárgy, tényállás erkölcsi tartalma. Lehetséges a személy önátadása nélküli intenció, amelytől ismét különbözik a személy egész lényének a tárggyal való azonosulása. A tárgy értéktartalmába való hatolás mértéke szerint az érték-vétel aktusa vagy a lélek felszínén marad, vagy mélyebb rétegéig hatol. Bizonyos erkölcsi érték iránti fogékonyság hiánya, az „értékvakság" az egyén erkölcsi fejlődésével, cselekedeteivel szerzett magatartásával függ össze. Ezek a tények arra mutatnak, hogy bármily alapvető feltétele is az erkölcsi életnek az értelem tevékenysége, az erkölcsi érték teljes mivoltának a felfogása egyéb lelki tényezők figyelembevételét is megkívánja.

[2] *Hildebrand, v. D.:* Sittlichkeit und ethische Werterkenntnis. Jahrbuch für Philosophie und phänom. Forschung. 5. k. 1922, 462 kk. 11

AZ AKARAT JELENTŐSÉGE

Az akarat természete

Erkölcsi magatartásunkat döntően az akarat határozza meg. Ennek tudatában emelte ki minden időben az erkölcsfilozófiai vizsgálódás az akarat alapvető jelentőségét. „Semmi sincs annyira hatalmunkban, mint maga az akarat" – vallja Szent Ágoston.[1] „Az erény dicsérete az akaraton alapszik" – jelenti ki Szent Tamás.[2] „Nem gondolható semmi a világon – hírdeti Kant – egyáltalában azon kívül sem, amit megszorítás nélkül jónak lehetne tartani, mint egyedül a jó akarat... Olyasvalami az, ami teljes értékét önmagában bírja".[3]

Testi-lelki összetettségében az ember különböző mozgásokat, cselekvésmódokat végez. Az önkéntelenül létrejövő reflex, az ösztönös, vagy a megszokással automatikussá vált cselekvéstől különböző válfaja a cselekvésnek az *akarás*, a szándékos, öntudattal irányított és végrehajtott tevékenység. Lelki élményeiben az ember nem érzi magát egyoldalúan az ösztönök kényszerű nyomásának kiszolgáltatva, nem áll tehetetlenül benne a vonzó és taszító erők küzdelmében, hanem a tevékenységek lefolyására irányítólag is hatni képes. Hogy az önérvényesítés tudatával és szándékával végrehajtott cselekedetek más forrásból erednek, mint a reflex, vagy ösztönös mozgások, legszembetűnőbben megmutatkozik az ösztönös tendenciákkal, törekvésekkel szembehelyezkedő magatartásban.

Azt az eredeti képességet, amellyel az ember maga elé tűzött

[1] De libero arbitrio. 1. III. c. 3, 6.
[2] Sum. Theol. II. II. q. 81. a. 6. ad 1.
[3] Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. I. Absch.

céljait képességeivel tudatosan megvalósítani igyekezik, nevezzük akaratnak. Elsősorban akaratával, mely cselekvéseinek létesítője, alanya az ember az erkölcsi világnak. Az akarat az értékhez, a jóhoz mutat természetszerű hozzárendeltséget. Az akarat törekvésében az ember önfenntartási, tökéletesülési és boldogulási vágya nyilvánul meg. Minden tudatos vágynak olyan tárgy a mozgatója, amely valami igényünk kielégítését ígéri s azért a „jó", az érték jellegével hat. Lehetséges, hogy a tárgy a valóságban ellentétben áll az ember igazi javával, de a jó, az érték látszatával indít ilyen esetben is cselekvésre.

Az akaratnak a jóra általában irányuló formális törekvése a konkrét anyagot, tartalmat a megismerés révén kapja. Csak olyan valamire irányulhat vágyunk a megvalósítás, a cselekvés tendenciájával, aminek a létezéséről, illetve lehetőségéről egyáltalában tudomásunk van. Az értelem tárgyat adó, a tárgy tulajdonságait bemutató, ítélő, értékelő tevékenységével szerves részévé válik az akarati aktusnak, mely a maga teljességében mint „értelmes akarás" bontakozik ki.

Az értelem közreműködése azonban nem jelenti az akarat öntevékenységében való korlátozást. Az értelem nyújtotta értékmozzanat érdeklődést, vonzást keltő hatásával mint indíték, *motívum* hat, de nem hozza létre kényszerítőleg az akarat aktusát. A cselekvő embert nem sodorják tehetetlenül a motívumok, hanem azokkal szemben értékelően képes állást foglalni. Választása alapján járul hozzá valamelyik motívumhoz, mely mint a cselekvés indokolható oka a megfelelő célképzet kialakításánál közreműködik.

Minthogy az embernek különböző szükségletei vannak, akaratára különböző jellegű motívum hathat. Hathat rá a kellemes, a hasznos, vagy a kötelességszerű, erkölcsi jelleggel bíró mozzanat. Az erkölcsi élet egyik súlyos feladata a különböző tartalmú motívumok közt a megfelelő választása, a különböző értékrangú motívumok mérlegelése, ellentétes erkölcsi motívumok esetén valamelyik előnyben részesítése. Az akaratnak a motívummal szemben való önállóságára mutat, hogy az erkölcsi fejlődés foka, az erkölcsi szilárdság mértéke határozza meg bizonyos személyre nézve bizonyos motívum hatóerejét.

Minthogy az akarat a tudatos és szándékos emberi magatartásnak és cselekvésnek a gyökere, az erkölcsi vizsgálódás nem kerülheti ki egyrészt azt a kérdést, meddig terjed a lelki életben az akarat hatóereje, másrészt milyen lelki hatások korlátozzák az akarat használatát? Ameddig az akarat ereje elhat, addig terjed az erkölcsi beszámítás köre.

A lelki élet belső egysége folytán az akarat hat más képesség működésére, de az akaratra is hatnak egyéb, nem-akarati lelki erők. Az akarat hatni képes az *érzékek* működésére a figyelem, a szemlélet bizonyos irányba terelésével. Az álomképek véletlen egymásra következésével szemben, az éber állapotban végzett *szellemi* munkát az akarat, habár csak a tudat hátteréből ható működéssel, irányítja bizonyos cél felé, segíti elő a megfelelő képzetek és gondolatok felidézését és kapcsolódását. Természetesen nem korlátlan az akarat ereje a megismerő tevékenységre, amint azt a gondolatok más irányba való könnyű elkalandozása, a szórakozottság jelensége mutatja. De a szórakozottság, vagy egy meg nem felelő, erkölcsileg káros képzet, gondolat csak az akarattal küzdhető le, ellenkező képzet felidézésével. Az értelmi műveletek sorában az akarat nem döntheti el egy ítélet igazságát, minthogy a nyilvánvalóság belátása értelmi, nem akarati művelet. De hozzájárulhat az ítéletek kialakításához a figyelem bizonyos összefüggésekre irányításával, az elénk kerülő bizonyítékok súlyának mérlegelésével, mások tapasztalatának, tanúságának magáévá tételével.

Érzelmek felkeltésére, vagy leküzdésére közvetve hathat az akarat. Elősegíthet valamely érzelmet a megfelelő gondolat, képzet felidézésével, a tudatnak az érzelemnek megfelelő tárgyra irányításával, s az érzelmek testünkkel szoros kapcsolata alapján, az érzelem keltéséhez alkalmas testtartás, helyzet, kifejező mozgás előidézésével. Az érzelmek leküzdésénél közreműködhet az akarat a kifejező mozgások fegyelmezésével s az ily módon meggyengült érzelemről a tudat egyéb tárgyra irányításával. Bizonyos érzelmek következetes elősegítésével vagy leküzdésével fokozza az akarat a megfelelő érzelmi hajlam erősödését vagy gyengülését.

Szintén közvetve, az előidézésükre, illetve leküzdésükre alkalmas képzet, gondolat felidézésével hathat az akarat az *ösztönös,* érzéki vágyóképességre. Az érzéki gyönyör képzete felébreszti a megfelelő vágyat. Magasabb erkölcsi szempontból, az edzés, az önfegyelmezés gyakorlásáért, hasonló módon késztetheti az akarat az ösztönös erőket nehéz testi teljesítményre, fáradtság, nélkülözés elviselésére. Hasonlóképpen, megfelelő ismerettartalom közvetítésével küzdheti le az akarat az ösztönös vágyat. Hatni képes az akarat erejével a test tagjainak mozgására, sőt bizonyos fokig a vegetatív működésekre is.

Nem egyoldalú azonban az akarat hatása sem, hanem maga is kerül egyéb lelki erő hatása alá. Nyilvánvaló az *értelemnek* az akaratra gyakorolt hatása, nélküle az akarat egyáltalán nem lenne képes állást foglalni. Csak olyan tárgyak között választhat, amelyeket a megismerés elébe tár. Az ismeret világossága, bizonyossága fokozza, vagy csökkenti az akaratra gyakorolható indítás erejét.

Nagy hatással vannak az akaratra az *érzelmek,* melyek jelentős része mozgató erejű, az akarat révén törekedik cselekvéssé válni. Nemcsak a tényleg meglévő érzelem, hanem a korábbi élmény érzelmi emléknyoma is hat az akaratra, az azonos, vagy hasonló cselekedet létrehozásánál. Az „alsóbb"- és „felsőbb"-rendű ember vágya, törekvése közti erkölcsi küzdelem teszi legszembetűnőbben nyilvánvalóvá az érzéki, ösztönös vágynak az akaratra hatni képes erejét. Ez a kölcsönhatás azonban nemcsak ellentétes jellegű, hanem egyirányú is lehet. Elősegítheti az ösztönös hajlam (pl. az érvényesülés vágya) az erkölcsileg is értékes magatartást és közreműködhetik az erkölcsi életet fenyegető veszély elhárításánál is (pl. ösztönös szégyenérzet). Természetesen ilyen esetben az erkölcsi beszámítás az akarat közreműködésének mértékéhez igazodik.

Hogy más lelki erőkkel való kölcsönhatásban milyen erővel képes az akarat magát érvényesíteni, függ önerejének fokától s az azzal szembe kerülő pszichikai erő nagyságától. Az akaraterő nagyságát legmegbízhatóbban az elhatározásban és megvalósításban mutatkozó áldozatkészség és önbizalom foka méri le.[4] Az akaraterő bizonyos motívum mellett való állásfoglalás határozottságában mutatkozik

[4] Grassl, E.: Die Willensschwäche. Leipzig 1937. 57. 1.

meg, a többi áldozat árán is kész elutasításában. S a nehézségek legyőzését emellett az önbizalom, a megvalósítás lehetőségében való hit mértéke határozza meg jelentős fokban. Mindkettőhöz az erkölcsi motívumok (kötelességtudat, becsületérzés) szolgáltatják a legjelentősebb erőforrást.

Az akarat gyengesége lehet maradandó vagy átmeneti jellegű, általános vagy bizonyos cselekvéskörre szorítkozó. Az akaratgyengeség oka lehet az akarat nyersanyagát szolgáltató ösztönélet fejletlensége, vagy egyoldalú fejlettsége. Akaratgyengeséghez vezethet a téves értékelés, mely téves vagy hiányos irányítást nyújt. Különösen a választás határozottságát gyengítheti a külső befolyás, a választási lehetőségeket megszűkítő érzelmek és indulatok, az áldozatkészség és önbizalom hiánya. Az akaraterő próbáját adja a kitartás, a korábban tett elhatározásnak az elérkezett időpontban történő tényleges végrehajtása, valamint bizonyos cselekvésmód következetes végzése. Az akaraterő gyengülése átmenetileg jelentkezhetik az életkorral járó testi és lelki változásban, testi és lelki betegség hatása következtében, nagyfokú és tartós érzelmi állapot hatása alatt. Az akaraterő meggyengülésének erkölcsi oka a szenvedéllyé vált rossz szokás. Az erkölcsi beszámítás mértékét az akaratnak a gátló körülményekkel szembehelyezhető erejének mértéke határozza meg.

AZ AKARAT SZABADSÁGA

Régi vita tárgya, vajon választásában, döntésében szabad-e az akarat, vagy kényszer hatása alatt áll? A kérdés a legközvetlenebbül érinti az erkölcsi életet. A választás szabadságától függ az erkölcsi beszámítás, a felelősség, az emberi személyiség erkölcsi értékelésének a kérdése. A vita abból ered, hogy nem tekinthetjük át cselekvésünk összes rugóit, nem vehetünk sorra valamennyi lehetőséget; továbbá nem tehetjük közvetlen, szemléletszerű megfigyelés tárgyává, hogyan, milyen módon hajtja végre akaratunk döntésénél, választásánál aktusát. Ez utóbbi bizonyítására vállalkozó kísérletek nem tudnak a feladat nehézségével megküzdeni.

Így a kérdés eldöntéséhez a tapasztalati tényekből azok közvetlen tapasztalat tárgyává már nem tehető előfeltételeire, okaira való következtetésre vagyunk utalva, s ezen az alapon kell eldöntenünk, vajon a tények az akarat belső, kényszerű meghatározottsága, vagy pedig az akarat szabad önelhatározása mellett szólnak-e? Az előbbit tartja a determinizmus, az utóbbit az indeterminizmus. A csak következtetés útján lehetséges bizonyítás a lélektanból a metafizika területére viszi át a kérdést s a végleges megoldás a világkép általános keretei közt alakul ki. Az akaratszabadság problémája egyik legközvetlenebb bizonyítéka az etika metafizikai kapcsolatainak.

A determinizmus

Amennyiben a determinizmus a kérdés végső előfeltételéig hatol, az akarat szabadságát a világegyetem egészén, minden egyedén uralkodó okság, kauzalitás alapján tagadja, melyet a szükségképpen ható okság értelmében magyaráz. E szemléletmód némi változata a pszichikai tényezők, vagy a társadalmi viszonyok, illetve törvényszerűségek meghatározó erejére való hivatkozás. Hegel idealista univerzalizmusában a Szellem lényegét képező szabadság a szükségképpeniség formájában jelenik meg az egyénfeletti társadalmi intézmények objektiválódásában, azokhoz alkalmazkodás az egyéni szabadság lényege. A dialektikus materializmus szerint az ember akarata az objektív társadalmi szükségszerűség felismerésének képessége értelmében viszonylagosan szabad. A szabadság a felismert szükségszerűség szerinti cselekvés. Megférhet a determinizmus a panteizmussal is, a világgal azonosnak vett istenség szükségképpeni kibontakozása értelmében, amint arra Spinoza rendszere példa. Sőt teológiai alapon is vallható a determinizmus, az ember cselekedeteinek az istenség részéről való szükségképpeni meghatározottsága értelmében (fatalizmus).

A szükségképpeni okság elve mellett hivatkozik a modern determinizmus az energia megmaradásának elvére is, amely szerint a világegyetem energiája pontosan meghatározott mennyiség, amelyen külső erő nem változtathat. Márpedig ezt meg kellene engedni, ha az akarat szabadon nyúlhat be a történésekbe. Oksági elvük alapján a deterministák arra látják kényszerítve az indeterministákat, hogy az ok nélküli okozás lehetetlenségét állítsák. Szembenálló álláspontjukat tapasztalatilag is alátámasztva látják a deterministák a kriminálpszichológiai vizsgálatokkal, melyek a testalkat és a bűnözés hajlama közti összefüggésre mutatnak rá, valamint az öröklődés és a társadalmi környezet részéről felmutatott determináló tényezőkre. Hivatkoznak az erkölcs-statisztikára is, mely a köztudat részéről szabadnak tartott cselekedeteknek (házasságkötés, öngyilkosság, bűnözés) a lakosság körében meglepő számbeli szabályszerűséggel való ismétlődését mutatja, ami a meglevő körülmények determináló hatását látszik igazolni.

Elismerik a deterministák, hogy az erkölcsi köztudat szabadnak tartja az embert. Azonban ezt a meggyőződést kritikátlan hiedelemnek tekintik. A kritikus reflexió szerintük nyilvánvalóvá teszi, hogy a szabadságtudat az akaratot szükségképp meghatározó motívumok ismeretének hiányából keletkezik. A jellem és a környezet szolgáltatta motívumok éppoly szükségképpen hozzák létre az ember cselekedeteit, mint a külső természet szükségszerűen ható okai a jelenségeket.

Nem feledkeznek meg azonban a deterministák arról sem, hogy álláspontjukat az erkölcsrombolás vádjával szemben megvédelmezzék. Igyekeznek az erkölcsi fogalmaknak a köztudattól eltérő, de szerintük helyes magyarázatára, vagy pedig egyenesen annak bizonyításán fáradoznak, hogy csak a determinizmus képes a közismert erkölcsi fogalmaknak igazolható értelmet adni. Szerintük a beszámítás és a felelősség annak a megállapításában, illetve tudatában áll, hogy adott környezeti, vagy pszichikai feltételek mellett, hogyan kellett valakinek cselekednie. A bűntudat a cselekedet feletti elégedetlenség amiatt, hogy valaki nem tudott másképp cselekedni, ami egyszersmind ösztönzésül szolgálhat ahhoz, hogy a jövőben másképp cselekedjék. A bánat olyan bűntudat, amelyben az erkölcsi helytelenítés nem ellensúlyozható más szemponttal s a kellemetlen érzés leküzdésére irányuló tendenciájával a pszichofizikai energiát ellenkező irányba képes determinálni. Hasonló determináló rendeltetése van a büntetésnek is.

Az indeterminizmus

Az indeterminizmusnak két faját kell megkülönböztetni. Az „abszolút" indeterminizmus az akaratnak a motívumoktól s az alanyi hajlamoktól való függetlenségét vallja. Azt tartja, hogy az akarat minden esetben azok befolyásától mentesen cselekszik. Tágan értelmezik az akaratszabadságot az egzisztencializmus hirdetői, akik szerint az ember egyetemes törvény alá nem vonható egyediségének, egzisztenciájának akarata teremtő erejével való kialakítására hivatott. A „mérsékelt" indeterminizmus, melyet magunk is vallunk, elismeri a motívumok, a hajlamok, a jellem, a környezet indító erejét,

de azt nem fizikai, hanem morális jellegűnek tartja. Az akarat többnyire úgy cselekszik, ahogy a motívumok kívánják; azért adott körülmények közt nagy valószínűséggel előre meg lehet mondani valakinek a cselekvésmódját. De az akarat nincs fizikailag bizonyos módú cselekvésre kényszerítve, választhat a motívumok között, választhatja a gyengébb erejűt is. A mérsékelt indeterminizmus tehát nem azt állítja, hogy az ember minden cselekedete egyenlő mértékben szabad, hanem, hogy *vannak* szabad cselekedetei. Ilyen cselekedeteknél az akarat önmagát mozdítja ki a közömbösség állapotából s határozza rá magát az egyik aktusra szemben a másikkal, amelyre éppúgy rászánhatná magát. A szabadság lényegében tehát azt jelenti, hogy az akarat, illetve annak alanya, a személy, ura cselekedeteinek, nem pedig szenvedőlegesen éli át és hajtja végre a rajta hatalomra jutott erők lökésszerű mozdítását.

Elutasítja az indeterminizmus azt a beállítást, mintha álláspontja ellentmondana az oksági elv követelményének. Ennek az elvnek helytelen értelmezését inkább a determinizmusnak tulajdonítja, mely a fizikai világra szűkített oksági elvet arra a területre is kiterjeszti, amelyre az nem alkalmazható. Az oksági elv egyetemes érvénye szerint azt követeli, hogy ami létesül, legyen a létesüléssel arányos, elégséges oka. Hogy azután milyen módon létesül a hatás, az az ok természetétől függ. A fizikai világban szükségszerűen hat az ok (eltekintve a „statisztikai valószínűség" kérdésétől az atomfizikában). Ám már az élők világában a tevékenységeket nem határozzák meg egyoldalúan a fizikai törvények, hanem a hatás módosulásával is számolni kell, s ez az eset annál inkább fennáll, mennél magasabb létfokon álló élőlényről van szó. Ami a vita középpontjában álló emberi lelki életet illeti, az nem atomszerű részek mechanikus egymásrahatásának jegyében folyik le, hanem jellegzetes alaptüneménye az öntevékenység, a folyamatok előre pontosan ki nem számítható hatásokban jelentkező célrairányulása. Ezért a lelki élet törvényszerűségei különböznek a fizikai törvényektől.

A lelki életben a szellemi, vagy szabad okság érvényesül, ami azt jelenti, hogy az akarat nincs egy bizonyos hatás létesítésére egyoldalúan, szükségképpen meghatározva, hanem azt a kényszermentes állásfoglalás, értékelés alapján hozza létre. A szabadon végrehajtott

cselekedet elégséges alapja (rációja) valamely motívum értéktartalma, létesítő oka pedig az illető motívumot magáévá tevő akarat.

Alig lehet a deterministáknak az erősebb motívum hatóerejére támaszkodó érvelését a körbenforgó okoskodás vádjától mentesíteni. Érvelésük lényegében azt állítja, hogy az ember mindig az erősebb motívumot választja, s az erősebb motívum az, amelyet választ. Ezzel szemben az indeterminizmus álláspontja szerint valamely motívum ereje nemcsak annak értéktartalmától, hanem az akarat értékelésétől is függ. „Erősebb" az a motívum, amelyet adott esetben az akarat választ. Nyilvánvaló ez oly választásnál, amely csak bizonyos vonatkozásban indokolható, vagy amely az összterméSzet szempontjából kisebb jó az elutasított jóval szemben. Nem tekinthető bizonyító erejűnek az energia megmaradása elvére történő hivatkozás sem, mert az akarat érvényesülése nem jelenti a fizikai világ energiamennyiségének tetszőleges változtatását, hanem az energiák irányítását, mennyiségük megváltoztatása nélkül.

Eltekintve a kérdés a fizikai világba való áttelerélésétől, az öntudat tanúságtétele sem szól a determinizmus mellett. N. Hartmann, aki szinte túlzott óvatossággal boncolja a szabadság problémáját, találóan állapítja meg, az az állítás, hogy a szabadságtudat merő látszat, sokkal nehezebben bizonyítható, mint az ellenkező. A tapasztalat ugyanis a szabadság mellett szól. Ennek téves voltának a bizonyítása a feltételek végeláthatatlan sorának a bizonyítását tenné szükségessé.

Az az érvelés, hogy az ember a motívumok ismeretének hiányában tartja magát szabadnak, lélektanilag nem bizonyítható, inkább az ellenkezője mellett szól a tapasztalat. Különbséget teszünk a szabad és a nem-szabadnak tartott cselekedeteink között. Szabadoknak épp azokat tartjuk, amelyeknek a motívumát meg tudjuk adni, míg annak hiányában cselekedetünk idegenszerűnek tűnik fel, melyet nem vagyunk hajlandók a magunkénak elismerni.

Nem mondható erőteljesnek az a magyarázat sem, amely szerint a szabadságtudat a lelki folyamatok zavartalan lefolyása nyomán keletkezik bennünk. Ezzel ellentétben áll, hogy ösztönös, automatikus módon lefolyó cselekedeteinket nem tartjuk szabadoknak, ellenben a választás nehézségeiben, a motívumokkal való küzdésben, melyet csak alanyi állásfoglalásunkkal dönthetünk el, éljük át legközvetle-

nebbül a szabadságtudatot. Éppúgy határozottan megkülönböztetjük azokat a cselekedeteket, amelyek szerzőségét magunknak tulajdonítjuk azoktól, amelyeket külső hatásra, kérésre, kényszerítésre hajtottunk végre. Nem lehet az öntudat bizonyító erejét azzal gyöngíteni, hogy álomban is, mikor nem vagyunk öntudatunknál, gyakran magunknak tulajdonítjuk cselekedeteinket, szorongunk a felelősség miatt, sőt elmebajosok is szabadnak tartják magukat. Az ilyen esetek ugyanis az idegpályák és a képzettársítás bizonyos irányú, az öntudat lecsökkenésével is megmaradó belállítottságából értelmezhetők, melyek nem változtatnak az éber és normális állapot tapasztalatán.

Hogy az a maradandó cselekvési készség, amely a jellem etikailag legfontosabb összetevőjét alkotja, bizonyos módú cselekvésre késztet, a szabad akarat hívei is elismerik. Sőt az ember erkölcsi feladatának tartják a jóra való készség megszerzését. Azonban a jellem oly determináló tényező, amelyet az ember szabad akarata alapján szerez. S a kialakult jellem nem változatlan adottság, jellemváltozás lehetséges s annak a szabadsággal megegyeztethető okai is megadhatók.

Az erkölcsi tények értelmezése

Fokozódnak a nehézségek az akarat szabadságának tagadásával az erkölcsi élet jelenségeinek a magyarázatánál. A determinizmus által nyújtott magyarázat nem felel meg az erkölcsi tények értelmének. Az erkölcsi élet alapténye *jónak és rossznak megkülönböztetése.* Jónak tartja az erkölcsi tudat az erkölcsi értékkel, törvénnyel megegyező, rossznak az ellenkező magatartást és cselekedetet. Ezt a megegyezést vagy meg nem egyezést nem tisztán anyagi értelemben, a külső cselekedeteknek mint ilyeneknek az értékkel, törvénnyel való megegyezése értelmében, hanem *morális* értelemben vesszük, a cselekvő akaratának szabad, értéktisztelő, vagy ellenkező módú magatartása értelmében. Ezen az alapon tartjuk a jót megtevő személyt értékesnek, tiszteletreméltónak, az ellenkezőképp cselekvőt értéktelennek, megvetést érdemlőnek. Ha ez a minősítés tévedésen alapul, úgy tisztán az anyagi, materiális megegyezés szempontjára kell hagyatkoznunk; ez esetben azonban semmi különbség nincs az értelmes ember, az őrült, vagy az állat hasznos vagy káros cseleke-

dete között, mindennemű cselekedetet egyenlő minőségűnek kell tartanunk. Ezzel azután azt, ami az erkölcsi minősítés alapját képezi, fel is adjuk.

Az erkölcsi tudat másik ténye a *beszámítás* és a *felelősségrevonás.* Ennek sem az az értelme, hogy vajon valaki egy tettnek fizikailag oka volt-e, vagy sem, hanem hogy annak *ura* volt-e, hatalmában állott-e azt megtenni vagy meg nem tenni? Ezért a cselekvő érdeméül tulajdonítjuk a jót, hibájául, bűnéül a rosszat. Egyik minősítésnek sincs értelme, ha kényszerből cselekedett. Ez esetben csak a cselekedetet mint ilyent lehetne megállapítani, de nem lehetne szó érdemről vagy bűnről.

További bizonyítéka a szabadságnak a *kötelességtudat,* mely az erkölcsi értékkel, törvénnyel szemben bennünk jelentkezik. Ez más természetű, mint a fizikai megkötöttség tudata. Az erkölcsi törvény nem fizikai kényszerrel hat ránk, hanem az erkölcsi törvényre jellemző ösztönzés, sürgetés módján: állásfoglalásra szólít, szabadságunk meghagyásával. Az erkölcsi „kell" alanyi viszonypárja s előfeltétele annak tudata, hogy a követelménynek eleget tudunk tenni, legalábbis az emberi akarat teljesítőképességének határáig.

Az erkölcsi követelménnyel való szembehelyezkedés nyomán bennünk keletkező *bűntudat* szintén csak annak feltételezésével érthető, hogy másképp is cselekedhettünk volna, illetve, hogy másképp kellett volna cselekednünk. Szembetűnő ez oly cselekedetekkel való szembeállításból, amelyeket fizikailag lehetetlen volt másképp tennünk, mint ahogyan tettük. Nem lehet a bűntudatot pusztán a társadalom megkárosításával járó következményektől való félelemmel magyarázni. Ez csak esetleges mellékkörülmény lehet, a bűntudat lényege erkölcsi személyiségünknek egy felettünk uralkodó törvényszerűséggel való szembehelyezkedéséből eredő megsérülésének, megkisebbülésének bántó és fájó tapasztalata. A társadalmi értékeléstől való függetlenségre mutat, hogy bűntudat jelentkezhetik bennünk olyan tetteknél is, amelyeket a társadalom megtorló hatalma, a jog nem büntet, s hiányozhat olyan cselekedeteknél, amelyeknél a jog, mely elsősorban a külső tettet nézi, büntet, holott magunkat, szándékunk alapján, ártatlannak tartjuk.

Ha a determinizmus önmaga igazolására az erkölcs-statisztikát is igénybe veszi, ezzel szemben figyelembe kell vennünk, hogy a körülmények egy embercsoport életében maradandó helyzetet teremtenek s befolyásolják az emberek magatartását. Hasonló körülmények között az emberek hasonló magatartásra jutnak. Ez a tény azonban csak az abszolút indeterminizmust cáfolja, nem a mérsékelt indeterminizmust, mely az ösztönző és gátló befolyásokat elismeri. Az erkölcs-statisztika számadatainak ismétlődése, mely az ingadozástól természetesen nem mentes, csak azt bizonyítja, hogy bizonyos körülmények közt az emberek hogyan szoktak cselekedni, de nem mond semmit az emberek *egyénenkénti* elhatározása kialakulásáról, a belső lelki tényről, amelyről a vita folyik. A bíró nem menti föl a vádlottat, aki azzal védekezik, tettét el kellett követnie, mert beleesett a statisztikai átlagba.

Az emberi lét értelmezésének különbözősége

Determinizmus és indeterminizmus vitája mögött két szembenálló emberfelfogás rejtőzik. A determinizmus az embert teljességgel természeti lénynek látja, aki éppen úgy be van ékelve a természet, illetve a társadalom szükségképpeni összefüggéseibe, törvényszerűségeibe, mint más természeti lény. Ezzel szemben az indeterminizmus, habár teste révén elismeri az embernek a természethez való szoros kapcsolatát, az emberi lélekben elismeri a szellemiséget is, mint a fizikai természetből levezethetetlen, attól létmivoltában különböző valóságot, melyet nem lehet a természeti léttel azonos törvényszerűség alá vonni.

Míg az ösztönösen kötött állatot az erősebb hatás kényszere hajtja a cselekvésre, az ember cselekedete előtt mérlegel, összemér, latolgat. Ezt a magatartást fejezi ki a szabad akarat latin műszava: „liberum arbitrium", ami szabad becslést, értékelést jelent. Ez a kifejezés megjelöli az akaratszabadság léttani eredőjét is: az értelem szellemi természetét.[1]

[1] Aquinói Szt. Tamás találó megállapítása szerint a szabadság gyökere az ész szellemi természete. (De veritate q. 24. a. 1. ad 5.)

Az értelem, melynek tárgybemutató tevékenysége az akarás előfeltétele, nem áll egyetlen benyomás hatása alatt, mint az érzékek, hanem az érzéki és esetleges mozzanatoktól elvonatkoztatva képes valamely értéket hordozó tárgyat különböző szempontból mérlegelni, bizonyos szempontból értékesnek, jónak, más szempontból értéktelennek, rossznak ítélheti azt. A tárgyakat egymáshoz viszonyítva, azokon különböző értékfokozatokat talál, a tárgy különböző értékmozzanatai némelykor kizárják egymást (pl. ha a hasznos nem egyeztethető össze a kötelességszerűvel). Éppúgy az eszközök és a körülmények is, gyakran különböző szempontú mérlegelést engednek. Ilyen feltételek mellett az értelem értékelése a tárgyakkal szemben közömbös jellegű lesz: nem talál rajtuk olyan értékvonást, amely kizárólagos lenne és feltétlen cselekvésre késztetne. A pillanatnyi benyomástól felszabadulni képes s attól elvonatkoztató, tág körben tájékozódó, összemérő tevékenységre képes értelmében s egy bizonyos módú cselekvésre való kényszertől szabad akaratában mutatkozik meg az ember szellemi fölénye, mely a természet fölé emeli. Az ember, mint szellemiségben részesülő lény *személy* s mint ilyen alanya az erkölcsi életnek.

De éppen mert nem tiszta szellem az ember, hanem csak részese a szellemi létnek, akaratának szabadsága és teremtő ereje nem abszolút, hanem korlátolt. A vele szembenálló világnak az ember nem teremtője, hanem mint adottságot találja magával szemben, számolnia kell annak korlátozó hatásával. Azután az akarat csak egyik lelki képesség a többi mellett s így csak részben határozhatja meg önállóan az emberi magatartást és cselekvést. Rajta kívülálló egyéb lelki tényezőktől, a lelki élet biológiai alapjaitól, a társadalmi feltételektől is függ a szabadság mértéke. S az akarat erkölcsi korlátja önereje kifejlesztésének, hajlékonyságának elhanyagolása, ami ernyedt, gyenge, változékony, a nehézségektől, áldozattól visszariadó magatartást eredményez. A szabadság olyan képesség, amelynek a kifejlesztése és megfelelő használata az ember egyik legalapvetőbb erkölcsi kötelessége.

AZ ÉRZELMI VILÁG

Az érzelmek hatóereje

Minthogy erkölcsi értékelésünkben önmagunkat kötelező érvénnyel foglalunk állást, érthető, hogy annak alakulására nem maradnak közömbösek énünk legegyénibb tudatnyilvánulásai, az érzelmek. A tárgyi benyomásra bennünk önkéntelenül keletkező gyöngébb és erősebb emóciók, kellemes vagy kellemetlen érzések, indulatok, a tartósabb hatásban nyilvánuló hangulatok, a magatartásunkat bizonyos irányban maradandóan meghatározó érzületek és szenvedélyek fontos tényezői mind értékelésünknek, mind az azokhoz igazodó cselekvésünknek. Korán felismerte az érzelmek jelentőségét az erkölcsi tudat. Ősi tapasztalat szól az érzéki embernek a szellemi emberrel vívott harcáról, a szenvedélyek magukkal sodró erejéről. Az erkölcsi életet fenyegető veszedelmek láttán vallották a sztoikusok, hogy az erény lényege az érzelmektől való mentesség, az „apátia" állapota. A lényegben megegyezik velük később Kantnak az álláspontja is. De van ellenkező nézet is. A régebbi és az újabb keletű emócionalizmus az erkölcsi élet irányítását éppen az érzelmekre bízza.

A lélektani vizsgálat a két szélső álláspont között a középutat egyengeti. Az érzelmek testből-lélekből összetett ember-voltunk természetes adottságai; erkölcsi életünkben, mely nagy mértékben kívánja meg öntudatos énünket, szintén nem tagadhatjuk meg azokat. Első tekintetre embertelennek találjuk az olyan morált, amely az emberi természet egy igen jelentős megnyilvánulásának a megtagadásában látja a tökéletességet. Az erkölcsi életben, mely értékkel szemben való állásfoglalásban, értékek felfogásával és megvalósításával

megy végbe, az érzelmek szerepe éppen nem jelentéktelen. Szerepüket részben közvetett, részben közvetlen hatásukban fejtik ki.

Az érzelmek közvetett hatása mutatkozik az erkölcsi magatartás alakulására jelentős *megismerés* aktusa lefolyására. „Hogy az izgatott ember ügyetlen, hogy az elfogultság konfúzussá tesz s a félelem megakadályozza jól tudott dolgok eszünkbejutását, hogy a harag rossz tanácsadó s hogy célszerű fontos dolgokra egyet aludni, mintsem első impressziók érzelmi hatása alatt dönteni és cselekedni – közismert s lényegükben cáfolhatatlan tények. Hogy viszont az öröm hullámzásba hozza gondolkodásunkat, hogy kellő felhangoltság a képzettársítást megkönnyíti, hogy a lelkesültség az akarásra, tettre legalábbis sarkall – az érzelmi jelenségek pozitív irányú hatóerejének rég ismert példái".[1] A figyelem előnyben részesíti az érzelmekkel kapcsolatos tartalmakat, az érzelmek befolyásolják érdeklődésünk irányát, elősegítik a képzetek társulását, rögzítődését, vagy gyors tovatűnését, indulatig fokozódva nagy arányú zavart, gátlást idézhetnek elő gondolkodásunkban.

Tapasztaljuk az érzelmeknek *akaratunkra* gyakorolt hatását. Ennek lélektani oka az érzelmek dinamikus, cselekvésre ösztönző sajátossága. Az érzelem indít, hajlít annak megszerzésére, ami kellemes, kívánatos, a kellemetlen, a nemkívánatos elhárítására. Erős segítőtársa a jószándékú akaratnak a vele összehangzó érzelem, mely cselekvéskedvét szítja s lendületét biztosítja. De ellentét támad, ha az érzelem számára „kellemes", az értelmes akarat szempontjából nem „erkölcsös". Az Apostol panasza a testnek az elme törvénye ellen való tusakodásáról, (Róm, 7. 23), fájó tapasztalata az örök embernek. Az erkölcsi élet határát meghaladja az oly mértékű indulat, amely az értelmi belátás s az akarat szabad használatát lehetetlenné teszi. A heves indulattal járó inger ereje oly mértékben veszi igénybe a tudatenergiát, hogy ellentétes képzetek feltűnése lehetetlenné válik.

Nem jelentéktelen az erkölcsi életre a különböző minőségű *érzelmek egymásra hatása* sem. Nem ugyanegy minőségű egy szín, szag, vagy íz kellemes, vagy kellemetlen volta s egy emberi cselekedetben talált tetszésnek, vagy nemtetszésnek az élménye. Az első esetben

[1] *Ranschburg, P.*: Az emberi elme. Budapest 1923. I. k 13. l.

az érzelem érzéki jellegű, az utóbbinál nem a cselekedet érzéki megjelenése mint ilyen, hanem az abban talált érzékfölötti minőség (jóság, nemesség) indít tetszésre. Az első esetben szervezetünk önkéntelen reakciójáról, a másikban szellemi énünk állásfoglalásáról van szó. Meg kell tehát különböztetni az érzéki és szellemi érzelmeket. Az érzéki érzelmek az ösztön megnyilvánulásai, a szellemi érzelmek szellemi aktussal megragadott tárgyak nyomán keletkező lelki hatások. Ilyenek az önmagukért kívánatos szellemi értékek, az igaz, a jó, a szép, a szentséges körébe tartozó tartalmaktól kiváltott érzelmek. Az érzéki érzelem hathat a szellemi tevékenységre, de a szellemi tevékenység is képes hatni az érzékire. Az ember képes érzelmi odaadással követett magasabb céljainak alacsonyabbrendű érzéki, vitális érdekeit, érzelmeit alárendelni, s a lélek nagyravágyó ambíciói szárnyaszegetten törnek össze az emelkedést akadályozó érzéki élet ellenszegülése mellett. A különböző eredetű érzelmek kölcsönhatása a nekik megfelelő képzetek, emlékképek, gondolatok felújításával történik, ami az érzelem természetszerű törekvése. A lélek különböző rétegeiben keletkező érzelmek egybeolvadása kölcsönösen erősíti egymást, viszont ellentétes tendenciájuk érzelmi zavart idéz elő.

Nemcsak közvetve játszanak szerepet az érzelmek erkölcsi életünkben, hanem közvetlenül is, erkölcsi állásfoglalásunkat befolyásoló, vagy azt követő hatásukkal. Vannak kifejezetten *erkölcsi érzelmeink,* melyek erkölcsi tartalmakra vonatkoznak, erkölcsi helyeslést vagy helytelenítést foglalnak magukban; e minőségükkel erkölcsi magatartásunkat hangolják, a cselekvésre előkészítenek, vagy a megtörtént cselekvés nyomán bizonyos önkéntelenséggel jelentkeznek. Egyrészük a saját énünkre, mások idegen személyre vonatkoznak. Az előbbiekhez tartoznak az önérzet, becsületérzés, büszkeség, alázat, szerénység, megbánás érzelmei. A leggyakoribb szociális jellegű érzelmek a rokonszenv, bizalom, szeretet, jóakarat, tisztelet s ellentéteik, az ellenszenv, bizalmatlanság, gyűlölet, rosszakarat, megvetés. A maradandó erkölcsi jellegű érzelmi hajlamok összessége az érzület, erkölcsi minősége határozza meg erkölcsi értékét.

A lelki élet mélyére hatoló írók, költők egyik lehálásabb témája az erkölcsi érzelmek erejének jellemzése. Az erkölcsi rossz feletti bánat nagyerejű, heves érzelmekkel átszőtt élményének tanulmányo-

zása az erkölcslélektani irodalomnak is egyik szorgalmasan kutatott területe. Az erkölcsi érzelmek jelentőségét az adja, hogy az ember legbensőbb énjét érintik, felelősséggel járó döntéseit, állásfoglalását kísérik s nyomukban erkölcsi személyiségünk minőségét, értékét vagy értéktelenségét tudatosítják.

Az érzelmek erkölcsi értékelése

Tapasztalva az érzelmek elvitathatatlan jelentőségét erkölcsi életünkben, megértjük az ismételten feltűnő törekvést, mely az egész erkölcsi magatartást az érzelmekből igyekezik magyarázni, az érzést tekinti az erkölcsi élet voltaképpeni szervének. Már a XVIII. század angol etikusai valami magasabbrangú érzék (moral sense) önkéntelen működésének tulajdonították a jónak vagy rossznak a felfogását. Ma az erkölcsi jelenségek elsősorban tartalmi, materiális mozzanataira tekintő fenomenológiai módszer képviselői szintén az érzelem értéklátó képességét vallják. Max *Scheler* Kant intellektualizmusával szembehelyezkedve, az etikai megismerést érzelmi, emocionális természetű élménynek tartja. Az érzés az értelem elől elzárt aktusában az értéket éppoly közvetlenül fogja fel, mint érzékeink a színeket, vagy hangokat. Az erkölcsi érték megragadása az ember magasabbrendű lényének, személyiségének a funkciója. Schelerhez hasonlóan Nicolai *Hartmann* is az erkölcsi élet alaptényének az érzelmi értékérzést tekinti, mely nem tapasztalati tényen alapul, hanem a priori jellegű. Az értékérzésben mindenesetre sok a szubjektív elem; hogy megbízható legyen, éppúgy kell fejleszteni, mint a művészi érték megítélésének a képességét.

Eltekintve ehelyütt az érték- és ismeretelméleti előfeltevésektől, tisztán lélektanilag nézve, ez a magyarázat az értékfelfogás összetett élmény-egészében egyoldalúan mindent az érzelmi mozzanatnak tulajdonít. Az az állítás ugyanis, hogy az érzés, mint ilyen eredetileg közvetlenül tárgyra irányuló funkciót végez, érthető ellentmondást vált ki az érzelem pszichológiai vizsgálói részéről.[2] A kísérlet és

[2] *Störring, G.:* Die moderne ethische Wertphilosophie. Leipzig 1935. *Krudewig, M.:* Vom Stand der Psychologie des Gefühls und von ihren bleibenden Ertrag. Berlin 1942.

önmegfigyelés amellett szól, hogy a megismerés aktusában megragadott tárgyra, ennek alapján, másodlagosan irányul az érzelmi tevékenység, mely funkcióba lépve az értelmet is befolyásolhatja tevékenységében. Az érzelmi megalapozás nem mutatkozik kielégítőnek az erkölcsi tudatunkban megnyilvánuló egyetemes érvényűség igényének. Az érzelmi világ lelki életünk legerősebben alanyi jellegű zónája. Frappáns bizonyítékot ad erről Hartmann a vele elvileg egyetértő Schelerrel egyes értékminőségekről, vagy rangkülönbségekről folytatott vitájával.

Ezek alapján az érzelmeket nem tekinthetjük az erkölcsi élet elsődleges és voltaképpeni hordozóinak és meghatározóinak. Ezzel azonban korántsem akarjuk jelentőségüket kétségbe vonni. Tagadhatatlan, hogy egy különben kifogástalan, de érzelmileg rideg lelkiséget erkölcsi szempontból is fogyatékosnak tartunk. Vannak az erkölcsi életnek olyan követelményei (pl. együttérzés, részvét, szeretet), amelyeknek érzelmek felkeltése nélkül kielégítően nem tehetünk eleget. De erkölcsileg az sem tökéletes, aki érzelmi hevületében meggondolatlanul cselekedik.

Hogy erkölcsi életünknek javára váljanak, az érzelmek gondozást, nevelést, művelést igényelnek. Ez történik az értelmi ráhatással, érzelem keltésére alkalmas, értékhordozó tárgyba való elmerüléssel. Gondolatok, képzetek, önkéntelenül felébresztik a nekik megfelelő érzelmeket. A tárgyi hatás egyik módja az élő, vagy történeti mintakép, melynek alakja vonzalmat, rokonszenvet ébreszt, követésre indít. A példa erkölcsileg emelő vagy rontó hatása egyik legfontosabb hatótényezője a társadalmi életnek, különösen a nevelésnek. Hatékony eszköze az érzelmi világ alakításának az akarat fegyelmező ereje is. Különösen a figyelem irányításával működhet közre az akarat az erkölcsileg kívánatos érzelem felkeltésében, erősítésében, az erkölcsileg káros érzelem leküzdésében.

Az erkölcsi rendeltetés méltó betöltése megkívánja a fogékonyságot az érzelmek lehető gazdag változata iránt. Szűk körben mozgó érzelmi világ egyoldalúvá teszi az életet. Bizonyos erkölcsi értékek iránti fogékonyság hiányának, az „értékvakság"-nak érzelmi alapja vagy az értéknek megfelelő érzés fej'etlensége, vagy az érték tudatos megértéséből eredő ellenszegülés, tompultság.

Kívánatos lelkünk érzelmi minőségeinek világos tudatra hozása is. Tudatossá téve érzelmeinket leszünk képesek irányításukra, alakításukra. Erkölcsi szempontból sem jelentéktelen a hamis, ál-érzelmeknek a valódiaktól való megkülönböztetése.[3] Lehetséges egy érzelmet őszinte átélés nélkül, játékosan felidézni, vagy érdekből (pl. merő udvariasságból) magunkra erőszakolni. Lehet egy érzelmet elutasítani a tudatból, amely azonban a tudat alól mégis hathat. Érzelmi hatással lehet eredetileg ösztönös érzetminőségeket szellemivé fejleszteni. A szemléletek illúziójához és hallucinációjához hasonlóan tévedhet az ember érzelmei valóságának, vagy minőségének megítélésében (pl. szelleminek tarthatja a voltaképpeni tartalma szerint érzéki szeretetet). Az ál-érzelmek könnyen lehetnek a mesterkélt, őszinteség hiányában lévő erkölcsi magatartás tudatossá nem vált forrásai.

[3] Az ál-érzelmekről: *Pfänder, A.*: Zur Psychologie der Gesinnungen. Jahrbuch f. Philosophie u. phänom. Forschung. 1913, 1916. *Grossart, F.*: Gefühl und Strebung. Archiv f. gesamte Psychologie. 1931, 79. és 81. k.

AZ ERKÖLCS ÉLETTANI ALAPJAI

Bár a szellemi képességek az erkölcsi élet voltaképpeni hordozói, minthogy az emberi szellem a testtel létegységet alkot, a testi szervezet, mint általános élettani alap és feltétel, szintén jelentőséget kap az erkölcsi élet alakulásában. A középponti és tengőéleti idegrendszer, valamint a belső elválasztású, vérmirigyrendszer fiziológiai alapja a lelki életnek, melynek jelentős része testi szervekhez kötve, az én-tudat közbejötte nélkül, reflexek és ösztönös mozgások formájában megy végbe. A szaktudományok jó ideig részletekre korlátozó vizsgálódásával szemben, az utóbbi évtizedekben, nem utolsó sorban a gyakorlati élet sürgető hatására, a figyelem az egész ember felé fordul s minden szempontú, átfogó ismerete jelentkezik megvalósítandó feladatként.

A modern bio-pszichológiai kutatás

A biológiai és pszichológiai kutatás jelentős eredménye annak kimutatása, hogy a szellemi tevékenységek zavartalan lefolyása jelentős mértékben függ az össz-szervezet állapotától, energia-viszonyaitól, élettempójától. Az ideg- és a belső elválasztású mirigyrendszer zavarai, beteges elváltozásai, a rossz közérzet a szellemi működést is zavarja, az akaratra bénítólag hat, a kedélyéletre nyomasztó, vagy rendellenes hatást fejt ki. Márpedig az erkölcsi értékelés és cselekvés fontos előfeltétele a lelki funkciók gátlástalan lefolyása. A kedély-

beli nyomottság, izgalmak, indulatok hatására összeszűkülő tudatban korlátozódik az értelem vonatkoztató és mérlegelő képessége, a szervezet állapotának megfelelő szempontok és indítékok jutnak előtérbe mások leszorításával, az akarat meghatározott irányú ösztönzésével. A testi szervek fáradt vagy pihent, nyugodt vagy izgatott állapota a tudatműködésen is érezteti hatását. Nagy jelentőségűek az erkölcsi élet szempontjából az érzéki szervezetből a tudatos „én" hozzájárulását megelőzően feltörő ösztönös indítások, vágyak, törekvések, melyek bizonyos irányban igyekeznek befolyásolni, cselekvésre indítani.

A ma fellendült mélylélektan a lélek mélyének, tudatalatti rétegeinek a feltárásával, az ösztönök jelentőségének tudatosításával igyekezik az ember teljesebb megértését elősegíteni s eredményei természetesen az etikát is érdeklik. A *pszichoanalízis* eredeti freudi változata az embert alapjában ösztönös lénynek találja, akin a „libido", a legtágabban értett szexualitás uralkodik. A kulturális és társadalmi követelmények kényszerítik az értelmet az ösztön feltörő vágyainak cenzúrálására, tudat alá szorítására, mely vagy abnormális utakra téved, vagy szublimálódva, szellemi tevékenységben éli ki magát. A szülői tekintély által már a gyermekkorban kifejlődő Felettes-én hatalmát a felnőtt felett is megtartja s parancsát a lelkiismereti nyugtalanságban érezteti. A pszichoanalízis az értékelést naturalista távlatba állítja, az ösztön fölé emelkedő felsőbbrendű értékvilágot lehetetlennek tart.

Lángelmék és bűnözők családfájának kutatása terelte rá a figyelmet az átöröklés jelentőségére. Az élénken folyó viták közepette bizonyítottnak tekinthetjük a szervezet csíratényezőinek a testi s részben a lelki alkatot is meghatározó szerepét különösen az ingerekre való visszahatás szempontjából. Normális esetekben az öröklés hajlamokat közvetít, melyek kifejlődésükhöz képest lehetnek előnyösek vagy hátrányosak az erkölcsi élet szempontjából. Így a heves indulatokra való hajlam kevésbé előnyös, mint a nyugodtan reagáló vérmérséklet. A nagyfokú beteges öröklés, a terheltség az erkölcsi beszámítást is korlátozza.

Már a régi etikusok is hangsúlyozták bizonyos alkati adottságoknak az erkölcsi magatartás szempontjából való előnyét és tudatában

voltak annak is, hogy az erkölcsi hibákért nemcsak az akarat felelős, hanem a tudatalatti tényezőknek is van azokban részük. Ezt a belátást az újabb karakterológiai kutatás is megerősítette, sőt nem ritkán túlozni hajlandó a jellem- és temperamentum-különbözőségek jelentőségét az erkölcsi beszámítás hátrányára.

A Freudtól különvált Alf. *Adler* individuálpszichológiai iránya az ember alapösztönének az érvényesülési törekvést tartja, mely akadályoztatása esetén már a fejlődő gyermekévekben a csekélyértékűség tudatát fejleszti ki, amelyet az érvényesülési ösztön túlkompenzálással igyekezik kiegyenlíteni. A társadalmi érdekekhez igazodó nevelés mérsékli és tereli helyes irányba a magára hagyatottan a társadalomra veszélyessé váló vágyat. Az alkalmazkodás hiánya, a társadalmi környezettel szembenálló ellentét a neurózisok eredője, amelyek tudatalatti okának keresése vezette Adlert, Freudhoz hasonlóan, elméletére.

K. G. *Jung* az egyéni tudattalan mellett, a lélek kollektív tudatalatti rétegének jelentőségét emeli ki. Ez hordozza az emberiség történeti tapasztalata során kialakult ősi képeket, archetípusokat, amelyek az erkölcsi értékelésre, a vallási képzetekre irányítólag hatnak. Jung elméletében a kivetítés szerepében pszichikai realitásúnak minősített ősképeknek objektív jelentőséget tulajdonítanak I. *Caruso*, J. *Rudin*, azokban az emberi léleknek az abszolút, isteni valósághoz való rendeltetésének kifejeződését látva.

Biológiai megalapozottságú az I. P. *Pavlov* kutatásai alapján kifejlődött pszichológiai irány is. Az állandó reflexek mellett Pavlov megállapította a környezet által kiváltott feltételes reflexek létét. Ezzel pszichológiailag megalapozottnak tekinti a marxizmus elmélete az erkölcsnek a gazdasági alaptól meghatározott társadalmi tudatformaként értelmezését.

A karakterológiai irányok közül E. *Kretschmer* a testalkattípus és a jellem-fajta közt állít fel okozatosan ható rokonságot. Ösztön és szellem közt a tragikumig fokozza az ellentétet L. *Klages* karakterológiája és világszemlélete, mely az ösztönökben nyilvánuló élet pusztulással fenyegető ellenfelét látja az életre kívülről betört szellemben. *Szondi* Lipót génbiológiai kutatáson alapuló sorsanalízise az ember átöröklési állományából eredezteti cselekvési hajlamait, ame-

lyek erkölcsi életében is ösztönös fogékonyságaiban nyilvánulnak meg. Az ösztönök világa felett Szondi elismeri a szellem világát, amely már túlhaladja a biológiai élet szintjét, de a szellem választási és értékelési lehetőségeit is az öröklési anyag kereteihez látja kötve.

Az ösztönök erkölcsi jelentősége

A valóságot tiszteletben tartó etikai szemléletnek nem szükséges tagadásba vennie az élettani mozzanatok jelentőségét az erkölcsi életre. Az ember két világnak, a természetnek és a szellemnek a feltételeit hordozza magában, a kettő együttesen vesz részt létének kialakításában. A test biológiai és érzéki feltételeihez alkalmazkodva, a természeti erők közreműködésével kell a léleknek szellemi léttartalmát kibontakoztatnia. A biológiai alkat, az ösztönstruktúra, a lélektani jellem és vérmérséklet jelentős mértékben meghatározzák az ember fejlődési lehetőségeit, erkölcsi jellemének alakulását. Nem vonható kétségbe a biológiai adottságoknak, a vitális létfeltételeknek a szellemi életen megnyilvánuló hatása. Elvitathatatlan, hogy gazdag és sokoldalú szellemi életnek normálisan fejlett test, ép idegrendszer, az életműködések zavartalan lefolyása elengedhetetlen előfeltétele.

Az ember ösztönökkel jön a világra. Fejlődése kezdetén nemcsak biológiai, de pszichikai élete is teljességgel ösztönös erők működésében merül ki. S habár az öntudat kifejlődésével bizonyos ösztönök meggyengülnek, az ösztönrendszer sohasem szűnik meg az ember életében létényező lenni. Igazolható alapja van a modern antropológiák amaz állításának, hogy mégoly magas szellemi fejlettség fokán is, marad valami az emberben az állatból és a gyermekből. Az önfegyelem meglazulásával, erős felindulás, lelki megrázkódtatás esetén előtűnnek, néha igen bántó formában, az ember ösztönös adottságai. A velünk született ösztönök és ösztönszerűvé váló szokások hajtóerőt képviselnek, s alkalmas körülmények között a megfelelő cselekvésre indítanak. A tudatunkból letűnt tartalmak rejtett, tudattalan formában megmaradva befolyásolhatják tudatéletünket. Ha a modern karakterológiák természettudományi iránya az ösztön és a

tudatalatti világ jelentőségére rávilágít, kétségtelenül értékes adatokat szolgáltat az ember mindenoldalú, lehető teljes megértéséhez.

Azonban tévedésre vezető egyoldalúság és túlzás az ember erkölcsi-szellemi életének tisztán a testi szervezet alapjára helyezkedő értelmezése, amellyel az erkölcs a fizikai élet, az etika a biológia függvényévé válik. Márpedig a szellemi élet merően biológiai alapokból nem vezethető le, nem értelmezhető. Az erkölcsi problémákat biológiai alapon magyarázó kutatók állásfoglalásának könnyen felismerhető alapja a szakkutatás megállapításainak merész és egyoldalú általánosítása. Legnagyobb részük orvos lévén, a testi, fiziológiai folyamatok oldaláról vizsgálja az emberi lelket és jellemet, gyakran a beteg, abnormális lelkiállapotról vonnak következtetést a lélek normális életére. Azonban e kutatási módszernek, ha eredményei komolyságát biztosítani akarja, tudatában kell lennie határainak.

A freudizmus körül keletkezett heves vitában szakemberek döntötték meg a szexualitásnak az egész embert irányító hatalmáról felállított tételt, valamint a kóros, abnormis esetekben tapasztalt jelenségeknek a normális lelki életre való kiterjeszthetőségét. Freud egyoldalú túlzása késztette Adlert a saját elmélete felállítására, amely azonban szintén egyoldalú, mert egyetlen ösztönből akarja kiértelmezni az ember sokrétű világát, s habár a nevelés számára hasznosítható szempontokat nyújt, annak lehetőségeit az alkati, öröklött mozzanatok elhanyagolásával túlozza. De nem hű a valósághoz Klages emberképe sem, mely misztikumba vesző indokolással a szellemet az ember számára idegen erőnek tünteti fel. Ilyen torz beállításra még az intellektualizmus természet ellen vétő túlkapásai és visszaélései sem jogosítanak fel. Midőn a természettudományos alapon álló lélekbúvárok az erkölcsöt az emberre rákényszerülő mozzanatként tüntetik fel, legbensőbb lényétől, szellemi tartalmától és értelmétől fosztják meg.

A minőségi különbségek iránti érzéketlenség viszi az ösztönpszichológiát a kulturális, szellemi, erkölcsi élet hiányos és téves értelmezésére. Scheler találóan mutat rá a személyre nem válogatós nemi ösztön és a lelki tulajdonságokra reagáló szerelem minőségi különbségére s indokoltan vádolja Freudot körbenforgó okoskodással, aki a morális indítékokat a szublimálódott libido következményének

tünteti fel s a „szublimálódás" tényét a morál létéből bizonyítja, melynek erejéből történik az ösztön leszorítása.[1]

A pszichoanalízis s általában az ösztönpszichológia mindennemű vágynyilvánulást ösztönműködésnek minősít, holott az ember lényének az ösztöndinamizmusnál magasabban fekvő rétegeiben is fakadnak vágyak, amelyek teljesen eredeti irányúak és jellegűek. Míg az ösztönös vágy a szervezetben bekövetkezett belső változásra, vagy a szervezetet érő külső inger hatására jelentkezik, a sajátképpen és eredeti módon szellemi vágy a testtől és a fizikai környezettől elvonatkoztatott, érzékfeletti tartalmakra irányul. Ezeket az érzéki ösztön egyáltalában nem képes felfogni s azért nem is irányulhat rájuk. Más természetű vágy az, amellyel becsületünk megőrzését, vagy az igazságosságot kívánjuk, mint amellyel a szervezetünket fenyegető veszély elhárítására, vagy a fizikai lét fenntartására alkalmas dolog megszerzésére vágyunk (elhárító és szerző ösztön). Az érzéki és az érzékfeletti vágy különbségét legélesebben a kettő ellentétbe kerülése szemlélteti. Ha az éhség érzetét, vagy a nemi ösztönt képesek vagyunk a szellem erejével megfékezni, a rájuk ellentétes módon ható erő nem tekinthető velük egyminőségűnek. Klages is elismeri, hogy a szellem más, mint az életösztön, sajnos, hogy a kettő viszonyát tévesen értelmezi.

A valóságot hűségesen tükröző emberkép nem tüntetheti fel az embert sem tisztára ösztönös, sem tisztára szellemi lénynek, de ösztön és szellem ellentétében sem kell az ember lényegét láttatnia. Az ösztön az embernek mint természeti lénynek tulajdona, amelynek az egyén és a faj fenntartásában nélkülözhetetlen szerep jut. Az ösztön mint ilyen eredeti rendeltetése szerint nem áll ellentétben a szellemi, erkölcsi élettel, sőt annak segítségére lehet. Az önfenntartás ösztöne elősegítheti az önérzet, az ösztönös rokonszenv az emberszeretet, a nemi ösztön a házastársi és szülői szeretet erkölcsi értékeinek a kibontakozását. Jellem- és vérmérsékleti különbözőségek működhetnek közre a szelíd vagy tetterős erkölcsi jellem kialakulásánál. Azonban az ösztön megreked az érzéki világban s magára hagyatva belső törvényszerűségei szerint törekedik érvényesülni. Hogy zavar-

[1] Wesen und Formen der Symphatie. Zu Freuds Ontogenesie. 226 kk. ll.

keltés nélkül beilleszkedjék az emberi élet egészébe, az ösztön szellemi vezetést, irányítást igényel, melynek már a korai gyermekévekben meg kell kezdődnie s mely az egész életen át tart. Az ösztönélet felett való uralkodás az ember egyik legfontosabb, ha nem is legkönnyebb erkölcsi feladata.

Amint szellem és ösztön, tudatos és tudatalatti élet sem képez természetszerű ellentétet egymással. Tudatunk szűk kiterjedése mellett, nagy jelentősége van a tudatalatti lelki réteg megőrző, gyűjtő szerepének s életünket állandó irányba kormányozó hatásának. Egész életünk, így az erkölcsi élet is, roppant nehézkes és bonyolult lenne, ha tudatalatti készségeink nem volnának magatartásunkban, állásfoglalásainkban állandó segítségünkre.

Másrészt a tudatalatti világ lelki nyugtalanság, feszültségek, aggályok, zavarok forrása is lehet. De nem azért, mintha az az átvilágíthatatlan, sötét réteg lenne, mely sorsunkat végzetszerűen meghatározza, amint a tudatalatti szerepét gyakran túlozzák, hanem tudatéletünk kellő figyelemre nem méltatott, elintézetlenül hagyott, vagy nem kielégítően elintézett élményeinek tudatalatti továbbhatása, vagy tudatosítást igénylő tendenciái következtében. Tudatos és tudatalatti világ egymásba folynak, a kettő határa nem állapítható meg mindig pontosan. Nem törnek fel olyan tartalmak a tudat alól, amelyek valami, sokszor bár nehezen kielemezhető összefüggésben nem lennének a tudatos „én"-nel. Tudományos problémák megoldásának felvillanása, művészi témák inspirációja, bizonyos erkölcsi tettekre késztető indítás, olyanoknál jelentkezik a tudat alól, akiknek tudatos énje az illető tartalmakkal sokat és elmélyedően foglalkozott. A pszichoanalízisnek az erkölcsi élet számára hasznosítható eredménye az arra történő utalás, hogy a zsendülő gyermekévektől kezdve semmiféle lelki hatás nem közömbös egyéniségünk fejlődésére; élményeink, lelki megrázkódtatásaink nem tűnnek el nyomtalanul. Emiatt azonban nem kell önmagunk iránt bizalmatlanokká válnunk, hanem a lelki önfegyelem, önismeret, önvizsgálat fontosságára kell ráébrednünk. Minél inkább ismerjük magunkat s mennél szabadabban rendelkezünk önmagunkkal, annál inkább tudjuk lelkünk homályos rétegeit átvilágítani s magunkat önmagunk részéről a bizonytalanságtól megóvni.

A tudatosság fokához igazodik az erkölcsi beszámíthatóság mértéke. Más beszámítás alá esik amit teljes, világos tudattal gondolunk vagy teszünk, mint amit félig tudatosan (pl. nagyfokú szórakozottság, az ébrenlét és alvás közötti szendergés állapotában, kábultságban), vagy amit önmagunkról való tudat nélkül (pl. álomban) teszünk. A szellemi tevékenységeket gátló vagy zavaró befolyásuk miatt csökkenti a tudatosságot és a szabad elhatározást s ezzel az erkölcsi beszámíthatóság mértékét a biológiai alkat és állapot részéről eredő hatások, aminők a szervek kóros fejlődése, vagy elváltozása, a gyermekkor és az öregkor fejlődési fogyatkozásai, a fejlődés átmeneti változásai, vagy átmeneti testi állapotok. Kifejlődött embernél az ösztön heves megnyilvánulása, hacsak nem testi abnormalitás következménye, nem csökkenti a beszámítást, mert ösztönei felett uralkodni az ember elkölcsi kötelessége.

Lényének sokféle alkotóeleme részéről sokoldalú hatás, befolyás éri az ember tudatéletét. Testi és lelki adottságainak összessége együttesen alkotja az emberi személy létegységét. Ugyanaz az „én", amely testi változásairól értesül, éli át sajátosan szellemi élményeit is. Az ember mindaddig ura és felelős végrehajtója cselekedeteinek, amíg az ösztönös tényezők értelmének és akaratának használatát nagy mértékben meg nem akadályozzák, illetve azt lehetetlenné nem teszik.

AZ ERKÖLCSI ÉRTÉKÉLMÉNY

Az értékfelfogás aktusa

A vizsgált lelki tevékenységek mind részt vesznek erkölcsi életünk elemi tényének, az erkölcsi értékelésnek a kialakításánál. Ennek az összetett, komplex jelenségnek a mivoltát legjobban figyelmünket erősen lekötő, élénk érdeklődésre, állásfoglalásra késztető, énünk odaadásával végbemenő élményeinknél figyelhetjük meg. Megkülönböztetendő az érték egyszerű élményszerű felfogása, megragadása, és a reflektált s igazolt értékismeret. Élményszerű megragadással állunk szemben, ha valamely emberi magatartást helyesnek, megfelelőnek, vonzónak találunk, anélkül, hogy azt a mozzanatot, amely azt ilyenné teszi, indokolni tudnánk. Olyan eredeti élmény ez, amelyet nehéz szóba foglalni, mert a szóba foglalás már fogalmi tagolással történik, s ez már gondolati ráirányulást, vonatkoztatást tételez fel.

Élményünket elemeire bontva válik tudatossá annak felépítettsége. Kezdeti mozzanatnak bizonyul valami emberi magatartásnak elménk részéről való szemléletszerű megragadása, tudatbavétele. Amire figyelmünk ebben az aktusban ráirányul, nem valami tényállás egyszerű tudomásulvétele, aminővel a létezést, a valóságot általában felfogjuk érzéki vagy értelmi szemléletünkkel (pl. a hó fehérségét, vagy az egésznek a résznél nagyobb voltát), hanem az illető magatartásban kifejeződő ama sajátos érzékfeletti minőség, amit értéknek nevezünk, ami által az illető magatartás nemcsak egyszerűen „létezik", hanem azt „értékes"-nek találjuk. A személy, akinek bizonyos magatartását megragadjuk, hordozója, birtokosa valami értéknek,

mint rajta megjelenő, magatartásában megvalósuló minőségnek. Erkölcsi értékélményünk akkor van, ha ez a minőség áll tudatunk középpontjában. A „bátorság" értékminőségét megragadjuk, ha egy személy különböző részmozzanatokból összetevődő magatartásában felfogjuk a sajátosan erkölcsi mozzanatot: az akadályokkal szembeszálló, kockázatot vállaló akarati elszántságot. S a „gyávaság" mivolta az ellenkező minőség felfogásában áll előttünk.

Elménk a sajátos értékminőséget szemléletszerűen megragadó aktusát a modern fenomenológia kifejezésével „értékvétel"-nek nevezzük. Hozzájárul s vele sokszor szétválaszthatatlanul egybefolyik szellemi énünk állásfoglalása, az „értékválasz". Az érték nem hagy közömbösen, hanem felszólítást intéz hozzánk, feleletünket, állásfoglalásunkat váltja ki. Akaró és érző énünk mozgósításával, megindításával lesz teljessé erkölcsi értékélményünk. Az érték kizárja önmaga ellentétét, minden pozitíve értékes tartalomnak megvan az ellentéte, az értéktelenség. Az ellentét megmutatkozik az érték bennünk kiváltott hatásában is, mely vagy igenlő, értékvalló, vagy elutasító, tagadó.

Az erkölcsi érték tiszteletet keltő méltóságával tetszésünket, az értéktelenség megalázó, lealacsonyító voltával nemtetszésünket váltja ki. Az erkölcsi *érzelem* mint ilyen szellemi, „magasabbrendű" érzelem, melyet a jóság, a helyesség, a tökéletesség, azaz szellemi minőségű tartalom, illetve annak az ellentétének a felfogása ébreszt bennünk, s amelyekre sajátosan szellemi érzelmi magatartás a válasz: a tisztelet, az elismerés, a szeretet, s azok ellentéte. De pszichofizikai létalkatunk következtében az erősebb érzelmi megragadottság testi hatásban is nyilvánulhat. Az erkölcsi érték iránt lelkesedő érzelem légző és vérkeringési szerveink élénkebb funkcióját, testünket is magában foglaló közérzetünk kellemes voltának élményét váltja ki; az értéktelenség feletti heves érzelmi felindulás vagy tartós hangulat testi szervezetünkben is idegesség, izomelernyedés, emésztési zavarok formájában érezteti hatását. Nem minden erkölcsi tény tudomásulvétele kelt bennünk érezhető érzelmi hatást. Gyakori ismétlődés, vagy személyünktől távoleső tény érzelmileg nem gyakorol ránk különösebb hatást.

Az értékvételnek az élet, a gyakorlat szempontjából való jelen-

tősége az *akarat* magatartásában mutatkozik meg teljes élességében. Az erkölcsi érték az akaratot is megmozdítja, az akaratra való hatás nélkül egyáltalában értelmét vesztené. Az erkölcsi érték éppen az, amit akarnunk kell, amit nem lehet nem akarni. Az érték indító hatását legközvetlenebbül és legintenzívebben tapasztaljuk, ha önmagunk lendülünk cselekvésbe. S az ellenkezés élményét elevenen éljük át az erkölcsileg értéktelennek talált tartalom elutasításában. De akaratunk más erkölcsi magatartásának a megragadásánál is megmozdul s mutatkozik az ilyen esetben is tapasztalható helyeslés vagy helytelenítés élményében, amellyel mintegy hozzájárulóan, illetve tiltakozóan kifejezésre juttatjuk: így kell cselekedni; illetve: így nem szabad cselekedni.

Az érzés és az akarat önkéntelenül fordul az értékesnek tetsző tárgy, tényállás felé. Önkéntelen megmozdulásukban a jó, az érték iránti természetszerű fogékonyságuk, hozzárendeltségük nyilvánul meg. Az érték igazolását azonban nem ezek a sejtésszerűen fakadó aktusok adják, hanem az *értelem* ítélő tevékenysége. Valamely tényállás értékének értelmi ítélettel való felfogása elvonó, vonatkoztató, következtető tevékenységet tételez fel. Ismernünk kell az ember mivoltát, természetét, szükségleteit, különböző létvonatkozásait, hogy megállapíthassuk mi válik javára, mi szolgál léte fenntartására, kibontakozására, tökéletesítésére. Csak ha ismerjük az ember létfeltételeit, a javak különféleségét s egymáshoz való viszonyát, állapíthatjuk meg azt, ami adott helyzetben, vagy általánosságban az ember számára valóban értékes. Az értelem értékmegállapító ítélete körültekintést, óvatosságot, élettapasztalatot igényel.

Az értelmi ítélet igazolhatja, megerősítheti az akarat és az érzés kezdeti, spontán vonzódását s az értelmi motiváció fokozza, erősíti a tárgyra irányuló tendenciájukat. Azonban látszólagosnak, tévesnek, csalódásnak is minősítheti a tárgyon, tényálláson eredetileg megragadott értékmozzanatot s ezzel elvonja annak erkölcsi értékalapját. Pl. egy eredetileg vonzónak tetsző szeretetnyilvánulást az abban megállapított önző, érzéki vonatkozás alapján erkölcsileg értéktelennek nyilvánít. Ítéletének igazolását az értelem végső fokon az erkölcsi alapelvekben találja. Csak olyan ítéletet alkothat bizonyossággal, amely kétely és fenntartás nélkül összeegyeztethető, visszavezethető

az emberi cselekvés értékét végső fokon meghatározó elvekre. Az önző szeretetnyilvánulást pl. nem hagyhatja jóvá, mert az ellenkezik az emberek egymáshoz való viszonyát alapvetően szabályozó kölcsönösség elvével.

Erkölcsi értékminősítés

Erkölcsi értékítéleteinkben bizonyos értékminőséget bizonyos magatartásra vonatkoztatva erkölcsileg értékesnek, illetőleg értéktelennek állítunk. Legátfogóbb minősítést a „jó–rossz" ellentétpár nyújtja. Ezt a minősítést általános léttani értelemben is alkalmazzuk annak jelzésére, hogy valami lényegének megfelelően létezik-e, nem mutat-e lényegbevágó hiányt, fogyatékosságot. (Ebben az értelemben beszélünk pl. jó vagy rossz egészségről, ruháról, házról.) Erkölcsi értelemben cselekedetekre, tudatos és szándékos magatartásra alkalmazzuk a „jó–rossz" minősítést, s értjük alatta általában az erkölcsi értéknek való megfelelőséget vagy az attól való elhajlást.

A „jó–rossz" általánosságával tágértelmű minősítés; mellette valamely magatartás, érték sajátos jellegét, árnyalati változatát szűkebb értelmű minősítéssel is szoktuk meghatározni. Ezek közül is több nemcsak az erkölcsi életben, hanem egyéb vonatkozásban is alkalmazásra kerül. Így az „illő–illetlen" az erkölcsi értéknek az emberi személyhez rendelt voltát juttatja kifejezésre, de alkalmazásba jön a társadalmi szokással vonatkozásban is, ami az erkölcs körénél tágabb értelmű. (Nem minden szokás erkölcsi tartalmú.) Az esztétikai értékelés határán mozog a „szép–csúnya", mely erkölcsi értelemben a személyt vonzóvá, vagy eltaszítóvá tevő tulajdonságot juttat kifejezésre. A szabállyal, törvénnyel való megegyezést fejezi ki a „szabad–nem szabad", mely ugyanilyen értelmű a jog használatában is. Normatív jelentésű a „helyes–helytelen" minősítés is, mely az erkölcsön kívül is alkalmazásba kerül (pl. a logikában). Szorosabban erkölcsi tartalmú a közmegbecsüléshez való viszonyt kifejező „tisztességes–tisztességtelen" jelző. A jellemnek az erkölcsi értékhez való viszonya domborodik ki a „becsületes–becstelen", „méltó–méltatlan" minősítésben. Az erkölcsi eszményhez való viszonyt fejezi ki a „töké-

letes–tökéletlen" s még fokozottabban a „fenséges–alávaló" ellentétpár.

Az erkölcsi értékfelfogás és ítéletalkotás képessége a lelki fejlődés ama fokán jelentkezik, amelyen egyáltalán képesek vagyunk jó és rossz megkülönböztetésére. Kifejlődésében nagy szerepe van a nevelésnek. Általános jelentésű erkölcsi ítéleteink nagy részét a nevelés, a társadalmi együttélés révén másoktól vesszük át. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az erkölcsi élet éppoly személytelen számunkra, amilyenek a gondolkodás tanulás útján szerzett szabályai. A másoktól átvett ítéletek, nézetek csak irányításul, eligazításul szolgálnak, erkölcsi felfogásunk az egyéni tapasztalat az egyéni értékélmény által szilárdul meggyőződéssé. Az egyéni élmény bensőségének és mélységének hiányában erkölcsi szemléletünk felületes lesz, mely könnyen hajlik a változásra s bizonytalanná válik.

Mégoly egyéni, közvetlen módon kialakított erkölcsi ítéleteinket is az *egyetemes érvényűség* tudata és igénye hatja át. Azzal a meggyőződéssel valljuk őket, hogy nemcsak számunkra, hanem minden ember számára érvényesek. Úgy élnek tudatunkban mint az egyetemes emberi temészet értékmegállapításai, erkölcsi követelményei. Az egyéni önkénytől független „kell" jut bennük kifejezésre, valami felettünk álló norma követelményét tudatosítják. E normatív jelleg különbözteti meg az erkölcsi ítéleteket a tény-megállapító ítéletektől. E meggyőződés alapján igyekezünk magatartásunkat mások előtt igazolni s formálunk igényt arra, hogy mások magatartásáról is ítéletet mondjunk. Valamely magatartás erkölcsi értékéről folytatott vitának is csak azon az alapon van egyáltalában értelme, ha elismerjük olyan egyéni véleményen felül álló egyetemes elvnek az érvényét, amely a vitát eldönteni képes.

Vitatkozunk gyakran valamely alkotás művészi értékéről is. Míg azonban az esztétikai ítéletünkkel szembehelyezkedő nézetet a művészi ízlés hiányának tulajdonítjuk, sokkal súlyosabbnak minősítjük az indokoltnak látott erkölcsi ítéleteinkkel szemben tapasztalható ellentmondást és megértés hiányát. Az erkölcsi fogékonyság hiányában súlyosabb fogyatkozását látjuk az ember-voltnak, mint a művészi ízlés hiányában.

Erkölcsi ítéleteink egyetemes érvényűségre vonatkozó jellege mel-

lett, elvitathatatlan az a tény is, hogy az erkölcsi ítéletek tekintetében nagyobb eltérés tapasztalható ember és ember között, mint a tapasztalati dolgokra vonatkozó tényítéletek tekintetében. Az ellentét oka néha abban rejlik, hogy különböző értékelő alanyok különböző mozzanatokat vesznek tekintetbe valami érték voltának, vagy rangjának a megállapításánál. Ilyen esetben a látókör kölcsönös kiegészítésével az eltérés kiegyenlíthető. Amennyiben az erkölcsi érték élő emberek konkrét életkörülményekbe fonódó magatartásában lép elénk eleven valóságában, egy helyzet valamennyi körülményének találó elbírálása nem csekély nehézséget támaszt az erkölcsi értékelés számára.

De ilyen esetektől eltekintve, tagadhatatlan általános tartalmú ítéletek ellentétének a fennállása is. Az egyik ember erkölcsi értéknek tartja azt, aminek értékességét a másik tagadja. Az ilyen ellentét okát az erkölcsi értékélmény természetében kell keresnünk. Az erkölcsi érték nemcsak értelmi felismerést kíván, mint a logikai igazság, hanem *elismerést* is, ami akarati és érzelmi hozzájárulást tételez fel. Az erkölcsi érték szoros kapcsolatban áll a személyi tendenciákkal és törekvésekkel, amelyeknek az alakulásánál nagy jelentőség jut az érzelmi állapotoknak és hajlamoknak. Jelentős részben tőlük függ a figyelem iránya, az elmélyedés képessége és készsége, valamely tárgy felfogása, könnyedsége, vagy akadályozása. Ami közönyösen hat, nem érdekel, vagy egyenesen ellenszenves számunkra, amellett nem tudunk elismeréssel, belső hozzájárulással állást foglalni. Az érzelmek bizonyos értékek túlértékelésével, mások aláértékelésével, könnyen sodornak értékcsalódásba, egyoldalú, hiányos értékelésbe.

Az erkölcsi értékelés ingadozása, hullámzása azonban nem indokolja meg, hogy lemondjunk az erkölcsi érték igazolásának a lehetőségéről. Az értékismeret mint minden ismeret, alany-tárgyi viszony, az értékelő alany és a vele tárgyszerűen szemben álló érték kölcsönhatásából alakul ki. Az a lélektani tény, hogy bizonyos alany bizonyos körülmények között valamely érték iránt nem mutat fogékonyságot, még nem szolgáltat bizonyítékot arra, hogy minden érték merően alanyi jellegű, minden tárgyi alap híjján.

A még sorrakerülő tárgyi igazolást megelőzően, a lélektani vizs-

gálat az alanyi oldalra korlátozza figyelmét. Az értékelés vizsgálata nyomán egyoldalúnak mutatkoznak mindazok az értelmezések, amelyek a lelki élet egy bizonyos rétegének tulajdonítják az értékelést. Egyoldalúnak bizonyul az intellektualizmus, mely az értékelést merően értelmi műveletnek tekinti, mert figyelmen kívül hagyja az értékelésbe felismerhetően belefolyó irracionális, nem-értelmi mozzanatokat. De hiányos az emocionalizmus értelmezése is, mert nem veszi tekintetbe az értelem tárgyfelfogó, ítéletet alkotó, igazoló tevékenységét. Az erkölcsi érték felfogása nem egyetlen képesség műve, hanem különböző aktusokból egybeszövődő élmény. Az értékélmény azt mutatja, hogy az erkölcs az *egész emberi személy* ténye.

A LELKIISMERET

Lélektani elemzés

Énünknek, személyiségünknek az erkölcsi világhoz tartozását legközvetlenebbül a lelkiismeret tárja elénk. A lelkiismeret erkölcsi öntudatunk, mely nem másnak a magatartásáról ítélkezik, nem is általánosságban értékel, hanem vizsgáló tekintetét a saját cselekedeteire fordítja s azok alapján önmagunk erkölcsi értékét állapítja meg. Megnyilvánul a lelkiismeret a cselekedetet megelőzően s azt követőleg. Megnyilvánulása azonban nem mindig egyforma erejű. Szokásos, ismétlődő cselekedeteinknél alig vesszük észre. De nagyon is észrevehető a lelkiismeret szava új helyzet elé állító, alapos megfontolást igénylő, súlyos felelősséggel járó elhatározásainknál, valamint öntudatos következetességgel követett erkölcsi elveinkkel ellentétbe kerülő cselekedet esetén. Nemcsak a tényleg véghezvitt cselekedetnél jelentkezik a lelkiismeret, hanem a kötelességünknek tudott cselekedet elmulasztása esetén is.

A cselekedetet megelőzően, lelkiismeretünk hozza meg valaminek a megtételére vonakozó döntést, sokszor ingadozás nélkül, világos határozottsággal, némelykor azonban bizonyos mérlegelés, sőt küzdés után. A döntés mérlegelése alapjául valamely egyetemes érvényűnek vallott erkölcsi elv szolgál, amelynek a szempontjából határozunk az előttünk álló esetről. Minden erkölcsi elv valami erkölcsi értékre vonatkozó állítást vagy tilalmat tartalmaz. Az erkölcsi érték parancsoló vagy tiltó természetének megfelelően, a lelkiismeret sürgeti a jó megtételét és óv az ellenkezőtől, ösztökél és visszatart. Döntése a tettet nem csupán önmagában nézi, hanem énünk, személyiségünk,

erkölcsi java, értéke szempontjából. A cselekedetet mint javunkra szolgálót nyomatékozza és sürgeti, vagy pedig erkölcsi énünket, épségünket fenyegető és lealázó veszedelemként tünteti azt fel s elutasítását követeli.

S a cselekedet végrehajtása után, a lelkiismeret az egyéni felelősségtudat igazoló vagy elítélő élményében jelenkezik. A „jó" lelkiismeret igazolja cselekedetünknek a kötelezőnek ismert erkölcsi elvvel való megegyezését, helyességét. Ennek tudata a nyugodtság érzésével tölt el. A lelkiismeret helyeslése, jóváhagyása kifejleszti és elmélyíti önmegbecsülésünket, erkölcsi önérzetünket.

A „rossz" lelkiismeret az erkölcsi vi'ággal való összeütközésnek s annak következtében erkölcsi énünk értékcsökkenésének, vagy elvesztésének a tudatosulása. Önmagunkat vádoljuk és ítéljük el. Az élmény-komplexum középpontjában a bűntudat áll, melyet csak elmélyít annak belátása, hogy tettünket szabad elhatározásból hajtottuk végre, illetve, hogy másképp is cselekedhettünk volna, sőt másképp kellett volna cselekednünk. Elítélő értékmegállapításunk nemcsak önmagunk előtt, hanem az erkölcsi világrend színe előtt tesz bennünket felelőssé. Úgy érezzük, az erkölcsi rend vádlónkká lett, mely megsemmisítően hat ránk. Nyugtalanság, levertség, önmagunkkal való elégedetlenség a rossz lelkiismeret élénken érezhető megnyilvánulása.

Kétségtelen a lelkiismereti értékelésben az *érzelmek* jelenléte, ha azok nem is érezhetők minden esetben egyforma erővel. Mind a cselekedetet megelőző, mind az azt követő, mind a jó, mind a rossz lelkiismeret sok érzelmi mozzanatot tartalmaz, aminő a várakozás, tettvágy, remény, lelkesedés, öröm, elégtétel, megnyugvás, fájdalom, bánat, szégyen, önmegvetés érzése. Minthogy a lelkiismereti élmény énünknek az erkölcsi értékkel szemben való állásfoglalása, e nagy mértékben énközponti élmény elképzelhetetlen alanyi állapotunkat, készségünket, vágyainkat kifejező érzelmek belerezdülése nélkül. Az érzelmek révén feltörnek s értékelésünkbe belefolynak énünk tudatalatti s ösztönös rétegének rejtett erői is. A lelkiismereti küzdelem gyakran az ösztönös s a szellemi tudat és érzésvilág harcának jegyében folyik le.

Azonban a lelkiismeret nem tisztán érzelmi jellegű élmény, mint gyakran értelmezik, hanem olyan, az egész emberi személyiséget

igénybevevő élménykomplexum, amilyen az erkölcsi értékélmény általában. Az élményt egyoldalúan érzelminek minősítő nézettel szembenáll, hogy cselekedetünk értékének belátása alapján arról ítélkezünk. Az ítéletélmény különösen felismerhető fontolgatást, mérlegelést igénylő elhatározásoknál, melyeknél az adott esetet egy egyetemes elv alá foglalva, az azzal való összeegyeztethetőséget igyekezünk eldönteni. Magunkat igazolni, tettünk okát megadni igyekezünk, ami nyilvánvalóan *értelmi* művelet. Az értelmileg indokolatlan megelégedettség vagy levertség ellentétes a lelkiismereti élmény természetével. Nemcsak homályosan dereng tudatunkban, hogy jót vagy rosszat tettünk, hanem nagyon is határozottan meg tudjuk állapítani, mit tettünk; a „tudott", a „nyilvánvaló", a „letagadhatatlan" tényálláshoz fűződik a megnyugtató vagy nyugtalanító érzés. Olyan tetteknek, amelyeknek okát nem tudjuk megadni, amelyeket nem tudatos énünk hajtott végre, lelkiismereti hatását sem érezzük. Az értelem jelentőségére mutat a lelkiismereti értékelésnek az értelmi fejlődéssel együtthaladó tökéletesülése is. Lelkiismereti kételyekben a tanácskérésnek is az értelmi megvilágítás és megvitatás az indokolható célja.

Elvitathatatlan a lelkiismereti értékelésben az *akarat* közreműködése. Az akarat részvétele nyilvánul meg az indító, cselekvést sürgető, illetve visszatartó, elutasító magatartásban. Az akarat közreműködése nélkül beszámítható cselekedet egyáltalában nem jöhet létre. Az akarásra sajátszerűen jellemző alanyi állásfoglalás nyilvánul meg a követendő magatartásra vonatkozó egyéni kötelesség jelzésében. S a tett megtétele után, vagy elmulasztása esetén, a lelkiismeret szintén az egyéni, alanyi felelősséget tudatosítja, olyan cselekedetre utal, amelyet szabadon, önelhatározással, hajtottunk végre, vagy mulasztottunk el.

A lelkiismereti értékelés egész személyiségünket igénybevevő, különböző lelki tevékenységből szövődő élményegész. Értékelése kifejezésre juttatja erkölcsi egyéniségünket, azt a lelki struktúrát, amelylyel az erkölcsi értéket felfogjuk s arra egyénileg válaszolunk. A lelkiismeret állásfoglalása, problémái önismeretünk jelentős részét szolgáltatják.

De éppen mivel egész lelkünknek része van a lelkiismeret alakulásában, mind kifejlődése, mind működése sokféle testi-lelki tényе-

zőtől függ. A lelkiismeret eredetileg mint képesség, mint morális lelki diszpozíció van adva, fejlődésének sorsa nagy mértékben függ a neveléstől és a társadalmi környezettől. A nevelés és a környezet részéről kapott serkentő vagy visszatartó hatás jelentősen befolyásolja az egyéni értéklátást, állásfoglalást és akaratnyilvánítást. De eltekintve a külső hatástól, a belső egyéni lelki életben is különböző gátló tényező lehet. Ilyen az értékfelfogás homálya és bizonytalansága, az érzelmi érzéketlenség, vagy egyoldalú érzelmi hangoltság; az öröklött hajlamokból, ösztönökből táplálkozó szenvedélyek, a szerzett és nehezen változtatható szokások, a testi életből eredő lelki zavarok, szorongások. Ezek mind akadályai lehetnek az értelmi látásnak, az akarati elhatározásnak, az érzelmi hangoltságnak s közreműködhetnek olyan hiányos lelkiismereti készség kialakulásában, amely nem megbízható kalauza az egyén erkölcsi életének. Ilyen az erkölcsi kötelességet könnyelműen értelmező „tág"; a látási méreteiben korlátozott „szűk"; az állásfoglalásában ingadozó „bizonytalan"; a kötelezettség, illetve a mulasztás megállapításában túlzó „aggályos" lelkiismeret. A különböző belső és külső hatás lehetősége miatt a lelkiismeret sohasem tekinthető véglegesnek, mert értékiránya változhat, biztonságának kialakítása és épségben tartása állandó erkölcsi feladat.

Etikai értelmezés

Messzire vezetne, ha a lelkiismeret alakulásának minden tényezőjét beható vizsgálat tárgyává tennők. Az átfogó etikai összefüggések szempontjából ehelyütt arra a fontos mozzanatra kell rámutatnunk, hogy a lelkiismereti értékelés, mint az különösen a cselekedetet követő önvád esetében tapasztalható, nem csupán szubjektív állapotot („hogylétet") tükröz, hanem egy objektív tényállás tudatosítása; valami olyan minőség személyiségünkhöz tapadásának az élménye, amely azt értéktelenné teszi. Ez a tudat akaratunkon kívül, sőt annak ellenére is jelentkezik, gyakran mintegy ránk erőszakolja magát. Szórakozással, erős elfoglaltsággal átmenetileg tudunk hatása alól szabadulni, de a figyelem feloldódásával nyomban érezhetővé válik. A lelkiismereti értékelést egyetemes érvényűnek tartjuk. Habár úgy fogjuk

fel mint egy egyedi esetre vonatkozó megállapítást, mégsem a saját egyéni tetszésünk alapján tartjuk azt érvényesnek, hanem a bennünk élő egyetemes emberi természet törvényszerűsége alapján. Úgy találjuk, hogy a mi helyünkben hasonló helyzet elé állítva másnak is így kellene döntenie és cselekednie.

A lelkiismereti értékelésben nyilvánuló *kötelesség* egyetemes érvényűségének tudata lélektani tény, amelyet tagadni nem lehet. Egyénfeletti jelentését az erkölcsbölcselők általában el is ismerik, rendszerük elvi szempontjainak különbözősége szerint, különbözőképp értelmezik. Az empirizmus hívei alapszemléletükhöz híven, mely minden felsőbbrendűnek minősített jelenséget érzéki életnyilvánulásból mint elemi jelenségből eredeztet, elvetnek mindennemű érzékfeletti, szellemi lét- és értékrendet, amely tárgyi viszonypárja volna az emberben jelentkező lelki irányulásoknak.

Az individuális kiindulású empírikus értelmezés (A. Smith, Bentham, Ritschl, Störring) szerint az embertársak cselekedeteinek kedvező vagy káros hatása, kellemes vagy kellemetlen érzést s azzal együtt helyeslést vagy helytelenítést vált ki belőlünk. Beleérzés vagy rokonszenv által, a saját cselekedeteink az embertársakat érintő hasonló hatását a korábbi érzelmek reprodukálásával szintén képesek vagyunk átélni. Valamely cselekedet következményeihez fűződő kéjérzet vagy helytelenítő érzés nem egyéb, mint egy akarás hatása által keltett érzet, mely az eredeti összefüggés feledésbe merülésével közvetlen a szándékhoz látszik kapcsolódni. Amint a más cselekedeteinek erkölcsi megítélése a cselekedettel járó kéjérzettel való rokonszenven nyugszik, éppúgy hozza létre a saját cselekedeteink következményeivel való rokonság a saját akarásunk, illetve szándékunk helyeslését vagy helytelenítését, ami annál könnyebben fejlődik ki, minél inkább sikerül önmagunkkal szemben a pártatlan megfigyelő álláspontját elfoglalni. A saját cselekedetünket értékelő lelkiismeret így nem egyéb, mint rokonszenv a megtorló, illetve jutalmazó érzéssel. A mások cselekedeteivel járó kellemes vagy kellemetlen érzelmeknek a magunkéra való átvitelével a lelkiismeret az egyén feletti kötelezettség jellegét kapja.

A kötelességtudat eredetének még egyszerűbb magyarázatát adják azok az empirikus elméletek (Spencer, Westermark, Rée, Simmel,

Wundt, Paulsen), amelyek a lelkiismereti ösztönzés forrását a társadalmi környezet részéről bizonyos cselekedethez fűződő elismerésből, dícséretből, illetve elítélésből és büntetésből származtatják. A várható társadalmi hatás szerint fűződik a kellemes vagy kellemetlen érzés az egyes cselekvésmódokhoz s az azoknak megfelelő akaráshoz. Az eredetileg külső bajtól való félelem úgy alakul át belső késztetéssé, hogy gyakori ismétlődéssel, az idegek örökletes alkalmazkodásával, az érzelemnek a cselekvés képzetének, illetve annak akarására és szándékára való átvitellel, a társadalmi környezettől eredő hatás tudata elhomályosul s az érzést közvetlen bizonyos cselekvéssel, illetve annak szándékával kapcsolatban éljük át.

Ezekkel a magyarázatokkal szemben azonban felmerül a kérdés, keletkezhet-e *erkölcsi* magatartás nem-erkölcsi előzményekből? Az empirista magyarázat szerint biológiai tényezők: félelem, kéjérzet, ösztönös rokonszenv a lelkiismereti értékelés eredete. Azonban más természetű az ösztönös és más természetű a szellemi-erkölcsi érzés. Az erkölcsi önvád nem azonos természetű azzal az elégedetlenséggel, amelyet a saját érdeke ellen cselekvő ember érez, vagy azzal a félelemmel, amelyet a társadalmi érdekkel szembenálló cselekedet kivált. Scheler felfedte a „rokonszenv" fogalmához fűződő homályt, rámutatva a tisztán vitális jellegű érzelmi ragályozásnak a szellemi-személyi természetű együttérzéstől való különbségére. Ösztönös és erkölcsi érzelem különbségét igazolják azok az esetek, midőn valaki kész érzéki fájdalmat, fáradalmat elviselni, testi egészségét, sőt életét is kockára vetni a magára kötelezőnek ismert erkölcsi érték miatt.

Kétségtelen a társadalomnak a lelkiismeret alakulására való befolyása, ösztönző hatása. Azonban nem a társadalmi környezet hozza létre és határozza meg teljességében a lelkiismeretet, hanem az ember születésétől meglévő erkölcsi hajlamait alakítja. Nem a külső, társadalmi kényszer alakul át belső erkölcsi késztetéssé, az erkölcsi tevékenység a külső kényszertől lényegesen különböző természetű. Külső dresszúrával nem lehet olyan belső meggyőződést létrehozni, amilyen a lelkiismereti belátás tulajdonsága. Az erkölcsi rossz tudatát nem az emberre nehezedő félelem hozza létre, hanem a rossz tudata ébreszti fel a félelmet. Az erkölcsi tudat eredeti

volta mellett kilátástalan vállalkozás a lelkiismeretnek az állati ösztönből megkísérelt eredeztetése (Darwin, Köhler) is. Az állatoknál tapasztalható együttérzés ösztönös, nem szellemi természetű, s az állatnak az idomító akaratával való szembehelyezkedés esetén mutatkozó félelme, nyugtalansága a büntetéstől való ösztönös félelemből magyarázható, nem pedig a tett értékébe való belátásból, amire az állat a biológiai síkon való túlemelkedés lehetetlenségénél fogva képtelen.

Azzal az empirikus igazolási kísérlettel szemben, mely a lelkiismeret nem csak egyénenkinti, de ugyanannak az egyénnek helyzete, állapota szerinti változékonyságára hivatkozik, rá kell mutatnunk arra, hogy a lelkiismereti élmény személyhez kötöttségéből következik, hogy az értékelés tekintetében nem számíthatunk a matematikai, vagy a természettudományos megállapításokkal azonos fokú megegyezésre. A lelkiismeret fejlődik az egyén lelki fejlődésével, műveltségével, környezetével, melyek új szempontokhoz, belátáshoz, motivációkhoz segítik s értékelését alakítják, módosítják. Azonban a változás nem a lelkiismereti eligazodást adó alapelvek változásában áll, hanem az élet változó feladataihoz való hozzáigazodásban. S az emberi lelkiismeret nem csalhatatlan bizonyosságú, hanem kénytelen legjobb belátására hagyatkozni.

Végeredményben azonban az erkölcsi értékelés lényeges pontjai tekintetében messzemenő megegyezés állapítható meg nemcsak bizonyos kor, hanem különböző korok emberei között is. Ez a megegyezés arra mutat, hogy a lelkiismeret alakulásában nem csupán biológiai, vagy társadalmi eredetű tényezők hatnak közre, hanem része van abban az ember szellemi értékek felfogására szolgáló képességének is. A lelkiismeretben az emberi személynek az abszolút, feltétlen kötelező erkölcsi értékvilághoz való viszonya tudatosul, mely túlvezet a pszichikai élményvilág keretein.

AZ ERKÖLCSI ÉRZÉKETLENSÉG KÉRDÉSE

Vannak emberek, akik az erkölcsi követelményekkel szemben feltűnő közömbösséget tanusítanak. Hiányzik bennük a fogékonyság az erkölcsi motívumok iránt, jó és rossz különbsége tekintetében nem mutatnak érzéket, hiányával vannak a felelősségtudatnak, közömbösek cselekedeteik következményei iránt; súlyos bűncselekményeket is érzéketlen közömbösséggel képesek elkövetni, a büntetést igazságtalannak tartják s bosszúvággyal tölti el őket. Az erkölcsi érzéketlenség tényére főképp a bűnügyi és a beteges állapotokat vizsgáló lélektan terelte a figyelmet.

A szervezeti gátlású érzéketlenség

Elméletének túlzásaitól eltekintve, Lombroso, valamint Krafft-Ebing, Kraepelin vizsgálódásai rámutattak az erkölcsi érzék veleszületett hiánya tényére, mely leginkább epilepsziás, gyöngeelméjű, terhelt egyéneknél fordul elő. A jelenség megállapítható alapja a testi szervezet, különösen az idegrendszer hiányos fejlődése és működése. Rendellenes fejlődésű és beteg működésű idegrendszerben gátlás jelentkezik a szervezeti és lelki élet működéséről értesítő érzelmek keletkezésében. Az érzelmi gátlás következményei mutatkoznak az erkölcsi közömbösségben. Az érzelmek természetüknél fogva hangolnak, előkészítenek, indítanak a cselekvésre; nagy hatással vannak a

cselekvésre vonatkozó erkölcsi képzetek és eszmék alakítására, tudatos, élményszerű elsajátítására. A veleszületett idegrendszeri abnormitásnál az érzelmi kör kiesésével együttjár az erkölcsi életkör kiesése is. Ez a hiány az erkölcsi gyöngeelméjűség, az „insania moralis" lényege.

Az érzelmi élet szervezeti hiányára hivatkozó magyarázat mellett szól az említett betegségekben szenvedőknek az érzelmi élet egyéb területein is mutatkozó rendellenes tünetei. Nemcsak a jó és rossz iránt közömbösek, de érzéketlenek a nemes és a szép iránt is, hiányával vannak az altruista érzelmeknek, elzárkózók, ridegek, közönyösek embertársaik iránt, a benyomások iránt szenvtelenek, vagy túlságosan érzékenyek. Ha az érzéketlenség az érzéki életre is kiterjed, önfenntartási ösztönük biztossága is veszélyeztetve van. Az erkölcsi gyengeséggel születettek már gyermekkorukban feltűnnek rideg érzelmi életükkel, önzésükkel, hazudozásaikkal, féktelen természetükkel. Mindez természetesen csak akkor tekinthető veleszületettnek, ha nem a rossz nevelés, vagy környezet következménye, hanem szervezetileg megállapítható hiány. Az erkölcsi terheltség szélsőséges esete a normális, sőt az annál élesebben fejlett értelmi képesség, mely nagy leleményességgel, de a bűntudat nyoma nélkül képes bűntetteket elkövetni. Olyan esetek is előfordulnak, amelyekben az erkölcsi fogalmakat felfogja az elme, de cselekvésére hatástalanok maradnak.

Egyénenként az erkölcsi érzék hiánya, illetve tompasága, a szervezet állapota szerint, sokféle átmenetet és változatot mutat. Beteges állapottal ott állunk szemben, ahol az erkölcsi fogékonyság a normális átlag alatt marad. Ezen túl minden betegségfajnál s szinte minden egyénnél külön kell megállapítani, magatartására mennyiben játszik közre az abnormis és kóros állapot. Enne a fennállása mértékében mozog az egyén erkölcsi beszámíthatósága.

A születéstől meglévő szervezeti hiányon kívül betegséggel is szerzett lehet az erkölcsi érzéketlenség. A fejlődéssel járó lelki változásokban, ideges depresszióknál, melankolikus zavarok kezdő szakában nem ritkán az érzelmi élet teljesen megváltozik s azzal együtt az erkölcsi magatartásban is változás mutatkozik. A lelki betegség

gyakran éppen az öntudatos tevékenységet különös mértékben igénylő erkölcsi életben jelentkező bizonytalanságban, határozatlanságban, aggályoskodásban, vagy könnyelműsködésben mutatja legkorábban hatását.

Erkölcsi eredetű érzéketlenség

A szervezet betegségén alapuló érzéketlenségtől meg kell különböztetni az erkölcsi tompultság ama faját, amelyet a modern erkölcsfenomenológia (Scheler, D. v. Hildebrand) az „értékvakság" nevén jellemez. Az elnevezés olyan esetekre vonatkozik, amelyekben testileg egészséges ember az erkölcsi élet egésze, vagy bizonyos követelményei iránt feltűnő közönyösséget tanúsít. Hiányzik benne a kötelességtudat és az önvád, bűnösnek tartott cselekedeteket inkább megcsodál, esetleg egyenesen dicsér az elkövetésüknél tanúsított leleményességért, ügyességért, mintsem elítélné őket. A közömbös ember „vak", érzéketlen az erkölcsi követelmény iránt, annak nem mutatkozik rá lelki hatása.

Az értékvakság mind okában, mind megnyilvánulásában különbözik az erkölcsi gyöngeelméjűségtől. A jelenség oka nem szervezeti hiányban van, hanem a tudatosan szerzett lelki beállítottságban, amelyben az ember közömbös marad az erkölcsi motívumok iránt, azok nincsenek akaratára indító hatással. Ez a hiány eredetileg az akaratban gyökerezik, mely tudatosan szerzett készségével, habitusával vált közömbössé az erkölcsi ért'kkel szemben. A természetes hajlam az erkölcsi követelménnyel szemben eredetileg megvolt, azonban kifejletlen maradt, illetve az azzal ellentétes gyakorlat csökevénnyé tette, s ebben az állapotban nincsen hatása az egyén magatartására.

Az erkölcsi értékvakság eredője lehet az erkölcsi követelményeket elhanyagoló nevelés, vagy olyan vágy korlátlan kifejlődése, egyeduralomra jutása, amely mellett az erkölcsi értékre irányuló vágy elsatnyul, vagy más vágynak, törekvésnek válik az alárendeltjévé, kiszolgálójává. Leggyakrabban a gőg és a kéjvágy hatalomra jutása

nyomja el az erkölcsi fogékonyságot és hajlamot. A gőgös az erőt és hatalmat tekinti az élet értékének s annak rendeli alá az erkölcsöt; a kéjvágyó akadálynak érzi az erkölcsöt s azon túltenni igyekezik magát. A hatalomra jutott vágy a saját korlátlan érvényesülésének biztosítására igyekezik hangolni, beállítani az ember egész lelki világát, figyelmét, értékelését, akarati tendenciáját. Az erkölccsel szemben közömbössé lett állapotban a szándékosság mint az állapot eredője megmutatkozik abban, hogy az ember többé-kevésbé tudatában van az erkölccsel való szembenállásának, alkalomadtán kifejezésre is juttatja elutasítását. Ez a magatartás az erkölcs iránt normális hajlammal rendelkező, de azzal ellentétbe jutott lelkületet árul el. S éppen ebben különbözik az „értékvak" a testileg terheltől.

Állapotának eredetére tekintettel, az értékvak „büntetlensége" legfeljebb valamely konkrét esetre vonatkozhat, amelynél valóban nem fogja fel az érték követelményét. Azonban az érzéketlenség és tompultság már tudatos s épp azért az akarat bűnös elhanyagolásában találja okát. Az ilyen ember Aristoteles hasonlata szerint, olyan mint az ittas ember, aki ebben az állapotban elkövetett cselekedetéért közvetlenül nem vonható felelősségre, de felelős magáért az ittasságért. Az akarat okozatos szerepe abban is megmutatkozik, hogy a tudati alapbeállítottság megváltozásával (pl. megtérés, lelki megrázkódtatás esetében) megváltozik az ember erkölcsi magatartása is.

Az erkölcsi értékvakság kiterjedhet az egész erkölcsi életre vagy annak csak bizonyos részére. Az utóbbi eset áll fenn olyan embereknél, akik bizonyos erkölcsi követelményeknek (pl. őszinteség, igazmondás, emberszeretet) eleget tesznek, de nem mutatnak fogékonyságot más értékek iránt (pl. alázat, önmegtagadás, áldozatkészség). Ennek okát is a vágyirányulás egyoldalú s túlzott érvényesülésében kell látnunk, mely kifejletlenül hagy egyéb erkölcsi tendenciákat. Különleges, bár nem ritka eset a D. v. Hildebrand által „szubszumpciós"-nak nevezett értékvakság, mely az egyébként elismert érték a saját személyére vonatkozó követelménye iránt marad vak és süket. Ilyenek pl. azok az emberek, akik másokat elítélnek olyan hibákért, amelyeknek maguk is részesei. Ennek a következetlenségnek az okai az ösztön és az érzéki világ gyakran csak gyéren tudatosult erőiben

lappanganak s a lélek mélyén gyökerező szubjektivizmusban, önzésben, mely míg megbotránkozik mások szemében a szálkán, nem veszi észre a gerendát a magáéban.

Finom készülékhez hasonlítható az ember erkölcsi tudata, melynek működését a különböző alkatrészek hiánya fogyatékossá és hibássá teheti. Az ember erkölcsi feladata erkölcsi tudata épségének gondozása, amennyire csak képes arra.

AZ ERKÖLCSI CSELEKEDET

Az erkölcsi értékelés különös jelentősége abban van, hogy cselekedetet készít elő, vagy a megtörtént cselekedetet bírálja. A cselekvésben teljesedik ki az erkölcsi élet. A cselekvés rugója általában valami szükséglet, mely tendenciákat, ösztönösen, vagy szándékosan kielégülésre irányuló törekvéseket hoz létre. Az ember legalapvetőbb szükséglete az önfenntartás és az önkifejtés. Ez a szükséglet az erkölcsi életnek is legmélyebb mozgatója.

Minden szükséglet bizonyos irányban, valami többé-kevésbé ismert tárgy irányában keresi kielégülését, melynek megszerzésével a szükséglet kielégül, s egyszersmind a cselekvő korábbi állapota is megváltozik. Minden cselekedet különböző alanyi és tárgyi jellegű mozzanatokból mint részekből kialakuló szerves egész, melyben a részek csak az egészben létezhetnek s az egész adja meg értelmüket és rendeltetésüket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden cselekedetben valamennyi rész egyenlő teljességben tagozódik is ki. Cselekedetenként változó lehet az egyes tagok jelentősége, a cselekvés egészében betöltött szerepe, amely a cselekedet egészét is sajátszerűen módosítja. A tárgy jelentősége, a cselekvő alany iránta tanúsított érdeklődése, cselekvési készsége és lehetősége egyaránt belefolynak a cselekedet alakulásába, egyik vagy másik tagjának határozottabb kialakításába, vagy elhanyagolásába.

Alany és tárgy sajátszerű összefonódottságában, a cselekvésben az ember valamennyi lelki képessége részt vesz, miként az erkölcsi értékelésben is, ha nem is mindig egyenlő mértékben és egyenlő tökéletességben.

letességgel. A szándékos cselekedet mozgatója az akarat, mely egyéb lelki képességeket működésre indít s amennyiben a tevékenység kifelé tör, a megfelelő testi mozgásokat is előidézi.

A cselekedet legszűkebb köre az akarat önmagára korlátozódó aktusa. Ilyen egy kívánság, vágy felébresztése, vagy egy akaraton kívül jelentkező vágy akarattal történő leküzdése. Egy későbbi időpontban végrehajtandó tett elgondolása, az azzal szemben való állásfoglalás, oly belső cselekvés, amelynek végrehajtására az akarat önmagán kívül egyéb lelki képességeket is működésre indít. A belső cselekvés előkészítője a külsőnek, ha nem is megy át mindig a tényleges külső megvalósításba.

A cselekedet tárgya

Tárgyi oldalon kezdve vizsgálódásunkat, a cselekedet sok részletből összetevődő egészének alapvető mozzanata a *cél*. Bárminő cselekedetnél gondolatilag elővételezni, anticipálni kell azt, amit cselekvésünkkel elérni, megvalósítani akarunk. A gondolatilag elővételezett tárgy a cél. Sajátos minőségét, tartalmát a cselekedet elsősorban tárgyától kapja. Tárgyi célja szerint tagozódik be általában egy cselekedet az emberi tevékenység egy bizonyos körébe, mint gazdasági, technikai, tudományos, művészi, vallási, erkölcsi stb. tevékenység. S bizonyos tevékenységi körön belül elsősorban a tárgy, az, „amit valaki tett", létrehozott, a további minősítés alapja.

Valamely tárgy képének puszta felmerülése tudatunkban még nem indít cselekvésre. Ehhez szükséges, hogy az *érték* jegyét hordozza magán, hogy érdeklődésünket felkeltse, állásfoglalásra késztessen. Valami értékhez vonatkoztatott cselekvés lehetősége vágyat vagy ellenkezést vált ki bennünk, indít vagy visszatart. E pozitív vagy negatív irányú indításban nagy szerepe van korábbi élményeinknek, tapasztalatainknak. Bizonyos tudatosan szerzett beállítottság, készség irányít az érték felfogására adandó válaszunkban. E készség biztosságának megszerzése az erkölcsi élet egyik legfőbb feladata.

Az erkölcsi érték fizikai dolgokkal és személyekkel vonatkozásban

van adva számunkra mint adott helyzetben, emberi-személyi voltunkhoz intézett sürgetés, felhívás emberségünkhöz méltó cselekvésre, magatartásra. A dolgok és személyek (köztük önmagunk is) nem csupán a fizikai világ tárgyai, hanem viszonyban, vonatkozásban állnak egyszersmind az erkölcsi világgal is. Ez a vonatkozás a fizikai léttől megkülönböztetendő erkölcsi miséget, minőséget juttat nekik. Ezért az akarat rájuk mint tárgyakra irányuló cselekedete is fizikai-pszichikai mivoltán felül erkölcsi minőséget is tartalmaz.

Tudatos és szándékos cselekedeteinkkel legtöbbször nem csupán testi mozgást akarunk végezni, hanem valami értelmes célvonatkozást szándékozunk megvalósítani, amely a cselekvésnek mintegy a lelke, belső tartalma, a fizikai tevékenység csak külső eszköz a végrehajtáshoz. Az ösztönös vágy az ember szellemi énje felsőbbsége biztosítása kötelességének tudatával történő fegyelmezése, a biológiai és szellemi erők egymásrahatásának pszichikai tényén túl, a „mértékletesség" erkölcsi minősítést kapja. Az embernek szülőivel, vagy nemzetével szemben a lekötelezettség tudatából táplált szeretete, tisztelete, engedelmessége lélektani aktus-minőségén felül a „kegyelet" erkölcsi minőségét alkotja. A gondolatainkat kifejező jeleknek (beszéd, taglejtés) pszicho-fizikai miségén felül az „igazmondás" erkölcsi tartalmát juttatja a gondolat valóságával megegyező kifejezés.

„Mértékletesség", „kegyelet", „igazmondás", erkölcsi tartalmak, melyek feltételeznek fizikai dolgokat és személyeket, s az akarat rájuk, mint erkölcsi értékek, minőségek hordozóira irányuló tudatos tevékenysége pszichikai létén felül pozitív vagy negatív, értékigenlő vagy tagadó erkölcsi értékminőséget is tartalmaz. Minden cselekedet tárgyától kapja sajátos mivoltát, az erkölcsi cselekedet is elsősorban tárgyától *nyeri* erkölcsi minőségét. A tárgyban rejlő értékmozzanat célszerűen indító és irányító hatásával átmegy a cselekvésbe s erkölcsi értékminőségét alapvetően meghatározza. A tárgy részéről megkívánt értékmozzanatok együttléte szerint alakul ki a cselekedet tartalmi teltsége, valamelyik hiánya esetén tartalmi fogyatékossága. Ha erkölcsileg értéktelen mozzanatok is vegyülnek az egyébként erkölcsileg jó tárgyba, az már nem tekinthető erkölcsileg hibátlannak.

Az etikum egyéb lét- és értékvonatkozásba belefonódottsága miatt nem mindig könnyű valamely tárgy erkölcsi jellegének megállapítása,

valamint sajátos, egyéb erkölcsi értéktől különböző jegyeinek meghatározása. Vannak tárgyak, melyek értékgazdagsága biztosítja a rájuk irányuló cselekedet tárgyi értékét. Ilyen Isten, az abszolút jóság, akivel szemben minden (pozitív vagy negatív jellegű) magatartásunknak erkölcsi tartalma van. Embertársainkkal és önmagunkkal mint erkölcsi értékek hordozóival szemben tudatos és szándékos cselekedeteinknek szintén van erkölcsi minősége. Vannak dolgok, melyekben bizonyos kezdeti módon van meg az erkölcsi értékjelleg s az ember használata által aktualizálódik. Ilyenek a létfenntartásunkhoz szükséges fizikai dolgok, melyeknek az emberi rendeltetés célja szerinti használat adja meg a rájuk vonatkozó cselekedet erkölcsi minőségét. Vannak tárgyuk szerint erkölcsileg közömbös cselekedetek, melyeknek egyéb erkölcsi mozzanat (a cselekvő szándéka, a körülmények) juttat erkölcsi minősítést.

A szándék

Hogy egy tárgy erkölcsileg meghatározza a cselekedetet, ahhoz szükséges a cselekvő alany részéről a tárgy értékminőségének ismerete és megvalósításának szándéka. A szándék a tárgyi matériához járuló formai mozzanat, mely az érték szempontjából teljessé teszi a cselekedetet. Tudatosság és szándék hiányában tisztán materiális, anyagi értelemben vett értékkel vagy értékhiánnyal állunk szemben, nem erkölcsileg beszámítható cselekedettel. A tárgy értékvoltának ismerete és szándéka a tudatos emberi cselekedet természetétől megkívánt követelmény. Általa lesz a cselekvő nemcsak fizikai értelemben, hanem erkölcsileg is végrehajtója, felelős szerzője cselekedeteinek. A motívum minden tudatos cselekedet igazolható alapja. Erkölcsileg tehát csak az a cselekedet értékes, melyet valaki erkölcsi motívumból hajt végre. Ez a feltétel azonban nem kívánja meg, hogy a cselekvő minden egyes cselekedet teljes értéktartalmát felfogja, ami gyakorlatilag többnyire lehetetlen. Elég, ha általánosságban tudja, hogy amit tesz, erkölcsileg helyes.

Lényeges különbség van a szándék szempontjából az erkölcsileg értékes és értéktelen, a jó és a rossz cselekedet között. Míg a jó

cselekedethez a jónak tudata és szándéka szükséges, nem áll ugyanez a rossz cselekedetről is. Lélektanilag ugyanis a cselekvő nem irányul a rosszra mint ilyenre, ez az akarat természetes tendenciájával ellentétes, hanem rosszat azzal tesz, hogy az az érték, amely adott körülmélyek között cselekvésre indítja, alacsonyabbrendűségével meghiúsítja a magasabb érték követelményét. Ehhez nem szükséges az értékrend megbontásának a szándéka, a rossz cselekedet beszámításához elég, ha a cselekvő homályosan tudja, olyant tesz, ami nem felel meg az értékrend követelményének. A szándék cselekvést formáló hatása megronthatja a tárgyilag értékes cselekedetet is. Pl. ha valaki azért tesz jót mással, hogy az illető lekötelezett helyzetével visszaéljen. Viszont a tárgy a cselekvést elsődlegesen meghatározó jelentőségénél fogva, a tárgya szerint rossz cselekedetet a szándék nem teheti jóvá. Tehát a cél nem szentesíti az eszközt.

Tárgyi tartalom és az alany reá irányuló tevékenysége, mint a cselekvés anyagi és formai eleme, kölcsönösen feltételezik egymást. A kettőből együttesen alakul ki az értéket hordozó s azt a tárgyi világba kihelyező emberi cselekedet. Az értéktartalom csak a személy által valósulhat meg, s a személy annak vállalásával válik bizonyos értékminőség részesévé, hordozójává, birtokosává. Valamely erkölcsi cselekedet belső egységét a tárgyi és az alanyi cél (a skolasztika szerinti finis operis-operantis) egybeesése adja, ami azonban nincs meg minden cselekedetnél. Nem áll hatalmunkban mindig a cselekedet végrehajtásának minden feltétele, előfordul, hogy tőlünk független akadály meghiúsítja annak eredményét. Előfordulhat, hogy a cselekvő téves megítélés alapján jóhiszeműleg tárgyilag rosszat tesz, vagy megfordítva. A képmutató tárgyilag kifogástalan cselekedettel igyekezik azzal ellentétben álló szándékát leplezni. Ilyen esetekben szembetűnő a cselekedet tárgyi összetevője mellett az alanyi mozzanat viszonylagos önállósága. De általában is, a cselekvő tárgyra irányulásának önátadása, őszintesége, intenzitása mértékében alakul ki a cselekedet erkölcsi teljessége.

Lehetséges egy tárgya szerint már meghatározott minőségű cselekedetnek a szándék révén minőségi megváltozása. Ez a változás teljes vagy részleges lehet. Rosszá lesz a kizárólag rossz szándékból tett, tárgya szerint jó cselekedet. Pl. ha valaki kizárólag azért segé-

lyez valakit, hogy rosszra felhasználhassa. Részleges változást idéz elő az olyan szándék, amely nem kizárólagos, s azért a tárgya szerint már meghatározott cselekedet jellegét egészében nem változtatja meg. Pl. ha valaki más segélyezésével az elismertetést vagy a viszonzást is keresi. Ilyen esetben a cselekedet vegyes jellegű lesz, részben értékes, részben értéktelen. A tárgya szerint rossz cselekedet, mint már említettük, jó szándék révén nem válhat jóvá.

Szembetűnő a szándék értéket formáló hatása a tárgya szerint erkölcsileg *közömbös* cselekedetnek erkölcsileg értékessé vagy értéktelenné alakításánál. Bizonyos létfenntartási, hasznossági, élvezeti kielégülést célzó cselekedetek, aminők a táplálkozás, a testedzés, a szórakozás tárgya önmagában (in abstracto) erkölcsileg közömbös. Mihelyt azonban valaki ilyen cselekedetet tudatosan és szándékosan végez, mint bizonyos célra irányuló cselekedet, a célnak az ember erkölcsi rendeltetésével való megegyezése vagy ellentéte szerint, erkölcsileg értékessé vagy értéktelenné válik. A hasznossági és nem tisztán élvezeti cselekedeteknek természetével jár a további célra vonatkozás, ami megtörténik annak a szándék által való tudatosításával. A szándék így fonálszerűen behálóz minden tudatos cselekedetet s azt az erkölcsi világba belefonja. Ez a sokat vitatott álláspont nem túlzó moralizálás, hanem az emberi élet értelmének, rendeltetésének a valóságából adódó következmény. Ha van az emberi életnek célja, rendeltetése, amit nem lehet elvitatni, minden céltudatos cselekedet azzal valamilyen, pozitív vagy negatív viszonyban van s annak megfelelő erkölcsi minőségben részesül.

Nemcsak a cselekvés tárgyára, hanem *végzésmódjára* is vonatkozhatik a szándék s azt formális oldaláról erkölcsileg teljesebbé vagy fogyatékosabbá teheti. Pozitív és negatív értelemben egyaránt erkölcsileg teljesebb a központosított figyelemmel, mint a felületesen végzett cselekedet; teljesebb a teljes önátadással, mint a bizonyos tartózkodással, megosztott lélekkel végrehajtott tett; teljesebb az egyéni belátás és meggyőződés alapján, mint a máshoz igazodó, utánzásszerűen véghezvitt cselekedet.

Lehet egy cselekedet közvetlen szándék eredménye s lehet bizonyos lehetőség megengedése alapján közvetve szándékosnak tekinteni azt. Közvetlen szándékú cselekedet az, amelynek a tárgyára az aka-

rat irányul; közvetett, amelyet a közvetlen szándék mellett mint a cselekedet előreláthatólag bekövetkezhető, esetleges hatását az akarat nem zárja ki. Erkölcsileg értékesnek csak a közvetlenül szándékolt cselekedet számítható be, mert a tárgyi irányulás méri le a szándékot. Azonban beszámítás alá esik a közvetett szándékkal bekövetkezett rossz, mert az erkölcs az előreláthatólag bekövetkező rossz megakadályozását követeli meg. Ezért beszámítjuk a vigyázatlanságból elkövetett emberölést, vagy a fegyelmezetlen magatartással okozott megbotránkoztatást. Ha egy cselekedetnek egyszerre kétféle, jó és rossz következménye van, súlyos okból a jó következmény közvetlen szándéka mellett, megengedhető a nem közvetlenül szándékolt rossz következmény. Terhes nő betegségében szükség esetén alkalmazható olyan gyógymód, amelynek esetleges következménye az abortus. De az emberi magzat élethez való joga mellett, nem engedhető meg az abortus mint ilyen, a nő egyéb érdeke indokából.

Az erkölcsi élet nemcsak annak megállapítását kívánja, hogy mily feltételek mellett szándékos egy cselekedet, hanem azt is, mikor *nem* tekinthető egy cselekedet szándékosnak. A szándék lélektana ismerete alapján nyilvánvaló, hogy nem szándékos az a cselekedet, amely a szükséges erkölcsi ismeret híján, vagy téves tárgyfelfogással, az akarat szabadságának korlátozásával, illetve az akarat kényszerítésével, vagy a szellemi képességek használatát megzavaró heves indulat hatására jön létre. Az akadály mértéke szerint alakul a szándékosság foka. A szándék hiánya negatív vagy pozitív jellegű lehet. Az előbbi eset áll fenn, ha egy tárggyal szemben az akarat közömbös marad, az utóbbi, ha a tárggyal szemben elutasító magatartású. De az elutasítás is határozott vagy tétovázó lehet s eszerint a szándék hiánya teljes vagy részleges.

A szándék az erkölcsi cselekedet éltető eleme, mely elénk tárja az erkölcs bensőséges világát, az ember érzületében, értéktudatában való mély belegyökerezést. A szándék révén igyekezik az ember mindazt tetté váltani, ami benne mint lehetőség, mint megvalósításra váró érték szunnyad. Ezért egy erkölcsi cselekedet méltányos elbírálása lehetetlen a cselekvő szándékának figyelembevétele nélkül, mely önmagában is érték, még ha a megvalósítás, a cselekvő hatalmán kívül álló okból, nem is fedi a szándékot.

Azonban hiányos volna a cselekedetnek kizárólag a szándék alapján való elbírálása, amint azt az „érzületi" etika teszi. A szándék ugyanis önmagán túlmutat arra a tárgyi tartalomra, amelyre irányul s amelynek az alapján állapíthatjuk csak meg a szándék erkölcsi minőségét. Jó az az akarat, amely a jóra irányul, rossz, amelyiknek tudatosan ellenkező a tendenciája. A szándék, az akarat tehát nem merően formai magatartásából, hanem konkrét tárgyi irányulásától kapja erkölcsi jellegét. Ezért a cselekvés tárgyától a szándék elbírálásánál nem lehet eltekinteni. A tárgy minősége, értékrangja állapítja meg a szándék erkölcsi minőségét, jóságának vagy rosszaságának mértékét.

Azonkívül a cselekedet külső megvalósításában olyan mozzanatokat tartalmaz, amelyek a szándék minősítésénél latba esnek. A megvalósítás, a tetté váltás igazolja a szándék komolyságát és őszinteségét. Vannak szándékok, tervek, jó feltételek, amelyek meddők és terméketlenek maradnak, a megvalósítás elé állított akarat visszahőköl a tettől. Az ilyenféle „szándékok" hatékonyságuk híján nem tarthatók komolynak. S a tett elé állítva dől el a szándék őszintesége is. Különösen az érzelmek részéről érheti az embert csalódás. Másoktól, a környezettől eredő átsugárzás révén kifejlődhetik valakiben egy tendencia, amelynek az aktualizálására azonban hiányzik az egyéni önátadás tetté váltó ereje. Krisztus gyönyörűen örökítette meg a jó szándék önmagában való értékét a szegény asszony szerény adományának a felbecsülésénél. De ugyanő éppolyan határozottsággal világított rá a szándék és a megvalósítás elszakíthatatlan egybetartozására: „Nem mindenki aki mondja, Uram, Uram, megy be a mennyek országába, hanem aki Atyám akaratát cselekszi" (Mt. 7, 21).

„Érzületi" és „teljesítmény"-etika ellentétében az egyoldalú túlzás csak megkülönböztetéssel kerülhető el. Minden cselekedetnek van alanyi és tárgyi oldala, alanyi és tárgyi célja. Egyes esetben a cselekvő személyét a szándék, nem a tárgy és az eredmény alapján ítéljük meg. A *személyiség* értékét nem az eredmény méri le, hanem az, amit elérni akar. Ezért a jó szándék igazolja a cselekedetet. Azonban a *cselekedetet,* mint a tárgyi világban létrehozott változást és eredményt, a tárgyi értékszempontok szerint kell megítélnünk. A cselekedet tárgyi létében a cselekvőtől függetlenül hat, tehát attól független

megítélést igényel. A cselekedet természetével adott eme kettős szempont alapján lehetséges, hogy a tárgyilag jó cselekedet a szándék szerint nem részesül a jóságban, vagy a tárgyilag rossz cselekedetet alanyilag (a téves megítélés alapján) menti a szándék jósága.

A végrehajtás

Az emberi szervezet pszicho-fizikai mozgásba hozásával végbemegy az elhatározott cselekedet végrehajtása. A testi mozgással a cselekedet a külvilágban nyilvánuló hatást, változást hoz létre. A külső cselekvés állhat egy szóból, egy mozdulatból, vagy hosszabb tevékenységből. Bármilyen külső fizikai cselekedetnek erkölcsi jelentőséget ad a benne megnyilatkozó szándék, akarat. Néha egyetlen szónak is súlyos erkölcsi jelentése lehet (pl. egy „igen"-nek vagy „nem"-nek). Viszont hosszabb fizikai cselekvés erkölcsi szempontból kisebb jelentőségű lehet.

A végrehajtás is különböző mozzanatokból áll, amelyeket a céltudat foglal egységbe. A kitűzött cél szervezi egységbe a végrehajtás részszerűen egymásba illeszkedő tagjait. A célhoz igazodnak a kivitelt szolgáló testi mozgások, melyek könnyedsége nem csekély mértékben függ a megelőző tapasztalattól, a szerzett készségtől. Az első cselekvésnél különös figyelmet igénylő testi mozgás az ismétlődésnél automatikus könnyedséggel megy végbe. Gyakorlattal szerzett készség mellett, a megfelelő testi mozgás csak akkor kerül tudatos irányítás alá, ha akadályba ütközik.

Jelentős szerep jut a végrehajtásnál az akarat erejének, határozottságának, önbizalmának; különösen fontossá válnak ezek a tulajdonságok akadály fellépése esetén. A gyenge akarat megtorpan, az erős megküzd az akadállyal. Az önmagára parancsolás mellett az akadályok elhárításánál segítséget nyújt az értelem megfelelő erkölcsi szempontok szolgáltatásával s a képzeleterő alkalmas képzetek nyújtásával. Különösen a jelentősnek, nagy értékűnek talált cél megvalósításánál élénk az érzelmek részvétele is. A végrehajtáshoz kezdésnél a nyugtalanság, majd az önbizalom, bizakodás, aggódás érzelmei jelentkeznek. Gyakran a testi tevékenység bizonyos érzelmi minőség

kiváltója, másrészt az érzelmi állapot a testi tevékenységet is befolyásolja. Érzelmek jelentkeznek a végrehajtás megtörténtével is. Feszültségi érzéstől való felszabadulás, a beteljesülés elégtétellel járó érzése, a kielégülés, a bírás, élvezés gyönyöre eredmény esetén; bánat, csalódottság, veszteség tudata és érzése sikertelenségben, a végrehajtás következményeként fellépő leggyakoribb érzelmek. Bizonyos elfojtottság, belénkszorulás érzése jelentkezik, ha a külső körülmények megakadályozzák a cselekedet végrehajtását.

A külső cselekedet a belső lelki cselekvés kitagozódásaként, fejleményeként jön létre. A belsővel szerves egészet képezve, miként az, a külső cselekvés is, az *egész ember* tevékenysége, ha nem is nyilvánul meg minden egyes cselekedetben egyenlő mértékben a cselekvés valamennyi tényezője. A külső cselekvés a test tagjait is igénybe vevő tevékenységgel, a külvilágban változást előidéző hatásával lélektanilag kétségtelenül jelentős élménytöbblet a tisztán belső cselekvéssel szemben. A különbség a legélesebben szembetűnő, ha a megvalósítás nem felel meg várakozásunknak, ha az a bántó tudat kísért: „bár ne tettük volna". A megvalósítással a cselekedet a külvilág ténye lett, melynek mind a fizikai természetben bekövetkezett hatásával, mind társadalmi következményével immár számolnunk kell.

Jelentős kérdés, tartalmaz-e a külső cselekedet új erkölcsi mozzanatot a belső, akarati aktus mellett? Jelent-e a külső cselekvés újabb erkölcsi minőséget, vagy ha nem, növeli-e az akarat szándékával már kialakult erkölcsi minőséget?

Az erkölcsi minőség eredeti és elsődleges hordozója az akarat. A szándék, az akarat értékirányulása határozza meg alapvetően a cselekedet erkölcsi értékét. A megvalósítást szolgáló erők és tevékenységek az eszköz szerepét töltik be, az akarat parancsának a végrehajtói. Ebben az alárendelt, végrehajtó szerepben részesednek az akarat hordozta erkölcsi minőségben, nem tartalmaznak attól különböző erkölcsi jelleget. A cselekvés összefüggő egészében a külső tett a belső, akarati cselekvés befejezése és végrehajtása; a külső cselekedet a belsővel erkölcsi egységet alkot, a belső erkölcsi minőségben osztozik. Ezért, ha az akarat akár a jó, akár a rossz végrehajtására teljességgel, visszavonhatatlan elhatározással el van készülve, s abban kizárólag külső körülmény akadályozza meg, a végrehajtás elmara-

dása mit sem von le a belső cselekvés moralitásából. Az erkölcsi értéket vagy értéktelenséget az akarat, a szándék formálja, a végrehajtás külső megakadályozása, az akarat ellenére fellépő körülmény, melynek nincs erkölcsi értéket teremtő vagy az értéktelenséget megakadályozó ereje.

De habár a külső cselekedet, mint ilyen nem tartalmaz a belső cselekedettől különböző erkölcsi minőséget, esetleges módon fokozhatja a cselekedet erkölcsi értékét vagy értéktelenségét. Ezt az erkölcsi minőségi fokozást a külső cselekedet a létesítéséhez szükséges akarat nemcsak pszichikai, hanem erkölcsi hatáskifejtése fokozásával hozza létre. A megfelelő mozgások létrehozása, a külső végrehajtásnál adódó akadályok leküzdése, vagy a külső tevékenységgel járó élvezet, az akarat erősségének fokozását igényli, márpedig mind a jó, mind a rossz megtételénél az akarat fokozott intenzitása az erkölcsi minőség fokozását eredményezi. Azután a külső végrehajtás meghosszabbítja a cselekvés tartamát, az akarat aktusának ily módon fokozódó tartóssága mind az érték, mind az értéktelenség szempontjából szintén többletet jelent. Végül nem becsülhető le a külső cselekedet társadalmi jelentősége sem, a jó példa, vagy a megbotránkoztatás másokra gyakorolt hatása. Tárgya által a cselekedet bizonyos mértékig önállósul, mint tett, a tárgyi világ ténye, abban hatást fejt ki. A cselekvő alany hozta létre, de hatása, rajta túlterjed. Tárgyi hatása miatt egy cselekedet sem tisztán a cselekvő belső „magánügye". Jó cselekedet által gazdagabbá válik, rossz cselekedet által szegényebb lesz az erkölcsi világ.

Mindezt figyelembe véve be ke'l látnunk, hogy habár a külső cselekedetnek nincs önálló erkölcsi értéke, még sincs erkölcsi jelentőség nélkül. A külső cselekedet kiegészítő erkölcsi mozzanatainak elhanyagolása az „érzületi" etika fogyatékosságára figyelmeztet.

A CSELEKEDET KÖRÜLMÉNYEI

Valamely cselekedetét az ember bizonyos helyzetben hajtja végre. Így a mindenkori helyzetet létrehozó körülmények mint módosító és kiegészítő mozzanatok szintén belefolynak a cselekedet alakulásába. A körülmények egy része a tárggyal, mások a cselekvő személyével és aktusával állnak vonatkozásban.

A körülmények főbb fajai

Mind a pozitív, mind a negatív, az értékvalósító és értékromboló magatartás szempontjából, a körülmények a cselekedet tárgyi minőségét módosíthatják, esetleg erkölcsi minőségét megváltoztathatják. Ugyanazon tárgyi miségen belül *minőségi* különbségek mutatkoznak, melyek ugyan nem okoznak a tárgy mivoltát illetőleg faji változást, mégis annak tartalmát teljesebbé teszik, mivoltát lezártan meghatározzák. A szeretetet illetőleg mind a pozitív, mind a negatív magatartás szempontjából minőségi különbséget eredményez a szeretett, illetve szeretetet érdemlő személynek a cselekvőhöz való kapcsolatának a természete, a közelállás foka. Minőségi különbséget jelez a szülő, a távoli rokon, vagy idegen személy iránti szeretet kötelezettsége s az annak megfelelő magatartás. Alkalomadtán jelentős minőségi különbséget jelenthet a cselekvés tárgyát képező személynek hivatása, társadalmi állása, állapota, kora, neme, valamely dologi tárgy jellege, rendeltetése. Hivatalos személy ellen hivatása gyakorlása közben elkövetett bűntettet minőségileg megkülönböztetik a

törvénykönyvek, ami nemcsak jogilag, de erkölcsileg is indokolt. Ilyen funkcióknál az illető nem mint magánember szerepel, hanem bizonyos értéket képviselő közület, intézmény szerveként.

A *mennyiség* a részekből álló tárgyból adódó körülmény. Módosulást jelent pl. egy pénzösszeg nagysága az adományozás, tartozás, eltulajdonítás stb. esetében. Módosító körülmény a nagyobb vagy kevesebb fáradságot, munkát igénylő jó cselekedet, a súlyosabb vagy enyhébb testi sértés.

Az embernek, mint tér és idő dimenzióihoz kötött lénynek, minden cselekedete bizonyos helyen és időben folyik le. Mindkét körülmény olykor a cselekvés erkölcsi minősítése szempontjából is jelentőssé válik. A *hely* a nyilvánosság, a rendeltetés, az alkalomszerűség szempontjából számbajövő körülménye a cselekedetnek. Krisztus különös értéket tulajdonít a rejtett jó cselekedetnek, de ugyanő más összefüggésben megkívánja a jó cselekedet világító fényét. A kalmárok gonoszságának nagyságát abban emeli ki, hogy kereskedés helyévé teszik az Isten imádására szánt házat. Az *idő* tartama és rendeltetése szintén módosító hatással folyik be a cselekedetbe. Sok jó és rossz cselekedetnél módosító körülmény, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig tartott-e? Éppúgy módosítja a cselekedetet az idő felhasználása szempontjából is. Növeli az értékét a munkával járó önkéntes cselekedetnek, melyet valaki szabad idejéből áldoz; fokozza a rosszasságát a kötelesség egyidejű elmulasztásával véghezvitt rossz cselekedetnek; csökkenti az értékét a kötelességmulasztással végzett jó cselekedeteknek.

A cselekvő személyéhez fűződő körülmények közül legjelentősebb a cselekvő *személyi minősége,* állapota. Módosító körülményt jelenthetnek mind a jó, mind a rossz cselekedet minőségének alakulásánál mindazok a személyi mozzanatok, amelyek a cselekedet tárgyánál is latba esnek. Fokozza egy jó cselekedet értékét, ha valaki korát, nemét, hivatáskörét meghaladó teljesítményt végez; ha többet tesz, mint amit „várni lehetne tőle". S fokozza egy cselekedet rosszasságát, ha olyan valaki követi el, akire hivatása szerint épp az illető erkölcsi érték gondozása van bízva.

Korunk fejlett társadalomtudománya rámutat az ember társadalmi kapcsolatainak, helyzetének egyéniségét formáló jelentőségére. A

társas együttélésben a tudatosan befogadott s tudattalanul, észrevétlenül elsajátított lelki hatások, a munkakör, a hivatás által megszabott érdeklődési kör és értékelési irány, az osztályhelyzet befolyásolja az erkölcsi fogékonyság irányát és méreteit. A társas csoportban kialakuló gondolkodásmód, értékelés, a csoporthoz tagszerűen tartozó egyén lelki világának, erkölcsi tudatának figyelmen kívül nem hagyható alakítója. Különösen az erkölcsi értékkel szemben az önálló állásfoglalás képességében korlátolt, vagy gátolt ember cselekedeténél *társadalmi helyzete* jelentős körülményt képez.

Nem annyira a személyt, mint inkább a cselekedetet, mint ilyent (s azon keresztül létesítőjét) jellegzik meg körülményként az *eszközök,* amelyekkel azt végrehajtották. Eszközön nemcsak fizikai, hanem lelki erők igénybevételét is értjük. Nagyobb értéke van a szerény lehetőségekkel véghezvitt jó cselekedetnek, a „semmiből" létrehozott alkotásnak, mint amelyiknél az anyag és az eszköz nem játszik szerepet; fokozott rosszaságot tüntet fel a csalással, félrevezetéssel, kegyetlenséggel elkövetett bűntény.

Szintén a cselekedetet mint ilyent érintő körülmény az a *mód,* amellyel az aktus végbemegy. E tekintetben a cselekedetet létesítő akarat aktusának erőssége, intenzitása és tartama a legjelentősebb. A tárgyi benyomás erejétől s az alany pillanatnyi diszpozíciójától függ annak az önkéntelen, ösztönös megmozdulásnak az erőssége, amelyre az akarat az öntudatosítás és a szabad elhatározást megelőzően, primér aktusként reagál. Az ezt követő tudatos akarás erősségének a foka már bizonyos mértékig tőlünk függ, s azért mint erkölcsileg beszámítható, a cselekvést módosító körülmény. Az akarat erőssége az akadályok legyőzésében mutatkozik. Az erre való készség cselekvést módosító körülménnyé lehet, mert ennek lesz a következménye, hogy a megvalósítás lendülettel, vagy bágyadt lankadással megy-e végbe? Hogy e különbség erkölcsileg jelentős, megmutatkozik abban is, hogy a törekvés, illetve az elutasítás gyengesége az értékkel, illetve a szembenálló értékhiánnyal szemben a meggyőződés, az odaadás, az áldozatkészség, az ellenállás fogyatékosságának a jele, ami kétségtelenül erkölcsi tökéletlenség, ellentéte pedig erkölcsi tökéletesség. Tökéletlen az a szeretet, amely az akadályoktól visszariad, áldozatvállalására nem hajlandó; vagy az az igazságosság,

amely a lényegével össze nem egyeztethető eljárással megbékélni hajlandó. A tudatos akarati aktus erősségének fokozása vagy gyöngítése figyelmünknek a megfelelő motívumokra irányításával hatalmunkban á'l, s ezen az alapon válik az akarás erősségének a foka erkölcsileg beszámítható körülménnyé.

Bizonyos, akárcsak pillanatnyi tartamot minden aktus végrehajtása igénybe vesz. Amennyiben akár a pozitív, akár a negatív aktus hosszabb vagy rövidebb tartóssága hozzájárul a cselekedet teljesebbé, tökéletesebbé tételéhez s hatásának lelki elmélyítéséhez, a *tartam* is körülménnyé válik. Értékesebb egy felemelő erkölcsi élmény, ha hosszabb, mint ha rövid ideig tart; súlyosbító körülmény bűnös gondolattal hosszabb, mint rövidebb ideig foglalkozni. A tárgynál való időzés, a vele való kitartó foglalkozás mind értékigenlő, mind értéktagadó magatartásnál maradandó etikai készséggé fejlődhet, amint azt az állhatatosság és a megátalkodottság ellentétében szemlélhetjük.

A cselekedet tárgya a körülményektől mint hozzátapadó mozzanatoktól körülfogva valósul meg. Minden egyes emberi cselekedet körülményeivel olyanformán jelenik meg az erkölcsi világban, mint a természet birodalmában a fizikai test térbeli környezetével. De amíg a test környezetétől különválasztható, a körülmények, minthogy a tett pszichofizikai alkatrészei, nem különíthetők attól fizikailag el. Hogy azután a körülmények csak materiális, vagy egyszersmind formális szempontból is jelentőssé válnak-e, függ a cselekvő tudatosságától és szándékától.

Tudatosság és szándékosság minden erkölcsi cselekedet formális követelménye. A körülmények is e feltételek mellett kölcsönöznek a tárgy által már meghatározott cselekedetnek újabb jelleget. Vannak esetek, amelyekben a cselekvő pusztán a tárgyra önmagában irányul, anélkül, hogy különösebben tudatossá tenné a körülményeket, máskor ezekre is tudatosan reflektál. Ezért maga az alanyi cél, a *szándék* is egyike a körülményeknek. A tudatosság és a szándék vonatkozhatik a körülmények egyikére vagy másikára, a legtöbb esetben azonban a cselekvő valamennyi körülményével együtt, egységes szemléletben fogja át a megvalósítandó cselekedetet, bizonyos helyzettel szemben, illetve bizonyos helyzetben foglal állást.

A körülmények minősítő hatása

Minthogy a körülmények a konkrét cselekedetnek tárgyától elkülöníthetetlen adottságai, habár nem elsődlegesen, mégis járulékszerűen részt vesznek a cselekedet erkölcsi minőségének alakulásában. Amint egy természeti lény teljes mivoltát járulékaival együtt birtokolja, éppúgy egy konkrét cselekedetnek, habár alapvető jellegét tárgya adja, teljes erkölcsi mivolta körülményeivel együtt alakul ki. Hibátlan, teljesen jó az a cselekedet, amelynek nemcsak a tárgya, de körülményei is megegyeznek az erkölcsi renddel; hibás, ha a körülmények valamelyike eltér attól. (Ezt a követelményt fejezi ki a skolasztikus mondás: „Bonum ex integra, causa, malum ex quocunque defectu").

A körülmény alakító befolyása vagy a tárgy minőségét megváltoztató, vagy azt minőségén belül fokozó vagy csökkentő hatásában mutatkozik. A körülmény erkölcsi minősítést ad a tárgya szerint közömbös cselekedetnek. Erkölcsi értékké válik a nemes szórakozást nyújtó éneklés, erkölcsi értékhiányt jelent, ha a csendet igénylő beteget zavarja. A tárgya szerint jó cselekedetet megronthatja az ellentétes minőségű körülmény. Ilyen változás történhetik pl. az olyan segélyezés értékében, amelynek a módja sértő a szükségben lévőre. A rossz körülmény mértékéhez képest egészében vagy csak részben rontja meg a jó cselekedetet. A tárgya szerint jó vagy rossz cselekedetnek a körülmény újabb minőségű jóságot vagy rosszaságot kölcsönöz, a tárgya által már meghatározott érték minősége mellett további minőségben részesíti. Aki elhunyt szülője nevében tesz jót, nemcsak az irgalmasságot, hanem a kegyeletet is gyakorolja. Aki a rábízott hivatalos pénzt elsikkasztja, nemcsak az eltulajdonítás, hanem a hűtlenség vétkét is elköveti.

Gyakorlati valóságában az erkölcsi élet az embernek a helyzetekben tanúsított magatartásán dől el. A folyton változó, egyre újabb feladatok elé állító helyzet, mind az értékvalósításnak, mind az értékrombolásnak bő lehetőségét nyitja meg. Az erkölcsi élet változatos gazdagsága, valamint az eltévelyedés sokféle megnyilvánulása, a folytonos helyzetváltozásban találja leggyakrabb okozóját. Az erkölcsi érettség és tapintat próbáját az dönti el, mennyire képes az ember

magát a különböző helyzetben feltalálni, mennyire tudja a pillanat parancsát megérteni, milyen erővel és határozottsággal képes a helyzet mostohaságával megküzdeni. Az élet különböző helyzeteiben szerzett magatartása szerint alakul az erkölcsi egyéniség tartalmi minősége, gazdagsága vagy egyoldalúsága.

Minden etikának számolnia kell a körülmények jelentőségével, ha az erkölcsnek a valóságos élettel való kapcsolatát nem akarja elszakítani, ami végzetes ballépés lenne. A mindenkori helyzet állapítja meg az értékvalósítás lehetőségét, a kötelesség tényét és mértékét, indokolja meg a mentő és enyhítő körülményeket. A gyakorlati élet erkölcsi igényeinek igyekezik megfelelni a *kazuisztika,* mely azonban az élet kiszámíthatatlan változatossága mellett csak tipikus esetek konstruálásával lehet a gyakorlat segítségére, de nem mentheti fel az embert az értékelés és önelhatározás esetenként változó követelményeinek mérlegelésétől.

Szituációs etika

Egyoldalúan túlbecsüli a helyzet jelentőségét korunk *egzisztencialista* filozófiai szemlélete, mely a maradandó, egyetemes lényegű valóságot tagadja, csupán a konkrét egyedi létet tartja az egyedüli, illetve elsődleges valóságnak. Felrója a hagyományos etikáknak, hogy a folyton változó helyzet figyelmen kívül hagyásával a cselekvő embert alávetik egy olyan objektívnek és változatlannak tartott rendnek, amely lehetetlenné teszi számára az állásfoglalást. Elvétik, hogy nem létezik a valóságban az az elvont, személytelen ember, akire erkölcsi követelményeiket szabják, hanem csak az élő ember létezik, aki az erkölcsi cselekvésben eredeti módon fejezi ki magát. Az egzisztenciális gondolkodásmód kiemeli az embert a maradandó, szilárd kötöttségű rendvonatkozásokból, s a kiszámíthatatlan „jelen"-ben pillanatnyilag kialakítandó magatartását tartja az egyedüli erkölcsi problémának.[1] A helyzet előreláthatatlansága mellett hiábavalónak

[1] Ezt az irányt képviselik: *Grisebach, E.:* Gegenwart. Eine kritische Ethik. Halle 1928. *Gusdorf, G.:* Traité de l'existence morale. Paris 1949.

lát ez az irány mindennemű maradandó mozzanathoz igazodó etikai szemléletet. Csak annak az etikának van létjogosultsága, amely tudatossá teszi az ember számára történeti helyzetét s abban segíti eligazodni.

Azonban a változó helyzet nem egyedüli tényezője az erkölcsi cselekvésnek. A helyzetek változása közepette is ismétlődő értéktartalmakkal találja magát szemben a cselekvő s éppúgy énjének a megmaradást is tapasztalja. Nem kíván minden egyes cselekedet teljesen új, eredeti beállítódást. A múlt tapasztalatait, szerzett készségeit előnyösen használhatja az ember újabb helyzetben. A tapasztalatlanság és az előrelátás hiánya nyilván azért akadálya a magabízó és biztos cselekvésnek, mert nem tud szilárd pontra támaszkodni. Ha a cselekvés valamennyi tényezője változó lenne, reménytelen volna a nevelés, melynek csak úgy van értelme, ha a valóság és a cselekvés természetével adott maradandó mozzanatok figyelembevételére előkészíteni képes.

Tisztán a változatlan, örökkévaló elvekre tekintő s mindent a változásban feloldó etikai szemlélet egyaránt egyoldalú és téves. Az ember, az erkölcsi élet alanya, lényegi és egyedi létmozzanatokat egyesít magában, s az az élettér, amelyben erkölcsi személyiségét meg kell valósítania, megmaradó és változó elemek együttlétében áll fenn. Ez a tényállás megszabja mind a lényeg-, mind a szituációs etika határait. A gyakorlat számára pedig ebből az a tanulság adódik, hogy elvi szilárdság és az élet felé való megnyílottság egyaránt sürgető követelménye az erkölcsi magatartásnak.

A CSELEKEDET KÖVETKEZMÉNYEI

A felelősség

Végrehajtásával a cselekedet a külvilág ténye lett s ezzel újabb erkölcsi mozzanatok fűződnek hozzá. A cselekedet a szemlélők részéről *beszámítás* tárgya lesz, akik azt erkölcsi minősége szerint létrehozójának mint szerzőjének tulajdonítják, aki ennek alapján cselekedetéért felelősségre vonható. A beszámítás tárgyi, objektív tartalmú ítélet, megállapítja, hogy valaki erkölcsileg milyen értékű cselekedetet végzett. A beszámítással mint objektív megállapítással szembenáll a cselekvő alany beismerése, amellyel a szerzőséget vállalja: a *felelősség*.

A felelősségtudat, a várható következmény vállalásának kötelezettsége már a cselekedetet megelőzően fennáll s több-kevesebb erővel befolyásolja a cselekvő megfontolását, elhatározását. S a felelősség nem csupán a cselekedetekhez fűződik, hanem vonatkozik minden tudatos erkölcsi szándékra, elhatározásra, állapotra. Teljes intenzitással azonban a felelősségtudat valamely cselekedet véghezvitelével jelentkezik. Az ember a már külvilágba átmenő, tőle elszakadó cselekedetével szembenállva éli át legközvetlenebbül, legélénkebben, az azért járó felelősséget. Az élmény erőssége függ a cselekedet jelentőségétől. A cselekvőre súlyosabban nehezedő következmények miatt erősebben jelentkezik a rossznak, mint a jónak minősülő cselekedet esetén.

A cselekedet körülményeibe elmélyedő reflexió a cselekedet eredőjéül az akaratot állapítja meg. Csak oly mértékben érzi magát valaki felelősnek, amily mértékben szabadon rendelkezett akaratával. A

felelősségtudattal együtt jár a szabadságtudat, az a megállapítás és meggyőződés, hogy másképp is cselekedhettünk volna. Épp ez a tudat hat ránk lesujtólag erkölcsileg értéktelennek, rossznak minősülő cselekedet esetén. A cselekedetnek az erkölcsi értékhez való vonatkozásának felfogása különbözteti meg lényegesen az erkölcsi felelősségtudatot az erkölcsileg közömbösnek minősülő cselekedet szerzőségének vállalásától, amelynél sikertelenség esetén nem érezzük erkölcsi személyiségünk megsérülését, csorbulását. Valamely erkölcsi minősítés alá nem eső cselekedet, tevékenység sikertelensége esetén bennünk jelentkező bosszankodás, elégedetlenség nem azonos minőségű élmény az erkölcsi hiba, a bűn miatt ébredő önváddal.

Nemcsak a tényleg véghezvitt, hanem olyan cselekedet elmulasztásánál is jelentkezik az erkölcsi felelősség tudata, amelyet kötelességtudatunk kötelezőnek ismer. Mind a tényleges cselekedetnél, mind a mulasztásnál vállalnunk kell nemcsak egy kérdéses cselekedetért járó felelősséget, hanem az abból folyó következményeket is. A történések egymásbakapcsolódó fonalán a legtöbb cselekedet vagy mulasztás további következményeket von maga után. Ennek a tovább terjedő hatásnak a bizonyossága tragikus súllyal nehezedik felelősségtudatunkra.

A cselekedet alanyi feltételeinek különbözősége szerint különböző a felelősség tudata. Legteljesebb olyan cselekedetnél, amelynek létesítését sem belső, sem külső körülmény gátlólag nem befolyásolja. Belső, a cselekedetet létrehozó képességek részéről mutatkozó akadály a cselekedet erkölcsi mivoltának hiányos ismerete, az erkölcsi tudatlanság, az akaratot elhatározásában befolyásoló félelem, az ítélőképességet és az elhatározás higgadtságát megzavaró indulat. Külső akadálya a cselekedetnek az erőszak, mely kényszerítőleg hat az akaratra. Az akadály erősségének mértékében gyöngül a felelősség tudata. Kevésbé érezzük magunkat felelősnek olyan cselekedetnél, amelynek mibenlétét gondos ráfigyeléssel sincs módunkban megállapítani, mint amelyiknél az erkölcsi minőség valamely, habár homályos, bizonytalansággal kűzdő tudatával rendelkezünk. Az értelmi akadály egyik faja a figyelmetlenség, amelynél a figyelmet megzavaró körülmény minősége szerint éljük át felelősségünket. Nem tartjuk magunkat felelősnek a megfontolást és elhatározást megbé-

nító félelem, vagy felindulás esetén, de fennáll a felelősség tudata a félelem vagy felindulás alacsonyabb fokán. Nem érzünk felelősséget ellenálló képességünket meghaladó erőszak esetén.

A felelősségtudatot nemcsak a cselekvés pillanatában adott körülmények, hanem a cselekvő erkölcsi jelleme is befolyásolja. Az erkölcsi értékvilághoz való viszonyuk szerint különböző elevenségű és mélységű az emberek felelősségtudata. Legalacsonyabb az erkölcsi értékkel szemben *közönyös,* az életet a hasznosság, vagy az élvezet szempontjából néző embernél, aki erkölcsi tekintetben felelőtlenül él a világban. Több a felelősség tudata a *könnyelmű* embernek, aki legalábbis bizonyos értékkövetelmények iránt fogékonysággal rendelkezik, de annak következményeit cselekvésére vonatkozólag nem fogja fel kellő komolysággal. Nem sokkal mélyebb a *felületes* ember felelősségtudata, aki nem mélyed el az erkölcsi követelmény alapjaiba, hanem környezete értékeléséhez alkalmazkodik cselekvésénél. A felelősségtudat annál mélyebb, minél határozottabb a személyiségtudat s minél bensőségesebb a személynek az erkölcsi értékhez való viszonya.

Befolyásolja a felelősségtudat alakulását az egészségi állapot is. Ebben a tekintetben a szembenálló határesetet az idegrendszer abnormitása következtében erkölcsileg érzéketlen ember s az idegrendszer kóros állapota folytán tárgyi alap hiányában, vagy annak indokolt mértékén túl magát felelősnek érző ember esete jelzi.

Az erkölcsi felelősség a cselekvő értéklátásában, meggyőződésében gyökerező természete teszi szükségessé az *erkölcsi* és *jogi* felelősség megkülönböztetését. Az erkölcsi felelősség a cselekvő szándékára vonatkozik, a cselekedetet az egyéni értékelés szempontjából minősíti; a jogi felelősség elve a társadalmi következményekhez igazodik, elsősorban a cselekedetet mint ilyent nézi, s csak kiegészítőleg (mint enyhítő vagy terhelő körülményt) veszi figyelembe a cselekvő szándékát. Minthogy a jog rendeltetése a társadalmi rend fenntartása, a jogot érvényesítő bírói ítélet elmarasztalhatja azt is, akinek nem volt szándéka a jogot megsérteni. Ezzel szemben az erkölcsi felelősség mindig a szándéktól kapja minősítését.

Ez a megkülönböztetés azonban nem jelenti azt, hogy erkölcsi vonatkozásban a felelősség mindenkor egyéni értelmű. Bár a felelős-

ség az egyéni tudat élménye, sok cselekedetében az ember élénken átéli másokhoz való hozzátartozását, másokkal fennálló életközösségét. Társadalmi együttélésében az ember nemcsak egyénileg cselekszik, hanem másokkal közösen is. Így az egyéni felelősség mellett fennáll az együttes, *kollektív felelősség* ténye is. Mint a felelősség általában, a kollektív felelősség ténye is erősebben nyilvánul meg a negatív, mint a pozitív tartalomnál. Súlyos társadalmi bajok, nemzeti, faji, vallási, osztály-elnyomatás, háborúk, nyomor, népbetegségek kíméletlen élességgel emelnek vádat azok ellen, akiknek a bajok tulajdoníthatók, vagy megakadályozásuk elmulasztásáért felelősekké tehetők.

A felelősség vádját az individualista gondolkodásmód a társadalmi érintkezés külsőségességére, egy csoport legfeljebb jogi értelmű felelősségére hivatkozással igyekezik elhárítani. A valóságban azonban a tartósan együttélő és együttműködő társas alakulatokban az összetartozás valamennyi tagot átfogó s a csoportszellem hatásával alakító ereje a gondolkodás, a magatartásmód és a cselekvés oly mértékű egységét hozza létre, mely a csoport egészével s tagjaival szemben a felelősség együttes vállalásának a kötelezettségét elháríthatatlanná teszi. A csoport egészébe való szerves beletartozásuk mellett, a tagok miként a közjó élvezői, éppúgy kénytelenek a csoportra nehezedő terheket is vállalni. A történeti életfolytonosság vonalán, egy tartósan fennálló csoport (pl. család, nép, egyház) tagjai nemcsak a korábban élők közreműködésével szerzett előnyök élvezői, mulasztásaiknak is teherviselői s felelősségüket kell érezniök nemcsak önmagukért, hanem a jövő nemzedék javáért is. A társas csoportban kialkuló funkció-megosztás mellett, a felelősség mértékét illetően, nagyobb fokban kötelezi a vezető szerepet betöltő, mint az alárendelt tagokat. S valamely tag felelőssége megállapításánál figyelembe kell venni, mennyiben van erkölcsileg kielégítő ismerete a felelősség tárgyát képező dologról s milyen mértékű cselekvési szabadsága.

A kollektív felelősség ténye a közerkölcs nagy jelentőségére mutat rá. Az ember erkölcsi élete a közösségi és az egyéni erkölcs állandó kölcsönhatásában alakul. A közösség, amelyben él, állítja fel az ember számára az erkölcsi követelmények nagy részét s erkölcsi mag-

tartása szerint járul a közösség erkölcsi erejének növekedéséhez vagy csökkenéséhez. A felelősség fokozottan érezhető a társadalmi tartozás tudatában, mely az egyéni felelősségtudatra is késztetően, fegyelmezően, fejlesztően hat. A társadalmi moralitás alacsony szintje az egyéni felelősségtudatot is elsenyveszti.

Érdemesítés

Minthogy az ember nem áll elszigetelten magában, hanem társas lény, a szoros, jogszerű kötelességet meghaladó, vagy azon alul maradó szabad cselekedetei társadalmi vonatkozásban másoknak, sőt az emberi társadalom szerves összefüggésein keresztül, a társadalom egészének is javára vagy kárára válnak. Ez a tény a megtett cselekedethez a felelősségen kívül az *érdem* vagy az *érdemtelenség* mozzanatát adja. Érdemnek számít a közjót gyarapító s érdemtelenségnek az azt károsító cselekedet. Nem üti meg ezt a minősítést az a cselekedet, amellyel valaki csak szigorúan a jog által megkívánt kötelességet teljesíti. Nem tekintjük érdemnek, ha valaki egy szerződésben vállalt kötelességet teljesít, vagy ha a közalkalmazott megtartja a hivatalos előírásokat. Minthogy azonban az erkölcsi cselekedet az ember szabadságából fakad, az ember az erkölcsi jót különböző módon és mértékben teljesítheti s elmulasztásának is különbözőképpen lehet az okozója. Ezért érdemnek tekintendő az az értéktöbblet, amelyet valaki az erkölcsi jó minél tökéletesebb teljesítésének igyekeztével és búzgóságával hoz létre, s éppúgy az érdemtelenség vádja tapad a hanyag és rosszindulatú cselekedethez. Természetesen nemcsak a jogi szabályozás alá eső cselekedeteknél beszélünk érdemről és érdemtelenségről, hanem az erkölcsi kötelességteljesítés egész vonalán. S minthogy a kötelesség nem állapítható meg mindig szigorú mértékkel, az érdem és érdemtelenség elbírálásánál sokszor a kötelesség minimális fokát vesszük mértékül, különösen olyan személynél, akitől magasabb teljesítmény nehezen várható.

Érdem és érdemtelenség további következménye és korrelatívuma a *jutalom* és a *büntetés*. Kitörölhetetlen az erkölcsi tudat ama meggyőződése, hogy a jó cselekedet, az erény jutalmat, a bűn, a mulasztás

büntetést érdemel. Bármily nemes indíték is a jót önmagáért tenni, az erkölcsi igazságérzet a gyengeségre hajló akarat jóra serkentéséhez s az erkölcsi rend egyensúlyának biztosításához szükségesnek érzi azt a nyomatékot és szentesítést, amelyet a jutalom és büntetés képvisel. A jóra és a rosszra egyaránt hajlékony, változékony akarat hatékony ösztönzője a jó cselekedettel járó jutalom s a rossz cselekedetért megérdemelt büntetés tudata. Ezek a szentesítő tényezők az erkölcsi rend méltóságát hírdetik, mely mindegyik cselekedetre érdeme szerint válaszol, a jó cselekedetnek megadja az érdemelt jutalmat s a rossz cselekedetért járó büntetésben kifejezésre juttatja az erkölcs sérthetetlenségét, a kiengesztelés és jóvátétel követelményét.

A jutalom és a büntetés részben az egyéni tudat tapasztalatában, részben a társadalmi visszahatásban jelentkezik. Ősi emberi tapasztalat igazolja az erkölcsi cselekedet érdemének megfelelő természetű következményt, a jó cselekedet, a kötelességteljesítést követő lelki békét és megnyugvást, a lelki derűt, sokszor a testre is előnyösen ható erőérzetet és felüdítő hatást. S éppoly közvetlenül tapasztalható a rossz cselekedet, mulasztást követő lelki nyugtalanság és békétlenség, a természet rosszaságának megalázó tudata, sokszor a testre is kiható elerőtlenedés és levertség érzése. Ezek a tények oly szorosan és természetszerűen tartoznak hozzá a cselekedet erkölcsi minőségéhez, hogy velük szemben hiábavalónak bizonyul minden olyan próbálkozás, amely a tapasztalt következményeket tisztán a nevelésből, a környezet hatásából, bizonyos előítéletekből igyekezik magyarázni.

Hogy az erkölcsi szentesítésben nemcsak beidegződésről van szó, hanem valami magasabb erő megnyilvánulásáról, a cselekedet társadalmi hatásában is megmutatkozik. Erkölcsileg egészséges közszellem természetszerűen, a saját biztonsága érdekében, megköveteli az erény jutalmazását és a bűn büntetését. A társadalmi megbecsülés vagy megvetés természetszerű visszahatása a cselekedetnek, aszerint, hogy az a társadalomnak is közjavát képező erkölcsöt építi-e vagy rombolja, az emberek közti egyetértést, békét, kiegyenlítődést szolgálja-e, vagy pedig zavart, gyűlöletet, rendbontást okoz?

De amíg egyrészt az erkölcsi szentesítés tényét tapasztaljuk, másrészt azt sem tagadhatjuk le, hogy a szentesítés nem következik be

mindig csalhatatlan bizonyossággal. Vannak durva lelkiismeretű emberek, akik lelki nyugalommal követnek el eléggé nyilvánvaló bűnöket, sőt bűnük büntetlenségével dicsekednek. A társadalom erkölcsi ítélete sem mindig csalhatatlan és kielégítő. Hogy az erény nem kapja meg az életben jutalmát, sőt nem ritkán mellőzés és üldöztetés a része, az erkölcsi élet szomorú tapasztalata. A kiegyenlítetlenség jórészt onnan ered, hogy az ember é'ete nemcsak az erkölcs, hanem egyéb fizikai, gazdasági társadalmi, politikai erőknek az egymásrahatásában is alakul, amelyek játékából nem kerül ki mindig győztesen az erkölcsi követelmény. Ám éppen a földi életben csak tökéletlenül érvényesülő erkölcsi szentesítés erősíti meg azt a meggyőződést, hogy az erkölcsi élet nem ér teljességgel véget a földi élettel, hanem további folytatást és kiegyenlítődést követel. Hogy az erkölcsi tudat eme követelménye mennyiben támaszkodhat szilárd alapra, ahhoz az erkölcsi valóságot a közvetlen tudati tapasztalaton túlhaladó, egyetemesebb összefüggéseiben kell vizsgálat alá vennünk.

Irodalom az I. részhez:

Adler, A.: Praxis und Theorie der Individualpsychologie. 3. Aufl. München 1927. Menschenkenntnis. 5. Aufl. Zürich 1947. – *Antweiler, A.:* Das Problem der Willensfreiheit. Freiburg i. B. 1955. – *Benedek I.:* Ösztön és bűnözés. Budapest 1943. Az ösztönök világa. Budapest 1948. – *Brandenstein, B.:* Az ember a mindenségben. Budapest 1937. Etika. Budapest 1938. – *Caruso, I. A.:* Psyhoanalyse und Synthese der Existenz. Freiburg i. B. 1952. – *Chauchard, P.:* Physiologie des moeurs. Paris 1958. Biologie et morale. Tours 1959. – *Daim, W.:* Umwertung der Psychoanalyse. Wien 1951. – *Esser, A.:* Das Phänomen Reue. Köln–Olten 1963. – *Fauconnet, P.:* La responsabilité. Paris 1928. – *Földesi, T.:* Az akaratszabadság problémája. Budapest 1960. – *Freud, S.:* Das Ich und das Es. Zürich 1923. Das Unbehagen in der Kultur. 2. Aufl. Wien 1931. – *Görres, A.:* Methoden und Erfahrungen der Psychoanalyse. München 1958. – *Gruehn, W.:* Das Werterlebnis. Leipzig 1924. – *Guardini, R.:* Das Gute, das Gewissen und die Sammlung. Mainz 1929. – *Halasy-Nagy, J.:* Az ethika alapvonalai. Pécs 1925. Ember és világ. Budapest 1940. – *Hermann, I.:* Az ember ősi ösztönei. Budapest 1943. S. Freud, avagy a pszichológia kalandja. Budapest 1964. – *Hildebrand, D. v.:* Die Idee der sittlichen Handlung. Jahrbücher für Philosophie und Phänomen. Forschung. Halle 1916. Sittlichkeit und ethische Werterkenntnis. Uo. 1921. Wahre Sittlichkeit und Situationsethik. Düsseldorf 1957. – *Jankélévitch, V.:* La mauvaise conscience. Paris 1933. – *Joël, K.:* Der freie Wille. München 1908. – *Jung, C. D.:* Das Unbewusste im normalen und kranken Seelenleben. 5. Aufl. Zürich 1943, Psychologische Typen. Zürich 1937. – *Jung-Institut:* Das Ge-

wissen. Zürich 1958. – *Keller, W.:* Psychologie und Philosophie des Wollens. München 1958. – *Klages, L.:* Der Geist als Widersacher der Seele. 2. Aufl. Leipzig 1937. – *Klug, J.:* Die Tiefen der Seele. Paderborn 1926. Willensfreiheit und Persönlichkeit. Paderborn 1932. – *Kraepelin, E.:* Einführung in die psychiatrische Klinik. Leipzig 1916. – *Kretschmer, E.:* Körperbau und Charakter. 13–14. Aufl. Leipzig 1940. – *Kuhn, H.:* Begegnung mit dem Sein. Meditationen zur Metaphysik des Gewissens. Tübingen 1954. – *Le Senne, R.:* Le devoir. Paris 1930. La description de la conscience, obstacle et valeur. Paris 1934. – *Lindworsky, J.:* Der Wille, sine Erscheinung und seine Beherrschung. 3. Aufl. Leipzig 1923. Willensschule. 2. Aufl. Paderborn 1923. – *Messner, J.:* Ethik. Innsbruck 1955. – *Moór, Gy.:* A szabad akarat problémája. Budapest 1943. – *Muencker, T.:* Die psychologischen Grundlagen der katholischen Sittenlehre. 4. Aufl. Düsseldorf 1953. – *Nachmansohn, M.:* Wesen und Formen des Gewissens. Wien–Leipzig 1937. – *Noszlopi, L.:* Jellemlátás és jellemigézés. Budapest 1935. – *Scheler, M.:* Über Ressentiments und moralisches Welturteil. Leipzig 1912. Wesen und Formen der Symphatie. Bonn 1923. – *Schöllgen, W.:* Die soziologischen Grundlagen der katholischen Sittenlehre. Düsseldorf 1953. – *Spencer, H.:* The principles of ethics. London 1891. – *Stelzenberger, I.:* Das Gewissen. Paderborn. 1961. – *Stoker, G. H.:* Das Gewissen. Bonn 1925. – *Szondi, L.:* Schicksalsanalyse. Basel 1948. – *Wunderle, G.:* Zur Psychologie der Reue. Tübingen 1921.

AZ ERKÖLCSI ÉRTÉK

ÉRTÉK ÉS VALÓSÁG

Közmegegyezően erkölcsileg értékesnek a jót, erkölcsileg értéktelennek a rosszat tartjuk. Nem találkozunk azonban ugyanilyen megegyezéssel, ha a fogalom általános jelentésénél mélyebbre hatolunk s az erkölcsi érték mivoltának a kérdését felvetjük. Mi az, hogyan létezik az, amit értéknek nevezünk s mi az erkölcsi érték létmódja? Különösen a legújabb időben lett élénk az érték mivoltáról folyó vita, amióta a modern idealizmus megingatta a hagyományos erkölcsbölcseleti tanítást.

Az idealizmus álláspontja

Az antik filozófiától kezdve Kantig, a bölcseleti gondolkodás az értéket a valóság lényege, törvényszerűségei alapján értelmezte. *Kant* a metafizika lehetőségének elvitatásával elzárta a lényeghez igazodó értékelés útját. Ugyanakkor az ember természeti valóját és szellemi énjét, a szükségképpeniség és a szabadság világát, élesen szembeállította. A reális és az ideális világ között ilymódon létesített űrt csak mélyítette a cselekvés normájának a tárgyi, tartalmi oldal részéről való elutasításával s a célnak tárgyi alaptól megfosztott, szubjektív értelmezésével. Az észnek a tapasztalati valóságtól független, tartalom nélküli, a priori törvényével és posztulátumaival az erkölcsi élet érvényességi alapja az ész transzcendentális (általános érvényű) birodalmába helyeződött át.

Míg a Kant utáni német idealizmus metafizikai szemlélete a való-

ságnak a szellemből való levezetésével igyekezett a Kant által megbontott egységet helyreállítani, *Lotze* élesen megkülönböztette az esetleges létezéstől az etikai és logikai értékeket, melyek szerinte nem léteznek, hanem „érvényesek", a dolgoktól éppúgy, mint az értékelő alanytól függetlenül fennállnak, meghatározzák azt, aminek lennie kell. Ezen a nyomon halad a modern materiális értéketika is. *M. Scheler* és *N. Hartmann* a kanti etika súlyos hiányának látják az erkölcs tartalmi gazdagságának elhanyagolását, azért az általa hirdetett formai a priori helyett a tárgy, a tartalom oldaláról igyekeznek az erkölcs a priori érvényét igazolni, s azt a tapasztalati tárgyaktól függetlenül fennálló tartalmakban, az értékekben állapítják meg. Szerintük Kant helyesen látta, hogy a tapasztalat tárgyaiból nem lehet egyetemes érvényű erkölcsi elvhez jutni, de tévedett, amikor figyelmen kívül hagyta a tárgyi, tartalmi apriorítás tényét. Az értékek nem a valóságban létező dolgok minőségei, nem is léttörvények, hanem az érzelmi jellegű értéktudat a priori tárgyai, amelyek alapján értékeljük a valóság dolgait. A tapasztalati világ tárgyai a „javak", amelyeken az értékek megjelennek.

E szerint az elmélet szerint az értékek mint ilyenek „ideális tárgyak", aminők a színek és a hangminőségek (Scheler), illetve a platoni ideáknak megfelelő lényegek (Hartmann), melyek úgy viszonylanak a valóságos léthez, mint az ideális lét a reálishoz, illetve a lényeg a létezéshez. Az értékek a létező valókon, dolgokon és személyeken mint hordozókon valósulnak meg; az érték mintegy ráereszkedik a valóságra, azt áthatni igyekezik, de abban csak korlátolt mértékben valósulhat meg. A „jó" értéke nem anyaga az akarati aktusnak, hanem *azon,* mintegy az aktus „hátán" jelenik meg. Van meg nem valósult értéktartalom is, és van értékellenes valóság is. Nem lehet tehát az érték alapját a valóságban keresni. Az értékfenomenológusok tételük megerősítését látják az erkölcsi kötelességtudat részéről is, mely egy még nem létező valaminek létrehozását, megtételét, vagyis a nem valóságos érték megvalósítását követeli. Ám az erkölcsi jót sohasem képes az ember teljes mértékben megvalósítani, az értékvilág és a valóság közti szakadék sohasem hidalható át.

A bölcseleti gondolkodás fontos követelménye az adottságok, a

tények szabatos elemzése, a különböző mozzanatok, létminőségek, létmódok gondos szétválasztása. Ha valóság és érték különválasztását elvitathatatlan tárgyi érvek követelik meg, erre az álláspontra kellene helyezkednünk. Azonban a szétválasztás nem a tények kényszerén alapul, hanem az idealizmus ismeretelméleti előfeltevésének a következménye. Ha ugyanis valaki tagadja azt az álláspontot, hogy a tapasztalati valóságból kiindulva eljuthatunk a dolgok lényegének az ismeretére, a valóság lényegi törvényeit az ideális lét szférájába kell helyeznie, melynek tartalmait a tapasztalattól függetlenül, a priori ismeri meg az elme.[1]

Indokolt megkülönböztetés nem jelenti mindig a különböző tagok szétválaszthatóságát, létmódi elkülöníthetőségét is. Minden komplex jelenségben meg kell különböztetnünk az összetevőket, ami azonban nem jelenti azt, hogy azok önállóan is létezhetnek. Feltétlenül meg kell különböztetnünk egy gondolat, ítélet pszichikai és logikai mozzanatait, amiből azonban még nem következik a logikai mozzanat önálló fennállási lehetősége is. Meg kell különböztetnünk a gondolkodás pszichikai aktusától a gondolat időhöz nem kötött ideális, logikai értelmét, jelentését. Ám ennek érvénye nem az érvényesség önálló létmódkénti felállításával biztosítható, hanem a gondolt igazságnak a gondoltságtól való elvonásával, absztrakciójával, mely a logikai tartalmat, a lényegi jelentést adja. Hogy a jelentéstartalmak közt a megegyezés fennáll-e vagy sem, egymáshoz való viszonyuktól, nem a gondoltságtól függ. Azonban a jelentések, a logikai tartalmak mint ilyenek nem önálló létezők, tárgyak, hanem kötve vannak az őket gondoló alanyhoz. Gondolkodó elme nélkül gondolatok sem léteznek.[2]

Ugyenezt kell mondanunk az értéknek a valósághoz való viszonyáról is. Az érték megkülönböztetést kíván a valóságtól, de nem

[1] Az értéketika történeti kapcsolatait találóan jellemzi *Wittmann, M.*: Die moderne Wertethik. Historisch untersucht und kritisch geprüft. Münster i. W. 1940.

[2] Erről bővebben *Wilmsen, A.*: Zur Kritik des logischen Transzendentalismus. Paderborn 1935. *Geyser, J.*: Zur Erklärung der Wirklichkeit durch das Reich des Geltenden. Philosophisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 1939. *Lotz, J.*: Sein und Wert. Paderborn 1938.

áll fenn attól függetlenül, hanem csak mint annak minősége létezhet. Az idealista értékelmélet a valóságtól függetlenül fennálló értékeknek juttatja a valóság meghatározását, értékkel való átitatását. Azonban a különböző levezetésű probálkozások mellett is homályban marad, hogyan hathat, hogyan hozhat létre valóságos hatást, változást a nem valóságos létű érték? A valóság mindenesetre az értékhez mutat hozzárendeltséget. De ez eleve valószínűbben magyarázható valóság és érték ősi, eredeti egysége, mintsem a kettő különválasztása alapján.

Azok az érvek, amelyeket álláspontja igazolására az idealista elmélet felhozni szokott, nem meggyőzőek. Leggyakoribb a polaritás tényére történő hivatkozás. Eszerint az értéket a valóságtól alapvetően megkülönbözteti, hogy minden értéknek megvan a poláris, ellentétes sarkú ellenértéke (jó–rossz, erény–bűn, szép–rút), minden pozitív értékhez hozzá van rendelve egy negatív érték. Ezzel szemben a valóság tárgyai, dolgai nem mutatnak fel ugyanilyen önmagukkal szembenálló ellentétet. Azonban a poláris ellentét az értékvonatkozás természetéből következő jelenség, mely még semmit sem mond az érték fennálásmódjáról. Az értékesség valami értékmérőhöz való vonatkozást fejez ki. Ilyen vonakozásnak pedig a poláris ellentét a jellemzője: vagy megfelel a mértéknek, vagy nem. Első esetben a vonatkoztatott tagot értéknek, értékesnek, a másodikban értékellenesnek, értéktelennek mondjuk. Ebből azonban még nem következtethetünk a létmód kérdésére.

Egy másik, előszeretettel használt érv a valóságban tapasztalható értékhiányra, értéktelenségre, a rossznak pozitív hatásban mutatkozó erejére való utalás. Az értéktelen valóság rácáfol arra hiedelemre, hogy az érték eredete a valóság lenne. Inkább azzal ellentétben állónak mutatkozik, csak ellenkezés legyőzésével képes abban megvalósulni. Ezzel szemben az elvitathatatlan tény, hogy a valóságban értéket és értéktelenséget találunk együtt. Ez az ellentét nemcsak két szembenálló létmód felvétele alapján oldható meg, hanem megmagyarázható a valóság szerkezeti törvényeiből is.

Habár az idealista értékelmélet a differenciált gondolkodás érdekében tartja szükségesnek érték és valóság létrendi megkülönböztetését, nem mondhatjuk, hogy ezt a célt valóban sikerül is elérnie.

Az értékfogalom bizonytalanságára mutat, hogy némelyek csak a szellemi értékeket (az igazat, jót, szépet, szentségest) akarják teljes értelemben vett értékeknek elismerni, holott az anyagi, a vitális, a gazdasági élet is mutat fel értékeket. Vannak, akik a logikumot kizárják az értékek köréből, mások az értékeket az erkölcsi világra korlátozzák. Ingadozó az értékek egymáshoz, valamint a valósághoz való viszonyának az értelmezése is. Az értékelméleti alapvetés tekintetében mutatkozó bizonytalanság nem segíti elő a differenciált gondolkodást, inkább zavart idéz elő.

A valóságon alapuló értelmezés

Idealista előfeltevésekből kiinduló értelmezéssel szemben, az érték fogalmát az értékelő tudatból közelíthetjük meg legmegbízhatóbban. A legkülönbözőbb dolgokat mondjuk értékesnek. Anyagi dolgokat (élelmet, ruhát), az életet s ami fenntartását szolgálja (egészség, biztonság), szellemi javakat, a tudományt, erkölcsöt, művészetet, vallást, társadalmi javakat (közjó, jogrend). Értékélményünk tanúsága szerint, az értékes dolog viszonyt fejez ki hozzánk, az értékelő alanyhoz, akaratunkra, törekvésünkre, érzelmi világunkra hat, azt érinti, indítja, kielégíti. Értékesnek mondjuk általában azt, ami valami igényünket kielégíteni képes s azért vágyunk, törekvésünk tárgya lehet, amit cselekvésünk céljául tűzünk ki. Az érték fogalmában eredetileg benne értjük a valaki számára való értékességet. Értékítéleteinkben nem a létet mint ilyent, nem valami létvonatkozást ismerünk el, hanem egy meglévő vagy lehetséges tárgynak juttatjuk az értékesség vagy értéktelenség minőségét. Értékítéleteink alapján az érték jelemző tulajdonságaként tűnik elő, hogy az érték nem önmagában fennálló mozzanat, hanem valamihez való viszonyt, vonatkozást fejez ki. Ez a vonatkozás a valóságra utal mint hordozóra. Értékes a létező valóság, vagy az, ami valósággá válhat. Sok érték eredetileg eszmény formájában tűnik fel tudatunkban, de mint megvalósítható, reális tartalom él abban. Nyomban szertefoszlik, mihelyt megvalósíthatatlannak bizonyul.

Az érték azonban nemcsak alanyi vonatkozást, szubjektív értelmet

fejez ki, mint a szubjektivizmus és a relativizmus állítja. Nem csupán a mi értékelésünk tesz valamit értékké, hanem a tárgyban adott tartalom. A pozitívista tudományeszmény törölte a valóságból az értékvonatkozást; az elemző természettudomány alapjára helyezkedve, a valóság mindegyik részének, jelenségének további vonatkozás nélkül, önmagában tulajdonít jelentőséget. Azt akarja tudni, ami „van", elvileg nem érdekli, hogy az, ami van, valamihez vonatkoztatva mit ér?

Ha a szaktudományi részletkutatás szempontjából érthető ez a nézésmód, viszont az értékelést sem lehet tudománytalan eljárásnak állítani. A tudomány nemcsak tényeket állapít meg, hanem minősít, értékel is. Mihelyt a szigorúan vett elemzésen túlhaladva, a jelenségek közt az összefüggést vizsgáljuk, mihelyt összehasonlítást, egybevetést teszünk, nem kerülhetünk el olyan jellegű vonatkoztatásokat, amelyek értékelést fejeznek ki. Nemcsak a szellemi életben, a természet világában is teszünk értékmegállapításokat. Midőn valamit természetszerűnek vagy természetellenesnek, egészségesnek vagy betegnek, jól fejlődöttnek vagy elfajultnak mondunk, az ilyenféle megállapítások nemcsak tényeket fejeznek ki, hanem értékminőségeket is. Szembetűnő az értékelés az életjelenségeknél, melyeket a fejlődés szempontjából minősítjük. És érzékfeletti értéktartalmak, célok szempontjából ítélünk a szellemi életről. Értékesnek tartjuk a tudományt, értéktelennek a tudatlanságot, értéknek az erkölcsöt s értékhiánynak az erkölcstelenséget.

Értékelő megállapításaink tárgya a valóság, mely az értékesnek állított tulajdonságot mint létminőséget hordozza. Nem egy irreális szférából rájuk sugárzó fényként jelenik meg a valókon az érték, nem kívülről rájuk tapadó mozzanatnak mutatkozik, hanem mint létük immanens tartalma jelentkezik. Maga a természetszerű életkibontakozás az érték. Maga a jóság, mely az erkölcsileg jó emberben valóságként benne él; maga a szépség, mely a műalkotásból kisugárzik. Az értéket a valóságtól tisztán elménk számára vonatkoztatjuk el, léttanilag egybeesik az a valósággal. Nem két különböző létrendnek a tagja az érték és a valóság, az érték mint a valóságos lét minősége, tulajdonsága, állapota létezik. Az értékmegvalósítás nem két

különböző létmód találkozásaként értelmezhető, hanem a valóság saját belső erőiből való kibontakozás értelmében.

Tovább haladva az értéktudat tanuságán, az érték teljes mivoltát a metafizikai megfontolás tárja fel. Az értékelmélet mindig szervesen összefügg a valóságról alkotott metafizikai felfogással, illetve a metafizikával szemben tanusított állásfoglalással. Már az antik filozófia szemlélete a valóság átfogó, kettős megnyilvánulásának a *változást* és a *megmaradást* látta. A valóság dolgai egyedi változatokban jelennek meg, s minden tapasztalatunk alá eső valóság változásnak van alávetve. De a változó dolgok nem változnak meg mindenestől, hanem a változás közben is maradandóan megtartanak bizonyos létvonásokat. A valókban megállapítható maradandó, sztatikus mozzanatok egységét Aristoteles és a skolasztika a „lényeg"-nek, a dinamikus, változó mozzanatokat a „létezés"-nek tulajdonítja.

E kettősségben a lényeg és a létezés egyformán létező valóság, a kettő egysége alkotja a konkrét létező valót. Minden létező valamely lényeg individuálisan megvalósuló léte. Ebben az egységben a szükségesnek mutatkozó megkülönböztetés ama alapvető szerkezeti törvényszerűséget emeli ki, hogy minden létező a lényegének megfelelő kiteljesedésre, megvalósulásra törekszik. A lényeg a való célja, létének belső törvényszerűsége. Ezzel a létszerkezettel a cél úgy jelenik meg, mint az értelemszerűség, a tökéletesség, az *értékesség* elve. Minden létező való annyiban értékes, amennyiben céljának, lényegének megfelel. Ez a megfelelőség minőségi viszonyt fejez ki, ami az értékre jellemző.

Ennek a valóságszemléletnek a nézőpontján a lényeg mint maradandó, szükségképpeni valóságmozzanat, azt a meghatározó hatást fejti ki, amely az „érvényesség" fogalmának megfelel. A tapasztalati világ változó, fejlődő, a lényeg megvalósulására irányuló lénye „esetleges" jellegű, mely nem bírja önmagában a lényegi tartalom eredetét. A valóság végső feltételeinek keresése nyomán ennek eredetét az abszolút létvalóságban találjuk meg. Az idealizmus által a valósággal élesen szembeállított „nem-lét"-nek az ideálrealizmus álláspontján elfogadható értelme az, hogy a cél a fejlődő lény számára viszonylagos nem-létet jelent, egy még meg nem lévő állapot megvalósításának a feladatát. Ez a cél nem a valósá-

gos léttel szembenálló létrend tárgya, hanem adva van a valós léttel, mint annak immanens, szervezeti egységét alkotó, tevékenységét irányító, meghatározó mozzanat. S a cél létvalóság úgy is, mint az örök Értelem eszméje.

Egyedül az abszolút valóságban, Istenben azonos teljességgel a létezés a lényeggel, az abszolút valóság lényegének abszolút megvalósulása. Ezért az abszolút valóság az abszolút érték is. A potenciális, lehetőségi lény ellenben lényegének a megvalósítása felé törekedik, de azt nem éri el teljességgel. A lényegmegvalósulás belső és külső akadályai nyomán fellépő léthiány, tökéletlenség az értékhiány, a rossz. Minthogy a rossz valósághiány, tehát nem a semmivel, a nem-léttel azonos létállapot, a rossz hatást is képes kifejteni. Az erkölcsi rossz személyes lény értéktelen tulajdonsága.

A lényegmegvalósulás mellett az érték a valónak máshoz, a valóság egészéhez való viszonyában is megalapozott minőség. Egy dolog sem létezik tisztán önmagában és önmagáért, hanem vonatkozásban áll más dolgokkal, beletartozik a lényegük szerint egymáshoz tartozó dolgok egységes rendjébe. Ha a részletekre korlátozott természettudományos nézésmód nem is veszi figyelembe, a valóság egészére tekintő bölcseleti szemlélet nem kaotikus rendetlenséget, hanem rendezett valóságot, világrendet talál maga előtt. Nem tisztán az értékelő tudat, hanem a dolgok tárgyi tartalmának egymáshoz vonatkozása szolgáltat olyan minőségi különbségeket, amelyek értékrangot jeleznek. Nem tisztán az alanyi értékelés szempontja szerint, de tárgyilag igazolt az egész elsőbbsége a résszel szemben, a személy elsőbbsége a dologi valóval szemben, a szellem felsőbbrendűsége az élettel szemben, az élet felsőbbrendűsége az anyaggal szemben. Tehát nemcsak a lényegmegvalósulás, hanem a valóknak a létrendben elfoglalt helye, más valókhoz való viszonya is részt vesz értékminőségük meghatározásában. E viszony alapján is válhat valamely dolog sajátszerű értékminőség hordozójává. A létrendben megalapozott értékrang alapján választunk több lehető dolog között, részesítjük az egyiket a másikkal szemben előnyben, aminek az erkölcsi életben igen nagy jelentősége van.

E megfontolások értelmében az érték nem azonos minden meg-

különböztetés nélkül a valósággal, hanem annak sajátszerű minősége. Az érték a létező valónak a *létteljesség* oldaláról mutatkozó minősége. E minőségnél fogva képes a felfogására képes lény vágyát, igényét kielégíteni. Mint a valóság minősége, az érték nem áll önállóan fenn, hanem valós létezőt igényel, mely hordozza s vonatkozást tételez fel a lényeghez, valamint a valóság rendjéhez, mely sajátos minőségét meghatározza. Habár hordozója változhat, a maradandó lényeghez és a maradandó világrendhez való vonatkozás az érték tárgyi érvényét biztosítja és lehetővé teszi, hogy róla egyetemes értékű ismeretet alakítsunk ki. A lényegben és a létrendben való megalapozottság az értéket megóvja az elrelatívizálás veszélyétől, viszont a valós hordozón való létezés a valóság mozzanataként igazolja.

Nem a valóságtól való függetlenség biztosítja tehát az érték érvényét, hanem a valóság szükségképpeni, lényegi törvényeiben való megalapozottság. Az értékeknek egyszerű „rámutatás" által történő igazolása, amint az érték-fenomenológusok teszik, nem szolgáltathat olyan egyetemes érvényű kötelezettség alapjául, amilyent az erkölcsi élet természeténél fogva megkíván. Habár az értékek felfogásánál kétségtelen az érzelem szerepe, igazolásuk (értékcsalódással szemben) csak egyetemes érvényű elvek alapján lehetséges, ezek felfogása azonban nem az érzelemnek, hanem az észnek a munkája. Az érték mibenlétét is megmagyarázó valóságszerkezeti elvek nem a Molière által gúnyolt alvó erőkhöz hasonló rejtett minőségek (qualitates occultae), mint Scheler állítja, hanem a természettudományoknál mélyebbre hatoló okok, elvek keresése nyomán előtáruló létvalóságok. A metafizikai értékmagyarázat semmivel sem rejtélyesebb, mint a nem valóságos értékbirodalomra hivatkozó értelmezés.

Az erkölcsi élet bizonysága

Álláspontunkat igazolja az értékek leggazdagabb tárháza, az erkölcsi élet. Az erkölcsi érték tartalmilag és formailag egyaránt függ az *ember lététől.* Tartalmilag az erkölcsi érték valami emberi

magatartás, cselekvésmód, amely formai mivoltát az ember tudatos és szabad tevékenységétől kapja. Mindenesetre, midőn tudományos vizsgálat tárgyává tesszük az erkölcsi értéket (ez éppen az etika feladata) eltekintünk konkrét emberi hordozójától. Azonban az elvontan vizsgált tartalom érvényességi alapja nem a nem-valóságos értékvilág, hanem a valóság lényegi elvei, rendtörvényei, amelyek a szabadon cselekvő lény cselekvésmódját, étoszát is meghatározzák. Az erkölcsi életben az ember nem egy valóságfeletti létszféra felhívásának a végrehajtója, hanem lényegi természetével adott követelmények teljesítője vagy meghiúsítója. Az erkölcsi érték a konkrét életfeladatok során mint a valóság lényegi követelménye, mint ember-voltunk parancsa lép elénk. A valóságos élet vonatkozásai nélkül az erkölcsi értéktartalmak egyáltalában meghatározhatlanok.

Ugyanezt a benső, elválaszthatatlan létviszonyt mutatja a valósághoz *a cselekedet és erkölcsi értéke* is. A kettőt csak elménk megkülönböztetése alapján választhatjuk szét, mint létvalóság, az erkölcsi érték a cselekedett immanens tartalma. Nem választható külön egy bizonyos tényálladék, mint a cselekvés közvetlen anyaga és az érték mint hozzájáruló mozzanat. Az érték nem a cselekedet „hátán", hanem a cselekedet*ben* van jelen. Az akarat tárgya nem a nemvalóságos erkölcsi érték, hanem az értékes tartalom, mely ilyen a valóság lényegi törvényeivel való megegyezés alapján. S az értékes tartalom alapján jó a cselekedet a cselekvő szándéka szempontjából is. Az erkölcsi jó vagy rossz egy cselekedet belső tartalmából, valóságmozzanataiból nyilvánvaló, nem egy külső normával való egybevetésből. Cselekedeteink nem a valóságtól elvont világban, hanem a valóság világában, annak konkrét helyzeteiben jönnek létre. Nem a valóságtól elkülönült, transzcendens érték cselekvésünk tárgya, hanem a valóság tényeiben elénk kerülő értéktartalom, mely reáirányulásunkkal cselekedetünk belső tartalmává válik. Nem valóságon túli értékek célbavételével, hanem a valóságos élet feladatai felé való fordulással s a kibontakozásra törő életerők latbavetésével valósul meg az erkölcsi érték, telítődik az élet erkölcsi tartalommal.

Az a körülmény, hogy cselekedeteinkben a *cél* egy még nem létező valóságra vonatkozik, csak látszólag igazolja az ideális érték-

elméletet. Mert megvalósítandó cselekvésünk céltartalmát nem ideaszemlélettel alakítjuk ki, hanem a valóság mivoltának ismerete alapján. Csak annyiban kerülhet az erkölcsi cselekedet megvalósításra, amennyiben megvalósíthatóságában egyáltalán hihetünk. E bizonyosság hiánya csírájában megölne minden erkölcsi vállalkozást. Nem csekély élettapasztalat szükséges a helyes célkitűzéshez. Csak úgy tudjuk végrehajtandó cselekedeteinket megbízhatóan előrevételezni, ha a valóságban várható következményeikkel reálisan számolunk. Az erkölcsi cselekvés „teremtő" természete nem valami transzcendens idea-birodalom tárgyainak a megvalósításában áll, hanem a valóságban felismert értéklehetőségek aktualizálásában. Az erkölcsi élet nem semmiből való teremtés, hanem a valóságban bennrejlő értékek gyarapítása, továbbépítése, illetve azok rombolása negatív magatartás esetén.

Az erkölcsi érték hordozója az *emberi személy*. Ez a „hordozás" nem bizonyos értékminőség kívülről való rátapadását jelenti, hanem a saját személyi, erkölcsi képességeinek aktualizálását, az erkölcsi érték bennegyökerezését, benne való létét. Az aktus reáirányulásával a tartalom a cselekvő belső léttartalmává lesz. Az élő személyhez kötöttségéből ered az erkölcsi érték egyéni színeződése, ami korántsem semmisíti meg személyfeletti tartalmát, minthogy az egyetemes mindig individuális formában valósul meg. A személy öntevékeny szellemi való, aki az erkölcsi életben önmagát határozza meg, nem kívülről jövő meghatározás szenvedője, erkölcsi énjét önmagából alakítja ki. Az erkölcsi tökéletesség nem transzcendens értékek másolásában áll, hanem az értékes életben, az értékes képességek kibontakoztatásában.

AZ ERKÖLCSI ÉRTÉK LÉNYEGE

Egyéb értékhez viszonyítva

Meg kell különböztetnünk az értékek két csoportját: a viszonylagos értékeket és az önértékeket. E megkülönböztetés alapvető jelentőségű az értékelmélet s különösen az etikai szemlélet szempontjából. Alapvető fontosságú különbség, hogy valami csak bizonyos körülmények között, csak bizonyos célhoz viszonyítva értékes-e, vagy önmagában is van értéke?

Vannak dolgok, amelyek értékjellege abban merül ki, hogy valamire felhasználhatók. Ez a tulajdonsága különösen a gazdasági és a technikai javaknak. A gazdasági jav értéke abban van, hogy létfenntartásunkra felhasználhatjuk; egy technikai eszköznek vagy eljárásmódnak az ad értéket, hogy valamely munka, tevékenység végzésére célszerűen felhasználható, vele könnyebben elérhetünk valamit, mint nélküle. A *hasznossági* érték önmagán túlmutat egy célra, melyhez viszonyítva az eszköz szerepét tölti be. A gazdasági jav önfenntartásunknak, a technikai találmány cselekvésünk, életmódunk célszerű, alkalmas alakításának az eszköze. A haszonérték viszonylagos mind tárgyi természete, mind a felhasználó alany szempontjából, csak annyiban van értéke, amennyiben az valamire felhasználja. Az erkölcsnek a természete szerint viszonylagos hasznossági értékkel való azonosítása az *utilitarizmus*-nak nevezett erkölcstani irány álláspontja.

Az értékek egy másik csoportja a „kellemes", a *gyönyört* keltő. A gyönyör érzése ébred bennünk, ha rossz levegőjű helyiségből a szabad, „jó" levegőre kilépünk; ha testünk valamely részét kellemes

inger éri. Kellemes érzést kelt általában valamely vágy, szükséglet kielégülése. A vágykielégülés sokszor életfokozó hatású, azonban e hatás mellett sem lehet a gyönyört mint ilyent önértéknek tekinteni. A gyönyör ugyanis teljességgel élményhez kötött érték s mint ilyen egyenként, sőt ugyanazon egyén állapotai szerint is változó érték. Sok minden amit egészséges állapotban kellemesnek tartunk, beteg állapotban kellemetlen. De az alany változó állapotai mellett, a kellemes érzés oly tárgyaktól, folyamatoktól, történésektől is függ, amelyek léte, előidézése, irányítása nem csupán tőlünk függ. Tehát a gyönyör, a kellemesség éppúgy mint a hasznosság, függő, viszonylagos érték. Az *eudaimonizmus* s különösen a *hedonizmus* hibája, hogy a kellemest, illetve a gyönyört, mely mint kísérőjelenség, önmagán túl, a gyönyört okozó tárgyra utal s attól kapja erkölcsi értékét, önállónak tekinti s véglegesnek veszi.

Véglegesek azok az értékek, amelyeket az értékelő, értékkereső lény önmagukért becsül, amelyek törekvésének, tevékenységének feltétlen tartalmát, végleges célját képezik. A szellemi lény élettevékenységeinek irányulásaiból állapítjuk meg az önértékeket. A szellemi való gondolkodik, akar, érez s minden értéket a valóság és érték teljes egységében igyekszik megragadni. Ennek megfelelően a négy önérték az igaz, a jó, a szép, a szent. Az igazságot, a jóságot, a szépet, a szentségest önmagában és önmagáért értékeljük, nem azért, mert eszközül használhatjuk valami másra. S ezek az értékek függetlenek a különböző értékelő alanyoktól, illetve valamely alany különböző állapotától. Az igaz, a jó, a szép, a szent mindenki számára és mindenkor érték.

Az önértékek kapcsolatban állnak egymással, lévén maga az egység és összhang is érték, mind az értékelő tudat, mind a lét fennállása szerint. Az értékek szerves összefüggése következtében, ha valamely értéket a másik kárára használunk, önmagában is megcsökken, alá-értékelődik. Erkölcstelen cél szolgálata megalázza a tudományt, vagy a művészetet. S az erkölcs is veszít értékéből egyéb értékkel való szembehelyezkedéssel. Az önértékek, bár kapcsolatban állnak egymással, mégsem függnek egymástól, hanem viszonylagosan önállóak. Az igaz, a jó, a szép, a szent belső tartalmánál fogva, önmagában érték, nemcsak valamely másikhoz viszonyítva.

A *relativizmus* tagadja az önértékek létét, nézete szerint minden érték viszonylagos: csupán az egyéni vagy társadalmi alany változó értékelése szempontjából létezik. Ámde a relativizmus is kénytelen elismerni bizonyos értékszólításokat (normákat, eszményeket), melyek függetlenek az alanyi tetszéstől. Tudatunktól független valóság léte mellett, el kell ismernünk oly valóságszerkezeti elveket, határozmányokat, amelyek egyéni hozzájárulásunktól független értékminőséget tartalmaznak, érvényességük alapját önmagukban bírják. Önmagukban való megalapozottságuk miatt az önértékeket elismerjük, nem határozhatjuk meg őket önkényesen. A tagadásukkal elferdülő élet az önértékek érvényének negatív jellegű gyakorlati bizonyítékát adja.

Az erkölcsi vizsgálódást az erkölcsi érték mivolta érdekli. Formai szempontból az erkölcsi érték sajátságos jegye a *kötelesség*, a „kell" formájában való jelentkezés. Kant találóan jellemezte a viszonylagos értékekkel szemben a feltétlen „kell"-ben az erkölcsi érték sajátszerű, formai lényegét. Míg a viszonylagos érték csak „hipotetikusan", feltételesen, bizonyos cél elérésének akarása esetén kötelez, az erkölcsi érték feltétlen, „kategorikus" parancsot fejez ki. Ez a vonás megkülönbözteti az erkölcsi értéket a többi önértéktől is. Habár mindegyik önérték belső tartalmánál, értékvoltánál fogva vonz, indít, mégsem állít fel velünk szemben oly értelmű kötelezettséget, mint az erkölcsi érték. Kötelesség, „kell" formájában csak az akarathoz szóló érték jelentkezik, melynél egy ellenkező választás lehetősége fennáll. Minthogy akaratunk szabad, az értéket és értéktelenséget egyformán választhatja, az erkölcsi érték szólítása az értéktelenséget mint poláris ellentétét feltétlen kizárja, anélkül azonban, hogy az akarat szabadságát megszüntetné.

Nem találunk ugyanilyen formai feltételt a többi önértéknél. Az igazság nyilvánvalóságánál fogva kényszerít az elismerésre. Az akarat hozzájárulása csak az igazság erkölcsi követelményeinél jön figyelembe, de magának az igazságnak a belátása független az akarattól. S hasonlóképpen, a szép vagy a szentséges sem akarati választás tárgya, hanem ellentéte lehetőségére való tekintet nélkül, közvetlenül, önmagában vonz, ragad magával.

Az erkölcsi érték tartalma

Tartalmilag az erkölcsi tudat az erkölcsi értéket a „jó"-val azonosítja. A *jó* analóg fogalom, melyet bizonyos hasonlóság alapján állítunk a dolgok különböző nemeiről. Általános értelemben jónak mondjuk, ami rendelkezik a lényegével járó tulajdonságokkal, ami olyan, amilyennek lennie kell. A jóság szempontjából történő minősítésnél a valókat eszméjükkel hozzuk vonatkozásba, mely lényegüket kifejezi. Ha a lény valóságtartalma eléri, illetve nagy mértékben megközelíti az eszméjének, céljának megfelelő létteljességet, „tökéletes"-nek mondjuk.

Részekből álló valóknál (ilyen a természet minden lénye) a részeknek egymáshoz s az egészhez való viszonya is irányadó az általános, léttani értelemben vett jóság szempontjából. Összetett való jóságához elengedhetetlen a csonkítatlan egész-lét. Összetett lény csak valamennyi rész megléte és egymásba illeszkedése mellett létezhet és működhet, a belső egység a létezés elemi követelménye. Valamelyik rész hiánya, vagy működésének elakadása zavart, tökéletlenséget, léthiányt okoz, a részekre bomlás megszünteti az összetett dolog létét. Részekből álló lény jóságát a *rend,* a részek egységbe illeszkedése alapozza meg. S minthogy egy dolog sem létezik magában, hanem vonatkozásban áll más dolgokkal, sőt a világegyetem egészével, a rend nemcsak a dolog belső létének, hanem más dolgokhoz való viszonyának s ezzel fennmaradásának is biztosítéka. Ahol rend van, ott *összhang* is van. Ebben az értékelésben már a jónak a széppel való érintkezése jut kifejezésre.

Az erkölcsi érték is valóság, amelynél a jóság sajátos mivoltához igazodó tartalmat kap. Az erkölcsi érték fogalmában benne értjük az emberi létmivoltnak megfelelő teljességet, amennyiben annak kialakítása az ember szabad és tudatos tevékenységétől függ. Vannak az emberi létnek olyan részei, amelyek léte és működése nem függ az ember szabadságától, amilyen a fizikai szervek, a lelki képességek léte és működése. Az emberi létegység következtében ezek állapota sem közömbös ugyan az erkölcsi életre. Azonban a fizikai és pszichikai erők önmagukban még nem erkölcsi minőségek, hanem mint általános létfeltételek folynak be az erkölcsi élet alakulásába, mely

az emberi lét magasabbrendű, szellemi zónájában alakul ki teljes mivoltában.

Elválaszthatatlan az erkölcsi érték fogalmától a *tökéletesség* jegye, melynek általános értelmét az egyetemes emberi létmivoltnak, az emberi lényegnek megfelelő létteljesség adja. Az egyetemes emberi, a „humánum" eszmei célként lebeg az erkölcsi értékmegvalósítás előtt. Magában foglalja mindazt, ami az emberi létnek mint ilyennek teljességét adja, aminek a megvalósítására az ember természetes hajlandóságot, hozzárendeltséget, igényt s egyszersmind képességet hordoz magában. Az erkölcsi érték megvalósításának elengedhetetlen feltétele az a meggyőződés, hogy az emberi életnek van lényegével adott értelme és célja s az ember kötelessége, hogy képességeinek szabad tevékenységgel történő kibontakoztatásával az általános emberi lényeget önmagán megvalósítsa. Az erkölcsi értéknek a lényegi természetnek megfelelő tökéletességgel való azonossága alapján tartjuk az erkölcsi jót az ember természetének megfelelőnek s látunk az erkölcsi rosszban természetellenességet, eltorzulást, perverzitást.

Minthogy az ember összetett lény, az erkölcsi érték a rendezettség, az összhang jegyét is magánviseli. Nem valami részszerű képesség tökéletességében áll az erkölcsi érték, hanem az emberi életegész rendjében és összhangjában. Nem az éles gondolkodás, vagy a jó szónoki képesség az erkölcsi tökéletesség, hanem a jószándékú akarat minden résztevékenységet az egységes emberi életcélba beállítani képes ereje. Az ember sokrétű lényében az erkölcsi értékre jellemző magasabbrendű egység nem alakul ki ösztönösen, a biológiai életegység mintájára, hanem nagyon is öntudatos irányítást és rendezést igényel ösztön és ész, érzés és akarat összhangjának megteremtése és fenntartása. A tudatosan irányított és határozott akarattal fenntartott belső egység erkölcsi erőt jelent, míg a tervszerűtlen, elvtelen, változékony, szeszélynek, külső benyomásoknak szembenállás nélkül kiszolgáltatott élet mellett elernyed és fejletlen marad az erkölcsi energia. Az egyén rész-szerű tagja a világegésznek. Az embernek a külső természethez, a társadalomhoz és a világegész abszolút Urához való viszonyának rendezettsége szintén tartalma az erkölcsi értéknek. Ezért az erkölcsi tudat nem nélkülözheti az erkölcsi érték fogalmából a *rend és összhang* követelményét.

Az egyetemes emberi természet az egyes emberben egyediesül, a lényeg szerint azonos emberi természet egyedi módosulásban valósul meg. A lényegi természetben megegyeznek, egyedi vonásaikban különböznek az emberek egymástól. E létalkati törvényszerűség következtében konkrét valóságában az erkölcsi érték is egyediesül, egyedi színt, jelleget kap. Lényege szerint ugyanegy erkölcsi értéknek egyedi változatai nyújtják az erkölcsi valóság változatos, sokszínű gazdagságát. Ugyanaz az érték eredeti színekben, sajátos varázsában lép elénk a nagy egyéniségek jellemében.

Az erkölcsi érték a legbensőbb létegységet alkotja az emberi egyénnel, a személlyel. Csak benne, általa valósulhat meg. Az erkölcsi érték tartalmát lelki tevékenységek, készségek, magatartások alkotják, amelyek tárgyi irányulásukkal válnak erkölcsi valósággá, mint hűség, kegyelet, szeretet stb. Erkölcsi érték egyáltalában csak úgy jöhet létre, ha tartalma felfogásával és szabad önelhatározással a személy a megfelelő lelki képességek cselekvésbe vetésével megvalósítja azt. S a benne megvalósult, egész valóját átható érték teszi a személyt értékessé, *személyiséggé*. Az erkölcsi érték, az emberi jóság nem külső máz, amilyen pl. a környezethez való alkalmazkodással felvett udvariassági forma, hanem az embert legbensőbben átható, alakító valóság, mely az ember gondolkodásmódját, akaratát, érzésvilágát meghatározza.

Más érték is a személyben, az értelmes és szabad emberi egyedben valósul meg (a tudomány, a technikai, művészi készség stb.). Míg azonban azok a személy bizonyos képességét tökéletesítik, az erkölcsi érték a személyiség gyökerének, az akaró és cselekvő alanynak mint ilyennek a tökéletessége. Az erkölcsi érték a személy egészének értéke, mely a személyt sajátszerűen megjellegző képességek, az értelem, a szabadakarat, a magasabb érzelemvilág harmonikus együttműködésével alakul ki, s minden erkölcsi cselekedetben az egész személy tevékenységét követeli meg. Szembeállítással szemléltetve, valamely képességben, részletben, tudományban, művészetben, sportban kiváló, de gyenge erkölcsű egyéniségnél az emberi személyiség lényeges hiányát érezzük.

Minthogy az egyetemes emberi érték egyedi, személyi létformában valósul meg, az egyetemes emberiesség mellett s azzal együtt az er-

kölcsi érték egyszersmind *személyiségérték* is. A személyhez kötöttség azonban nem jelent egyedi elszigeteltséget. Az emberi személy természeténél fogva más személyekhez rendelt, azért az erkölcsi érték is mint közerkölcsiség, mint egy kisebb vagy nagyobb társas csoport erkölcsi szelleme, közösségi tartalmat is nyer. Minthogy azonban a társadalmi közösség nem önlétű valóság, hanem az alkotó egyedeken épül fel, a társadalmi erkölcs létalapja is a társadalmat alkotó egyének közösségi irányú erkölcsi aktusain nyugszik.

Az emberiesség és a személyesség vonása nem meríti ki az erkölcsi érték teljes tartalmát. Beletartozik abba az *abszolút értékvalósághoz* való vonatkozás is. Ez a vonatkozás nem abból áll elő, mintha az erkölcsi érték tartalma nem volna önálló más értéktől, hanem magának az erkölcsnek az abszolútumra utaló mozzanatai alapján. Nem az ember önkényétől függ, hogy mit tartson erkölcsi értéknek, hanem feltétlen felsőbbsége alapján ismeri azt el. Az erkölcsi értékkel szemben a tisztelet és alázat az ember helyes magatartása. Az erkölcsi érték feltétlen megvalósítást követelő igénye az abszolút Valóságra mutat, aki abszolút létében az abszolút Érték is. Őbenne van megalapozva az erkölcs érvénye, aki ősmintája minden értékvalóságnak s akit utánoz és követ minden emberi értékvalósító törekvés. Minden lehető érték egy végtelen személyes szellem értékében megalapozott, s az értéket megragadó aktus csak annyiban foghat föl abszolút értékeket, amennyiben azok ehhez az abszolút értékbirodalomhoz tartoznak.[1]

Az erkölcsi érték megvalósításához szükséges tett, cselekedet csak annak tudatában vállalhatja a gyakran velejáró lemondást és áldozatot, hogy az egyáltalában érdemes, vagyis ha bizonyos abban, hogy az erkölcsi cselekedet mind az alanyt, mind a tárgyi világot értékkel gazagítja, jobbá teszi, az értékkel való szembefordulás pedig elszegényíti és elnyomorítja az életet. Ezt az erkölcsi cselekvéshez nélkülözhetetlen egzisztenciális bizonyosságot csak az a Valóság nyújthatja, akitől függőnek tudjuk mind a magunk, mind a világmindenség létét, aki mindennek teremtője lévén, a jobb világ alakítására irányuló erkölcsi törekvés értelmét is abszolút fokon igazolni képes. A kultúr-

[1] *Scheler*, Der Formalismus in der Ethik. 4. Aufl. 116. l.

történet bőségesen igazolja, hogy az erkölcsi élet vallásos elmélyülésre törekszik, s a vallás az erkölcsben mutatja meg gyakorlati hatását és értékét. Erkölcs és vallás kapcsolatát nem külső történeti körülmények hozzák létre, hanem az erkölcsi életnek az Abszulútum felé feszülő ereje, akit a vallás Istenként tisztel.

Az egyetemes emberi érték, a személyi tökéletesedés és az abszolút Tökéletesség felé irányulás az erkölcsi érték szorosan egybetartozó tartalmi jegyei. E három egysége a valóság szerkezetében van megalapozva, amelyben minden egyed egyetemes faji határozmányok birtokosa s minden vonatkozásban áll az abszolút Valósággal. Minthogy az érték a valóság létminősége, az erkölcsi cselekedet akkor teljes értékű, ha az egyetemes emberi eszméjének, a személy önmaga iránti kötelességének s az abszolút Értékvalóság tiszteletének tudata és lendülete hatja át. Ez nem jelenti azt, hogy minden egyes konkrét cselekedetnél mindennek aktuális tudatában kell lennünk, ami lehetetlen; de a reflexiónak, a ráeszmélő tudatnak fel kell ismernie cselekedeteiben ezeknek (legalább is virtuálisan, burkoltan bennrejlő) együttlétét s azok meglétével tekintheti cselekedetét tartalmilag teljesnek. Az egyetemes emberi iránti közömbösség túlságosan individuális színezetet ad az emberi életnek, az egyoldalúság és önkény veszedelmébe sodor. A személyiség igényei és képességei tudatosításának hiányában lévő moralitás felületessé válik és a bensőséget nélkülözi. Az abszolút Értékvalóság tudatának homálya és hiánya az elmélyülés és szilárdság hiányának veszélyével jár.

Történeti egybevetés

Az értéktudat az erkölcsi érték majd egyik, majd másik tartalmi mozzanatára szegeződik erősebben rá. Ezt a hullámzást szemléltetik az értéktudatot elemző és feldolgozó klasszikus etikai rendszerek. A lényegre néző görög szellem az erkölcsi értékben elsősorban az emberi természetnek mint ilyennek a tökéletességét vette észre. A görög értékelést a legrendszeresebben kifejtő aristotelesi etikában az erkölcsi érték, az erény, az embert az egyéb lénytől megkülönböztető lényegi létmozzanattal, az értelmes természetnek megfelelő tevékeny-

séggel azonos. Ezzel jut az emberben a lényeget alkotó forma megvalósuláshoz, ami az erkölcsi tökéletesség is.

Az egyetemes érvényű észtörvényt hordozó erkölcsi személyiség áll Kant vizsgálódásának középpontjában. Ezért domborítja ki oly határozottan az autonómia elvét, az önmagának törvénytadó, szabad erkölcsi személy függetlenségét és méltóságát. Az autonómia a felvilágosodás korára jellemző túlméretezésével Isten Kantnál nem mint törvénytadó hatalom, hanem mint erény és boldogság harmóniájának biztosítója jut szerephez.

Habár már a görög gondolkodás is meglátta az erkölcsnek az Abszolútumhoz való viszonyát, ezt a viszonyt a keresztény etika fejtette ki behatóbban, miután a kereszténység világosságot derített a világnak Istenhez való viszonyára. Az Istentől való függés a keresztény erkölcsi értékelés vezérgondolata, mely az emberi természetet Alkotójának örök eszméjéig vezeti vissza s az emberi személy méltóságát Isten törvényének szabad vállalásában, az erkölcsi értékkel teljesedő istenhasonlóságban és Istennel való egyesülésben látja. Ez a meggyőződés a modern filozófia autonomisztikus törekvései közben is utat tör magának az erkölcsöt a szellemi élet tágabb összefüggéseiben vizsgáló gondolkodóknál.

AZ ÉRTÉKRANGSOR

Az értéktudat ősidőktől rangkülönbséget tesz érték és érték között. Egyik értéket magasabb rangúnak, a másikat alacsonyabb rangúnak tartja, valamelyik értéket előbbre helyezi a többivel szemben. Magasabbrangúnak tartjuk a szeretetet az igazságosságnál, az erőslelkűséget a mértékletességnél. Az erkölcsi élet mint rend, mint rendezett egész alakul ki tudatunkban. A különféle erkölcsi követelmények közt jelentőségük, fontosságuk közt különbséget teszünk, köztük alá-fölérendeltségi viszonyt állapítunk meg. A fejlett értéktudat külön egybevetés nélkül, az egyes értékekkel együtt rangjukat is felfogja, tartalmukkal együtt értékrendi helyüket is több-kevesebb határozottsággal megállapítani képes. Az erkölcsi értékelés és cselekvés csak a rangviszony helyes felfogásával és megállapításával lehet helyes és megbízható. Az erkölcsi élet magában foglalja az élet rendezésének igényét, de életrend csak az értékek rangsora alapján állapítható meg.

A rangmegállapítás alapja

Habár minduntalan a rangviszony figyelembevételével teszünk megállapításokat és döntéseket, még sincs minden nehézség nélkül az értékek rendszerének hiánytalan tudományos előtárása. Ezt napjainkban különösen N. Hartmann emlegeti, aki a főokot az értékelméleti kutatás kezdetlegességében látja. Azonban a filozófia, neve-

zetesen az etika többezeréves múltja után aligha mondhatjuk kezdetlegesnek az értékvizsgálatot. Nemcsak a modern fenomenológia, hanem már Démokritos és Platon is értéktani szempontokat követtek. Nem oszthatjuk azt a szkeptikus álláspontot, mely a vizsgálódások kezdetlegességére hivatkozva még a jó tartalmát általánosságban is meghatározhatatlannak tartja.

Hartmann nehézségei főképp a metafizikai tájékozódás elutasításából erednek. Márpedig az érték nem különíthető el léttani, metafizikai alapjától. Tárgyi oldalról az érték tartalmát és rangját ez a vizsgálódás tárja föl. Alanyi részről pedig az értéktudat nyilvánítja ki valamely érték rangját, mélységét, magasságát. A tárgyi és alanyi mozzanat egybevetéséből szerezhetünk a gyakorlat számára, ami ennél a kérdésnél legfontosabb, megbízható áttekintést, melynek keretébe az egyre gazdagodó értéktudat tartalmait elhelyezhetjük. Minthogy az értékek rang tekintetében több dimenziót mutatnak, s az értéktudat állandóan ismer fel új értékeket, a rangmegállapítás nem kerülheti el az ingadozást. Azonban a tárgyi alap és az alanyi élmény egybevetésével a nagyobb arányú eltolódás elkerülhető.

Nem rendelkezvén a lényeglátás képességével, mind a tárgyi, mind az alanyi irányú vizsgálódás csak a tapasztalatból kiindulva juthat elvi jellegű következtetéshez. A lények tulajdonságai, megnyilvánulásai alapján a valóságkutatás régtől fogva létfokozatokat különböztet meg, amelyek értékkülönbségeket is jelentenek. E különbségek főképp a lét tartalmi gazdagsága, a mozgás, a működés módja, a térhez és időhöz való viszony különbözősége figyelembevételével tárulnak elő.

E szempontok tekintetbevételével, a létrend legalsóbb fokát mutatja az atomokból álló s az azokban működő erőktől fenntartott, halmazszerű állapotban levő *anyagi* valóság. A létén uralkodó mechanikus erők alapján, az anyag minden (nyugvó vagy mozgó) megnyilvánulása pontosan mérhető, mennyiségileg kifejezhető. Az anyag minőségi különbségei is mennyiségi viszonyokon (atomsúly, vegyérték) alapulnak.

Bonyolultabb létszerkezetével magasabb létfokot képvisel az *élő* lény, mely létének anyagi elemeiből bennműködő erejével fajilag meghatározott alakot épít ki, melynek részei szervekként illeszkednek

be és szolgálják az egész célját. Az élő szervezet a külső hatásokra is öntevékeny működéssel válaszol az anyagcsere, az ingerlékenység, a környezethez alkalmazkodó és az ártó hatás ellen védekező működéseiben. Léte fenntartásában önmagát szabályozza, szaporodása az egyed elhalásával a faj fennmaradását biztosítja. Az élő lény önműködően mozog a térben, magasabb fokon helyet változtatni képes, sőt a tudatélet bizonyos fokáig juthat. Az élő létére a tartam időbeli mértéke jelentősebb, mint az anyagi létre.

Az anyagi feltételektől fokozottabb függetlenséget s abból le nem vezethető eredeti sajátságokat mutat a *szellemi* lét világa. A szellemi lény sajátszerű bensőséggel fogja fel önmagát az öntudatban, megismerő képessége és törekvése az anyagi vonásoktól elvonatkoztató ismereteiben és célkitűzéseiben az anyag és a tér fölé emelkedik. Tevékenységében az értékelés képességével s az önelhatározás szabadságával rendelkezik. A szellemi lét nagymértékben függetlenül az időtől is; az abszolút szellem attól teljesen független, a teremtett szellem pedig a múlt megőrzésének s a jövő előrevételezésének képességével a pillanatnyi lét fölé képes emelkedni. A létfokoknak megfelelően különböztetünk meg *anyagi, élet-* és *szellemi* értékeket.

A tárgyi különbségnek az alanyi oldalon, az értéktudat részéről élménykülönbség felel meg, amelynek egyéni különbségei ellenére is, messzemenő közmegegyezés állapítható meg. Hogy a különböző minőségű érték különböző minőségű élményt hoz létre, ősi emberi tapasztalat. Már Démokritos megkülönbözteti a testi és lelki örömök értékkülönbségét. Alanyi részről az élmény mélysége, tartama és megoszthatósága az érték fokának a jelzője. A *„mély"*, illetve *„magas"* érték (a fizikai világból kölcsönzött fogalmakat hasonlósági értelemben véve) a személyiség mélyét ragadja meg, az egész emberen érezteti alakító hatását. Egy másik alanyi jelzője az értékminőségnek az élmény *tartama*. Minél magasabbrangú egy érték, annál tartósabban ejti hatalmába a lelket, míg az alacsonyabb rangú értékek múlékony, átmeneti hatást váltanak ki. A *megoszthatóság* az anyagi és szellemi értékek gyökeres különbségét emeli ki. Az anyag oszthatóságának mértékében csökken a benne megalapozott érték nagysága, a szellemi érték ellenben csökkenés nélkül másokkal megosztható, sőt másokkal megosztottan növekedik.

Az élmény oldalról is az anyagi értékek bizonyulnak a legalacsonyabb rendűeknek. Eszköz jellegüknél fogva a személyt mint ilyent nem tökéletesíthetik, voltaképpeni értéküket ama további érték méri le, amelynek az érdekében felhasználjuk őket. Mint nem személyi értékek, a személyt tartósan nem elégíthetik ki. Véges oszthatóságuk miatt bírásuk érdekütközésre, ellentétekre vezet.

Az életértékek önmagukban szintén nem tölthetik ki a szellemi élet mélységet. A biológiai élet, mint az értékvalósítás létalapja, kétségtelenül erkölcsileg is alapvető jelentőségű; gondozása, fenntartása épp az értékvalósítás kötelezettsége alapján, erkölcsileg kötelez. Azonban az életerők állapotát jelző élmények átmeneti jellegűek, a szervezetet állandóan érhető változások miatt tartósságuk korlátolt. További, magasabb értékek szolgálata, melyek az élet értékét is meghatározzák s a fizikai élet feláldozását is megkövetelhetik, bizonyítja, hogy az élet létalapi jelentősége mellett sem önérték.

A szellemi értékeknek a többiektől való különbségét, értékmagasságát közvetlenül éli át az értéktudat. A szellemi értékek magát a személyt tökéletesítik, ha nem is mind ugyanabban a vonatkozásban. A szellemi érték hasonlíthatatlanul tartósabb élményt nyújt, mint az anyagi vagy az életérték. S a szellemi értékek, legteljesebben a szentséges, az isteni érték, nem választják el az embereket egymástól, hanem legmélyebb személyi voltukban egyesítik őket.

Minthogy az értékeket az emberi személy céljai megvalósításához igényli, a célok pedig az erkölcsi életcélban találják legfőbb rendező elvüket, minden nem-erkölcsi érték is vonatkozásba jut az erkölcsi értékkel. Ez nem jelenti a különböző értékek sajátos értékjellegének megszűnését, hanem az értékek szerves összetartozását mutatja, melynek a valóság szerkezeti egysége az alapja. Nyilvánvaló, hogy a hasznossági és élvezeti értékek is a végső célként követett értéktől kapják erkölcsi értéküket. De még az önértékeknek is, habár tárgyilag öncélúak, van a gyakorlati élet számára is jelentőségük, ami az erkölcsi élettel hozza őket vonatkozásba. A tudomány, a művészet, sőt még a vallás is, lehet az erkölcsi célhoz vonatkoztatva erkölcsileg értékes vagy értéktelen. Az igazi tudomány, művészet, vallás az erkölcsi életet is elősegíti, viszont erkölcsellenes cél szolgálata a tudományt,

művészetet, vallást is elsorvasztja. Ezeket az összefüggéseket a kultúra története szemlélteti, ha nem is nyújthatja elvi indokolásukat.

Az emberi személy összetettsége és létegysége mellett, minden képességének, valamint a vele vonatkozásban álló személyeknek és dolgoknak erkölcsileg is van jelentősége. Az erkölcsi élet, az értékvalósítás feltételszerű alapjai az emberi személy létalkotó mozzanatai: a testi-lelki élet, a tudatosság, a cselekvőképesség, az akaratszabadság, melyek állapota a cselekvés általános élet- és lélektani együtthatója. S a cselekvés erkölcsileg is jelentős feltételei a személy környezeti körülményei, az anyagi, társadalmi kultúrális helyzet, amelynek a keretében és feltételei közt alakul ki a cselekvés.

A szorosan vett erkölcsi értékek a személyiséget legmélyebbről kifejező szabadakarati aktusok alapján alakulnak ki. Bizonyos módú magatartásra vonatkozó tárgyuk szerint, az erkölcsi értékek különböznek egymástól (más az igazságosság sajátos tárgya, mint a szeretteté), de egymással összefüggnek s egységes értékrendszerbe illeszkednek. Már a skolasztikus erénytan megállapította az erények tárgyát képező értékeknek a részesedés alapján való kapcsolódását, egyik értéknek a másikban való részszerű bennfoglaltságát. Ez történhetik az egyik értéknek egy másikkal való kiegészülésével, amelylyel az eredeti érték tartalmilag teljesebbé válik. Így a leleményesség teljesebbé teszi az okosságot. A rész-viszony egy másik esete valamely értéknek faji beletartozása a nemnek tekintendő érték átfogó egészébe. Ilyen viszonyban áll a kormányzó bölcsesség az okossággal. Lehetséges kapcsolódás bizonyos minőségi megegyezés alapján, az értéktartalom nagyobb részének a különbözőségével. Ilyen értelemben lehet része a helyes ítélőképesség az okosságnak. A modern értékkutatás rétegződési, megalapozási, ellentét és kiegészülési vonatkozásokat állapít meg a különböző értéktartalmak között.[1]

[1] *Scheler:* Der Formalismus in der Ethik. 4. Aufl. 107 kk. ll. *Hartmann:* Ethik. 227. kk. ll.

A legfőbb értékvalóság

A rangsorra vonatkozó vizsgálódás és vita abban a kérdésben csúcsosodik ki: megállapítható-e egy legfőbb érték, mely az értékrendszert egységesen meghatározza? A tagadó állásponttal szemben történeti tény, hogy a valóság lét- és értékfokozati tagoltsága rávezeti a bölcselő elmét a legfőbb abszolút valóság és érték felismerésére. A valóság lényei megegyeznek a legáltalánosabban értett létben, de a lét- és értéktartalom különbözősége faji különbségekbe tagozza őket. Az összefüggő egészében nézett valóság nem zárul le az emberben. Mert bár az ember egyesíti magában az alacsonyabb létfokokat, sem valóság-, sem értéktartalom tekintetében nem mutat abszolút jelleget. Az embert a szellemiség a természet világa fölé emeli ugyan, de szellemi világa, erkölcsi élete fejlődésnek van alávetve és nagy mértékben függ az anyagi lét feltételeitől. Korlátozottságában, erkölcsi küzdelmeiben az ember nem bizonyul abszolút lénynek, hanem a létrend csak egyik, bár magasabbrendű tagjának tekinthető. Az ember értékvalósító képességét nem vehetjük a rangmegállapítás alapjául, mert az érték, mint azt erőteljesen az erkölcsi érték kifejezi, az ember önkényén felül álló felszólítást, követelményt tartalmaz. Nem az ember az érték meghatározója, hanem az érték méri le az ember értékminőségét.

Az elégséges megokolás elve értelmében a korlátolt tökéletességű lény létének okát és tökéletességének célját nem önmagában, hanem csak egy rajta kívül álló létezőben bírhatja. A lét fokozatokban felépülő rendje egy legfelsőbb fokot igényel, amely a léthierarchia alapját veti meg. Hozzá képest van magasabb és alacsonyabb érték.

A valóság világából kiinduló következtetés valóság és érték elválaszthatatlan, benső összetartozása alapján az abszolút valóságot egyszersmind az abszolút értéknek ismeri fel, mely éppen abszolút, önmagát megokoló mivoltában transzcendens az esetleges, korlátolt létű és értékű világgal szemben. Azzal a létalap és végső cél viszonyában áll. A valóságban és értékrendben megnyilvánuló oki hatásai alapján az abszolút valóságot szellemi lénynek kell tartanunk. A valóságban uralkodó törvény- és célszerűség, valamint a szellemi valóság léte a hatással arányos, szellemi oknak a létét követeli meg. A ma-

gánálló szellem létformája a személyesség, tehát az abszolút Való személy. A személyiség által hordozott erkölcsi értékeket neki is tulajdonítanunk kell éspedig a véges személyek erkölcsi értékeit mérhetetlenül meghaladó fokban. Minden erkölcsi érték tökéletes birtokában, az abszolút személy a szentségi valóság, az Isten. Önmaga tökéletességének ismerete és szeretete teszi Istent végtelenül boldoggá. Tökéletességének ezt az önmagára vonatkozó hatását már Aristoteles felismerte. De a görög filozófia megsejtette azt, a kereszténységben teljes bizonyossággá lett valóságot is, hogy az erkölcsi jóság Istent önmaga tökéletességének közlésére indítja. A jóság nem zárkózik önzően önmagába, hanem adakozó, szétáradó, mást is boldogítani akar.

A tárgyi oldalról adódó megismerést megerősíti az alanyi tapasztalat: az ember boldogság utáni olthatatlan, végtelenbe törő vágya. A jó, az érték utáni vágy az ember cselekedeteinek mozgatója. Az ember azért cselekszik, hogy érték által kielégüljön. Az állandó emberi tapasztalat szerint a véges, mulandó javak sem egyenkint, sem összességükben nem elégítik ki az embert maradandóan. Az ember, mint azt az emberiség legnemesebb képviselőinek tanuságtétele bizonyítja, a boldogság, a tökéletes kielégülés vágyával túlemelkedik a véges világon, a tökéletes értéket szomjuhozza, melynek bírása számára maga az erkölcsi tökéletesség.

Ennek a vágynak a méltánylása nem jelenti valami könnyűsúlyú eudaimonizmus elismerését. Mert nem a vágykielégülést mint ilyent tekintjük mértékadónak, hanem a *tökéletesülés,* a beteljesülés vágyát, melynek erkölcsi jelentőségét nem lehet elvitatni, értelmetlennek, indokolatlannak tartani. Az embert nemcsak a kötelességtudat, az érték iránti tisztelet irányítja az erkölcsi életben, hanem a vágy is, hogy jobbá, tökéletesebbé váljék. Minthogy az ember tökéletesülése az önmagán túllevő tárgyi világ tartalmainak elsajátítása révén történik, a tárgyi és alanyi világ egymáshoz rendeltségének valósága alapján joggal következtetünk arra, hogy az ember boldogságával azonos tökéletesedési vágya a legfőbb Jóban elégül ki, amelynek létét a valóság létösszefüggéseit nyomozó metafizikai kutatás igazolja.

Gyakorlati következtetés

A megállapítható rangkülönbség nem jelenti azt, hogy az erkölcsi tökéletesség kizárólag a magas értékek valósításában áll. Az értékek kölcsönös tárgyi kapcsolata, mely a valóság összefüggéseiben van megalapozva, valamint az emberi személy sokoldalú igénye, a tökéletességet az értékek gazdag világának megnyílt, sokoldalú személyiség eszményében állítja elénk. Ez az eszmény az ember számára nehezen valósítható meg. Azért tiszteletet érdemelnek már azok is, akik az erkölcsi értékek bizonyos faját valósítják meg. Az értékvalósítás alanyi különbözőségei nem szüntetik meg a tárgyi rangsorolás érvényét, de lehetségessé teszik, hogy a *maga nemében* különböző fokú értékekről beszéljünk az alany erkölcsi tevékenységének minősége szerint.

Minthogy az erkölcsi érték személyhez kötött, a tárgy mellett a személyi magatartás is létesít fokozati különbségeket. A cselekvő tudatossága és önátadása foka szerint alakul az alany erkölcsi értékének foka. A tárgy ismerete, a tudatosság foka, a motívum értékrangja a legfőbb értékminősítő tényezők az alanyi erkölcsiség részéről. Magasabb erkölcsi indítékánál fogva értékesebb a szegény asszony garasa, mint a gazdagok hivalkodásból adott, mennyiségre nagyobb adománya. A nagy akadályokat leküzdő, ritka lelki erőről tanúskodó teljesítmény a hősiesség, a heroizmus jellegét viseli magán.

A rangkülönbségből a gyakorlati élet számára adódik az a további következtetés is, hogy nem vagyunk egyenlő mértékben minden érték megvalósítására kötelezve. A gyakorlati magatartás szempontjából meg kell különböztetnünk a *parancsot,* azt, ami az erkölcsi élet fenntartásához elengedhetetlen (pl. az igazmondás); ami valakit *hivatása* alapján kötelez (állapotbeli kötelesség); a *tanácsot,* oly értékek követését, amelyek az arra hivatottakat az átlagosnál magasabb tökéletességre segítik (pl. az evangéliumban tanácsolt lemondások); továbbá a *megengedettet,* azt, ami nem áll az erkölcsi értékkel ellentétben (pl. az erkölcsileg tisztes szórakozás). Minthogy az erkölcs személyekben él, a személyi szabadságnak is teret enged. Kinekkinek egyénileg kell tehát eldöntenie, hogy hivatása és körülményei adott esetben milyen magatartást kívánnak meg tőle.

AZ ÉRTÉKELLENTÉT PROBLÉMÁJA

A relativizmus álláspontján az értékek közt nem lehetséges rendszeri összefüggés. Ha valaminek értékét kizárólag az egyéni vagy a közösségi alany értékelése adja meg, az érték fogalma viszonylagossá válik, mely tárgyi érvényű vonatkozás és rend lehetőségét kizárja. Találkozunk azonban olyan nézettel is, amely bár az értékek abszolút érvényét vallja, mégis érték és érték közt oly ellentétet lát, amely következetesen végiggondolva, az értékek egységes rendszerét lehetetlenné teszi.

Az értékek ütközésének kérdése

N. Hartmann bár az egyetemes értékszintézis elvét az értéketika általános alaptörvényének mondja, ugyanakkor az „intramorális értékkonfliktus" elvét is vallja.[1] Minthogy szerinte nincsen olyan tartalmilag meghatározható legfelső érték, amelyből a többi levezethető lenne, fennmarad a pozitív értékek ellentéte. Adott esetben érték értékkel kerülhet ellentétbe s aki ilyen konfliktusba kerül, bűn nélkül nem szabadul meg abból. Az ilyenféle ellentét nem az embertől származik, általa meg sem szüntethető, hanem az ideális értékszféra tartalmainak ellentétéből ered. Az ideális szféra alakzatai sajátszerűen lebegnek a reális szféra fölött. Amíg a teoretikus alakzatok nem

[1] Ethik 192, 268 l.

csupán a tiszta szükségszerűség, hanem egyuttal a logikai lehetőség szabadon lebegését jelentik, addig az etikai ideális szférában az ideális lehetőségnek ez a korláta sem áll fenn, mindegyik értéknek bizonyos magában álló léte van az egész szférával szemben.

Hartmannál tovább megy és nála következetesebb irodalmunkban *Révay* József. A Hartmannál megoldatlanul maradó ellentétet az értékszintézis és értékkonfliktus elve között Révay azzal szűnteti meg, hogy tagadja a tartalmak közötti egységet, s egység helyett épp a tartalmak dialektikus feszültségét tekinti az erkölcs jellegzetes tulajdonságának. Szerinte az erkölcsi tényállás végső pontján a határozatlan jelentésű (különböző tartalmakat megengedő) „kell" áll. Innen van, hogy a „kell" konkrét tartalmai nem alkotnak egységes rendszert, hanem „dialektikus feszültségben kavarognak".[2] Révay nem kíván felfogásával a relativizmus alapjára helyezkedni. A „kell" tartalmait a valóságfeletti általános én-forma levezetett tartalmainak tekinti, amelyek önmagukban feltétlen érvényességet fejeznek ki. Azonban a tartalmak nem zárulnak egységbe. „Az erkölcs nem egyértelmű és zárt, hanem sokszerű, változatos, örökké nyugtalanító, dialektikus; nem rendszer, hanem rendszertelenség".[3]

Igazolásképpen ez a nézet elsősorban arra hivatkozik, hogy a szabadságnak csak úgy van értelme, ha több lehetőség visel értékszínezetet. A szabadsághoz hozzátartozik a rosszattevés lehetősége is. S mivel a rosszat a rosszért választani nem lehet, a rosszat választás lehetősége csak akként állhat fenn, ha ugyanaz a lehetőség rossz is, jó is, más szóval ugyanaz a lehetőség egyik szempont szerint „kellő", másik szempont szerint „nem kellő". Ez a lehetőség pedig a „kell" tartalmai közti dialektikus ellentétre mutat. A szabadság tényállásának nem a „kell" és „nem kell" közti döntés lehetőségét valló naív erkölcsi felfogás felel meg, hanem az a nézet, amely szerint a „kell"-lel más „kell", pozitívummal pozitívum, nem negatívum áll szemben. Ez esetben azonban nem beszélhetünk az erkölcsi tartalmak közös rendjéről.

Ezzel az értelmezéssel szemben, a szabadság tényállásának kétség-

[2] Az erkölcs dialektikája. Budapest, 1940, 169 l.
[3] i. m. 173 l.

telenül kielégítő magyarázatát ama „naív"-nak bélyegzett felfogás adja, mely a rosszat a nem-erkölcsi, élvezeti, vagy hasznossági értéknek az erkölcsi önérték fölé helyezésében, illetve az alacsonyabb erkölcsi érték választásában látja, midőn a magasabb érték sürget teljesítést. A szabadság ténye tehát a „kell" tartalmainak ütközése nélkül áll fenn. Ha e tartalmakat egymással ütközőknek fogjuk fel, arra a lehetetlen állításra kényszerülünk, hogy bizonyos „kell"-tartalom választása esetén a többi tartalommal szemben rosszat teszünk. Ennek a megengedésével azután már semmi hatalom nem menthet meg a relativizmus hínárjától.

Ha az értékszintézis lehetőségét tagadó nézet hivatkozik a nagy klasszikus etikai rendszerek közötti tartalmi egyezés hiányára is, ez abban az értelemben nem igazolható, mintha a történelem egymásután következő tanításai lerontanák egymás tartalmi megállapításait. Inkább kiegészítik egymást, midőn nagyobbrészt művelődéstörténeti körülményekből érthetően, újabb szempontból világítanak meg egy-egy erkölcsi tartalmat, s ezzel teljesebbé teszik annak ismeretét. De nemcsak összhangba hozható állításai, hanem probléma felvetése, sőt tárgyilag rábizonyítható tévedése alapján is kerülhetett be nem egy erkölcsfilozófus a gondolkodás történetébe, amelyben tudvalevőleg nemcsak a pozitív értékű megállapításoknak, hanem a tagadó, vitára indító nézeteknek is megvan a jelentőségük. S a gyakorlati morál tekintetében mutatkozó ellentétek is részben az értékfelismerés hiányával, részben az elvek tökéletlen alkalmazásával, az erkölcsök romlásával magyarázhatók, ami azonban az elvek, a tárgyi tartalmak igazságát nem dönti meg.

Végül a jellemek különbözősége, amelyre szintén hivatkozás történik, az értéktartalmak sokszerűségére, gazdagságára mutat ugyan, de szintén nem igazolja belső, tartalmi ellentétüket. Az erkölcsi jellemet az azt uraló érték érvénye igazolja. Az értékigazodás szempontjából különböző jellemek az ember végességét, értékvalósító képességének határoltságát bizonyítják, miközben egymást kölcsönösen kiegészítik. A fejlettebb társadalom erkölcsileg igazolható különböző jellemei erkölcsi oldalról mutatják a társadalmi életre általában jellemző integrálódást, a különbségek révén történő kiegészülést.

Tartalmi különbségeik mellett éppúgy feltételezik és kiegészítik

egymást az erkölcsi értékek, amint a létvalóság különböző egyedei. Az erkölcsi világ a valóság az ember által szabadon alakítható része, amelyben a valóság egyetemes lényegi törvényei éppúgy nem hagyhatók figyelmen kívül, mint egyéb részében. Hogy a gyakorlati erkölcsi életnek az elméletivel szemben valami sajátságos dialektikája lenne, eleve éppen nem tehető fel, hanem annak ellenkezője. Egyértelmű erkölcsi elvek hiányában a jellemalakítás lehetetlen lenne. Azt ugyanis nem lehet kétségbe vonni, hogy a jellem erkölcsileg többirányú értéktörekvések benső egységében, rendjében áll. A belső egység kialakítása az embernek erkölcsileg is elvitathatatlan feladata.

A kötelességek ütközése

Mindezzel nem akarjuk tagadni az erkölcsi konfliktus lehetőségét. Ez azonban nem az értékek egymásközti tartalmi ellentétéből, hanem a *kötelességek* valamely konkrét helyzetben adódó ütközéséből keletkezik. Az értékeken alapuló normák a gyakorlati élet sokféle eredőből összetevődő helyzeteiben egymással ellentétbe kerülhetnek az egymást keresztező erőhatások ütközésében. A kultúra haladásával egyre bonyolultabbá válik az élet s benne ugyanaz az ember különböző, esetleg egyidőben egymással ütköző kötelességek alanya lesz. Előfordulhat pl. hogy nem tehetünk eleget egyszerre az igazságosság és a szeretet követelményének.

Azonban a gyakorlati élet ütközéseiben is az elvi eligazítás segít erkölcsileg kielégítő magatartáshoz. Ennek egyik szempontja a kötelességnek megfelelő értékek rangviszonya. A magasabb érték előnyben részesítést kíván az alacsonyabbal szemben, a közjó a magánjóval szemben. Jelentős szempontot nyújt a felmerülő kötelességeknek az egyéni életfeladat, hivatás szempontjából való mérlegelése. Megfontolást igényel azonkívül a teljesítés sürgősségének a foka, továbbá a kötelesség mértéke is. Elsőbbséget kíván a szigorú kötelesség a szabadon vállalhatóval szemben. A tiltó parancs előnyben van a tevőlegessel szemben, rosszat jó cél érdekében sem szabad tenni. Nem ritkán a kötelességek tényleg nem ütköznek, csak téves

megítélés alapján tartja valaki magát olyanra kötelezve, ami valójában nem kötelessége.

E szempontok figyelembevételével megtörténhetik, hogy adott esetben valaki tárgyilag ugyan nem valósítja meg a magasabb értéket, mégis erkölcsileg jól cselekedett. A megvalósítás kívánalma a konkrét helyzethez, nem az értékek elvontan szemlélt viszonyához igazodik. Valakinek a cselekedetét méltányosan csak a helyzet körülmélyeinek figyelembevételével lehet értékelni.

AZ ERKÖLCSI ROSSZ

Az erkölcsi élet természetszerű az ember számára. Az ember természetes fogékonysággal rendelkezik a jó, az erkölcsi érték iránt. Értelmével képes az értéket megismerni, akarata és érzelmi világa természetszerűen vonzódik a jó, az érték után. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindig meg is teszi a jót, hogy minden cselekedete értéket valósít meg. Csak az értéket abszolút módon, önmagában birtokló s azzal azonos akarattal rendelkező szellemi valóság, Isten valósít minden tevékenységével értéket. Az embernek azonban lénye korlátozott, kibontakozásra rendelt volta mellett meg kell találnia az erkölcsi értéket s kifelé ható tevékenységgel kell azt megvalósítania. Ez a létmivolt nem biztosítja feltételenül az érték megvalósítását, meghagyja az értéktől való elhajlás, a rossz elkövetésének a lehetőségét is.

Az erkölcsi rossz mivolta

Az embernek értelmével kell az eléje kerülő tárgyi világban az értéket megragadnia, ám e feladat nem valósul meg mindig tévedhetetlen biztonsággal. Megtévesztheti a látszat, bizonytalanná, ingadozóvá teheti ítéletét az értékszempontok nehézséggel járó kialakítása. Az akarat az értékre való természetszerű beállítottsága mellett is, az értelemnek csak rész-szempontokat nyújtó, illetve különböző, nem ritkán ellentétes szempontú megítélése alapján nem érzi magát ösz-

tönözve a tett végrehajtására.S az akarat meg is gyengülhet, érzelmek, indulatok hatása alá kerülhet. Az emberi cselekedet különböző mozzanatokból összetett valóság, kialakításánál könnyen előfordulhat, hogy valamelyik mozzanat hibája miatt a cselekedet egészében, vagy bizonyos részében nem felel meg az erkölcsi követelménynek. Az erkölcsileg értéktelen cselekedet, magatartás az *erkölcsi rossz.*

Az emberi cselekedet általános mozzanatait negatív értékjelzéssel az erkölcsileg rossz cselekedetben is megtaláljuk. Lélektanilag lehetetlen, hogy az ember valami értéknek legalábbis a látszata nélkül cselekedjen. Az erkölcsileg értéktelen cselekedetnek is az indítéka valami olyan érték, amit a cselekvő a maga számára „jó"-nak ítél. Azonban a jónak ítélt tárgy vagy önmagában, vagy megszerzése módjában ellentétben áll az erkölcsi értékrenddel, s az azt tudatosan megbontó cselekedettel áll elő az erkölcsi értékhiány, a rossz. A gyönyörködtető, vagy hasznos dolog, a benne rejlő értékmozzanat révén ingerli, vonzza a vágyóképességet. Azonban az ember mint szellemi lény nem szolgáltathatja ki magát ellenkezés nélkül az ösztönös vágykielégülésnek, hanem a szellemi-erkölcsi világ értékkövetelményeihez kell igazodnia. Ezekkel szemben az alacsonyabb érték előnyberészesítésével, az erkölcsi értékekhez igazodó szellem irányító hatásával ellentétes vágykielégítés hozza létre az erkölcsi rosszat.

Az erkölcsileg rossz cselekedetet, mint vágykielégítést valami érték képzete indítja, de ez az érték nem igazolható a felsőbbrendű, az erkölcsi érték előtt, hanem azzal ütközik, ellentétbe kerül. Az iszákos embert a szesz élvezetet ígérő ingere, a hazugot önmaga kimentésének hasznossági szempontja indítja. De ezen értékszempontok követésével ellentétbe kerülnek az erkölcsi követelménnyel, az értelemmel szabályozandó élvezet, illetve a beszéd társadalmi rendeltetése követelményével. Erkölcsileg rosszat tesz az ember, ha értelmes, személyi lénye értékkövetelményeit nem teljesíti, illetve azzal ellentétben cselekszik.

Amint a jócselekedethez, az erkölcsileg rossz cselekedethez is tudatosság és szándék szükséges. Csak az tesz rosszat, aki tudja, hogy rosszat tesz és ennek tudatában teszi. Azonban nem szükséges a tárgy rosszaságának teljes tudata és szándéka. Az erkölcsi érték finom és érzékeny s már az is megsérti, aki bár csak homályosan,

tudatában van annak, hogy ellene cselekszik. Az iszákos ember nem szándékozik mindig elveszíteni értelme használatát, a hazug sem akarja mindig félrevezetni embertársát. Azonban az értelem használatának elvesztésére is kész vágykielégítéssel, illetve a más megkárosítására is elszánt önkimentéssel tudatosan az erkölcsi érték ellen tesznek, s ezzel rosszat cselekszenek. A tudatosság és a szándék foka szerint alakul a cselekedet rosszaságának foka. Kisebb mértékben rossz a nem teljes tudatossággal, vagy korlátolt szabadsággal elkövetett, mint a dolog teljes tudatával és teljes szabadsággal véghezvitt cselekedet.

Az erkölcsi rossz sokszor ijesztő pusztításban mutatkozó hatásának tapasztalata adott tápot annak az egyes keleti vallásokban feltűnő hitnek, amely némely nyugati filozófiai rendszerben is viszhangra talált, hogy a rossz éppoly abszolút valóság, mint a jó, a lét a jó és a rossz világ-principium egymással folytatott küzdelmében vonaglik. Azonban a rossz éppen a tagadásban, negatíve mutatkozó hatásában, a mélyebbre néző tekintet előtt nem a létben mint ilyenben találja eredetét, hanem a lét hiányában, a dolog lényegi természetétől megkívánt létmivolt, illetve tevékenység fogyatékosságában, a megkívánt mértéken, tökéletességen alulmaradásban. Fizikai rossz egy dolog természete szerint kijáró teljesség hiánya pl. az emberi test valamelyik részének hiánya, vagy hiányos működése. Erkölcsi rossz a tudatos és szabad emberi cselekedetnek az erkölcsi értéktől megkövetelt teljességtől való elhajlása, vagyis az, hogy nem rendelkezik azzal az erkölcsi tartalommal, amellyel rendelkeznie kellene. Mint minden cselekedet, az erkölcsileg rossz cselekedet is hat, de hatása nem építő, hanem romboló.

Jó és rossz ellentéte

Habár az erkölcsi rossz fokozati különbségeket enged, mint minőség, önmagában tekintve, a jótól nemcsak fokban különbözik, hanem annak kizáró ellentéte. Az erkölcsi rossz minden pontban az erkölcsi jó poláris ellentéte. Míg az erkölcsi érték az emberi lényegnek megfelelő teljességnek, az emberi létmivolt tökéletességének kialakításá-

hoz segít, amennyiben az szabad öntevékenységgel megvalósítható, az erkölcsi rossz az emberiesség lényeges hiányát, romlását, az egyetemes emberi értékben való gyökeres megfogyatkozását idézi elő. Az erkölcsi rossznak az egyetemes emberivel való ellentétét mi sem fejezi ki jobban mint az a tény, hogy nem állhat meg egyetemes elvként. Lehet az erkölcsi rosszat adott esetben menteni, de igazolni nem lehet; egyetemes érvénye igazolásának kísérlete az emberi lényeg elpusztítására irányuló merénylettel egyértelmű. Az erkölcsi rossz tönkreteszi az életet.

Míg az erkölcsi érték az ember szellemi lénye által igényelt lelki egyensúly, rend, összhang kialakításához segít, az erkölcsi rossz az értéktájékozódásában bizonytalanná vált, kételkedő, ösztönös, alacsonyabbrendű ember lázongása, mely megbontja a lelki egyensúlyt, felüti a fejét a lelki káosz, diszhormonikussá válik az ember belső világa. A belső ellentmondás, az elvtelenség, a következetlenség, a tudatosan hamis önigazolás, a megszégyenítő akaratgyöngeség, a szeszélyes érzelmi hullámzás fájdalmasan tapasztalható tünetei a lelki egység hiányának, megbomlásának. A valóságegészbe való harmonikus beilleszkedés helyett az erkölcsi rossz ütközésbe visz valamenynyi vonatkozásban. Zavart kelt a természeti javak felhasználásánál, ellentétbe állít a társadalom igazi javával, ellenkezésbe visz a világ abszolút Urával.

Az erkölcsi jó a személyiség kibontakozásának életeleme, viszont az erkölcsi rossz legbensőbb mivoltában támadja meg a személyiséget. Az erkölcsi rossz tagadása azoknak az elveknek és értékeknek, amelyeket a személy legbensőbb énjének önátadásával, értelmi, akarati, érzésvilágával igenel, amelyek személyiséggé formálásának alakító elvei. Az erkölcsi rossz az ösztönvilág felkorbácsolásával elhomályosítja az értelmet, meggyengíti az akaratot, durvítja az érzelemvilág finomságát. Mennél jobban elhatalmasodik az emberen, annál inkább veszíti el önelhatározó képességét és szolgáltatja ki magát az ösztönéletnek. Az önmagabírás, az önelhatározás, az önuralom meggyengülésével létében megtámadott személyiség önmaga elől a névtelenségbe, anonimitásba igyekezik menekülni, a tömegbe vegyüléssel próbál szabadulni attól a személyes felelősségtől, amelyet nem képes vállalni. A személyiségtudat elhomályosulásával

együttjár az ember önmaga iránti bizalmának és önmegbecsülésének a megrendülése is.

Amint az erkölcsi érték elszakíthatatlan vonatkozásban áll az abszolút Értékvalósággal, éppúgy az erkölcsi rossz is negatív jellegű viszonyt fejez ki hozzá. Az erkölcsi rossz *bűn* is: ellenszegülés az erkölcsi világrend Urának, elfordulás tőle. Az erkölcsi rossz elkövetésével együttjáró bűntudat nem tisztán erkölcsi, hanem nagy mértékben vallásos élmény. Benne nemcsak az erkölcsi elvekkel, hanem egy személyes akarattal találja magát ellentétben az ember, akinek a kegyére méltatlan lett, aki előtt egész létében megrendülten áll, akinek a bűntetését hívja ki maga ellen. Vele szemben még akkor is adósnak érzi magát a bűnös, ha senki sem tud bűnéről, melynek súlyától sem önmaga, sem más nem szabadítja meg. Szabadulást csak a bűnbánat hozhat: a bűn őszinte beismerése és a megsértett isteni fenség megengesztelése.

Az egész értékrangsoron végigvonul az erkölcsi rossz, mint az erkölcsi értéknek minden pontban poláris ellentéte. Minden egyes erkölcsi értéknek megvan a tagadását jelentő értékhiánya. (Hűség–hűtlenség, kegyelet–kegyetlenség, igazmondás–hazugság stb.) Amint az erkölcsi értéknek, az értékhiánynak, az erkölcsi rossznak is a tárgy adja sajátos minőségét. Minthogy ugyanegy cselekedet egyszerre több értéket sérthet, többszörös rosszasága is lehet (pl. a fondorlatos károkozásnak). A konkrét cselekedet különböző mozzanatainak (tárgy, szándék, körülmények) különböző értékminősége alapján lehetséges, hogy ugyanaz a cselekedet bizonyos szempontból jó, más szempontból rossz. (Pl. a hiúságból gyakorolt jócselekedet.) Valamelyik mozzanat hiányában már a cselekedet nem lehet jó. Az értékhiány természete dönti el a cselekedet rosszaságának mértékét.

AZ ERKÖLCS MINT KÖZÖSSÉGI ÉRTÉK

Egyén és közösség

Az erkölcsi élet közvetlen alanya, hordozója az egyén. Az egyén azonban nem elszigetelten magában álló lény, hanem a társadalom tagja s a társadalomhoz tartozás mélyen áthatja erkölcsi életét is. Az individualizmus, mely legtúlzóbban M. Stirner, Nietzsche etikai szemléletében jutott kifejezésre s ma az egzisztencializmusban talál követőkre, az egyéni létet annyira eredetinek látja, hogy mind az erkölcsi életfeladatot, mind az erkölcsi értéket az egyénnel azonosítja. Értékelése szerint minden ember a maga sajátos, eredeti egyéniségében hordozza élethivatását s egyéni hajlamainak és adottságainak kifejlesztése ad életének igazi értéket. Eredetisége alapján követel ez a szemlélet az egyén számára olymértékű önrendelkezést és szabadságot, amelyet csak a legszükségesebb fokig korlátozhat a társadalom.

Való igaz, hogy az erkölcs az ember személyes birtoka. Azonban az ember nemcsak egyéni tulajdonságok birtokosa, hanem az egyetemes emberi természetnek is tagja. Ezért erkölcsi életének az egyetemes emberi értékek dimenzióiban kell mozognia, mint ahogy erkölcsi egyénisége is, nem magára hagyatottan, hanem csak a társadalmi együttélés fejlesztő, serkentő, öntevékenységre szólító ösztönzésére bontakozhat ki. Az egyén élete az egyéni és a közösségi élményvilág egymástól határozottan el nem különíthető szférájában mozog váltakozóan. A lelki hasonlóság s a megegyező tudattartalmak révén az emberegyedek lelki közösségbe jutnak egymással, amelyben az egyén mint az élményközösség tagja vesz részt. Magá-

évá teszi a másokkal közös, a csoport egésze által vallott eszméket, értéktartalmakat, akaratát, érzésvilágát a közösségben uralkodó inditékok, tendenciák hatják át, magára kötelezőnek ismeri el a másokkal közös értékeket, célokat.

Tárgyi oldalról, általános érvénye alapján, az érték is közösségbe szervezi, egyesíti a reá irányulókat, a feléje törekvőket. Aki egy érték birtokába jut, annak indító hatásától késztetve, azt másokkal is közli s az érték, mely egy embert hatalmába vett, rajta keresztül másokra is vonzó erővel hat. Az igazság ismeretére jutott ember tudását mással is közölni igyekezik, a művész másokra is hatni iparkodik, az erkölcsös ember kötelezve érzi magát, hogy a rossz, a bűn ellen küzdjön s a jónak követőket szerezzen, közösséget alakít ki maga körül a vallási érték is. S az értéket hordozó ember közlő, adakozó vágya találkozik az értékkeresők törekvésével. Az igazság után szomjazó, a szépért lelkesülő, a jót szerető, a szentségest tisztelő ember vonzódik ahhoz és azokhoz, akikben ezeket a értékeket felfedezi. Az anyagi és életszükségletek éppúgy, mint a szellemi értékek, az emberi társulás, a közösségi élet maradandó vonzási pontjai; minden ember számára jelentős tartalmuk alakítja ki a *közjót,* amely körül mozog a társadalom erkölcsi élete is. Habár a társadalmi élet, mint minden emberi jelenség, a fizikai és biológiai létfeltételekhez is kötve van, kiteljesedését az emberek egymáshoz való tudatos viszonyában, a szellemi-erkölcsi élet síkján éri el, s a *közerkölcs* a közjó erkölcsi értéktartalma.

A közös emberi értékek tisztelete, azok megvalósításában az egymásrautaltság s az egymástól való függés tudata erkölcsi szolidaritásba egyesíti a társadalom tagjait. Hatása alatt valamennyien lekötelezetteknek tudják magukat a közösségi érték, a közjó iránt, szolgálatáért felelősnek érzik magukat egymással szemben. A közös értékhez való vonatkozás az összetartozás tudatát mélyíti közöttük s az egymáson segítés s az egymásért való áldozatkészség szellemét fejleszti ki köztük. A közös érték tisztelete, annak a tagokat egymáshoz hasonító ereje alakítja ki egy emberi közösség erkölcsi tudatát, szellemét.

Az egység foka alapjában és végeredményben a tagok meggyőződésének, hozzájárulásának mértékétől függ. Az egyén jelentősége a

társadalmi életösszefüggésben sem szűnik meg. A társadalmi közösség nem önálló szubstancia, amint a romantika társadalomfilozófiája tartotta, hanem a tagokra épülő, a tagok által fenntartott vonatkozási (relációs) egység, melynek létereje, hatásfoka, a tagok és az egész közti kölcsönhatás minőségén és intenzitásán múlik. A tagok egyénileg szilárd erkölcsisége emeli a közerkölcs szintjét s a közerkölcs egészséges szelleme épségben tartja és fejleszti az egyén erkölcsi erejét. A társadalom rendjének és jólétének biztosítását szolgáló intézményeknek, aminő a jogrend, a köznevelés, a kultúrális, gazdasági, jóléti intézmények, erkölcsi jelentőségük és feladatuk olyan feltételek biztosításában nyilvánul, amelyek a társadalom minden tagja számára lehetővé teszik az emberi életcél teljesülését, az egyén önmaga és a társadalom előtt való felelősségtudatának fejlesztésével és elmélyítésével.

Fejlődéstörténetileg, a primitív ember, vagy a gyermek még teljességgel környezetének hatása alatt áll, egyéni reflexió nélkül követi a környezet példáját. A lelki fejlődéssel bontakozik ki az éntudat, amelynek a fokán és fejlettségének mértékében már az ember öntudatosan foglal állást az értékkel szemben. Ezen a fokon a külső késztetés, a társadalmi büntetéstől való félelem ösztönző ereje gyengül s erősödik a cselekvés tárgyából, értékvoltából fakadó motívumok ereje, a cselekedet önértékülségének tudata. Az erkölcsileg érett ember erkölcsi belátását, lelkiismerete szavát követi, szándéka és cselekedete belső értéke szerint érzi magát önmaga előtt igazolva, éli át erkölcsi személyiségének értékét s egyszersmind a társadalommal szemben felelősséget. Az erkölcsi élet eszménye, hogy a társadalom tagjai öntudatos erkölcsi élete nyomán, az eredetileg ösztönös jellegű szolidarítás egyre inkább szellemi–erkölcsi jellegű szolidarítássá, közösséggé mélyüljön, a magas erkölcsű személyek emelkedett szintű közerkölcsiséget alakítsanak ki. Ha ez az eszmény nehezen látszik megvalósíthatónak a történeti fejlődés során az osztályellentétek harcában kialakult értékelési különbözőségek láttán, az etikának jut az a feladat, hogy egybevetve az értékelési különbségeket, szétválassza azok maradandó s időhöz kötött mozzanatait, előtüntesse az emberi erkölcs vitán felül álló és a kor követelményeinek megfelelő értékeit.

Életének a társadalomhoz kötöttsége mellett társadalmi környeze-

ténak erkölcsi világa az az atmoszféra, amelyben az egyén benne él, amelyet mintegy állandóan magába szív. Ez nem jelenti a belső, személyi életkör teljes feloldódását, az egyén a társadalmi életben is megtartja jelentőségét, a társadalomba mint „tag", mint „rész" illeszkedik be, s mint ilyen viszonylagos önállóságát azon belül is megtartja. A társadalmi életben is megmarad az egyéni életkör a maga egyéni problémáival. Létét nemcsak az egyént közvetlenül érintő problémáknál nyilvánítja, hanem olyan esetekben is, amelyek mind az egyéni, mind a társadalmi életkört érintik s amelyeknél megkülönböztetést igényel az egyén és a társadalmi erkölcs követelménye. Adott esetben az egyéni erkölcs szempontjából értékesebb lehet a megbocsátás, míg a személy társadalmi állása a megtorlást követelheti. Az egyéni és társadalmi életkör a kötelesség szempontjából ütközésbe is kerülhet s ilyen esetben a „rész"-nek meg kell hajolnia az „egész" követelménye előtt, a társadalmi kötelezettség előnyben részesül az egyénivel szemben, feltételezve, hogy követelménye erkölcsileg indokolt. Végső fokon az értékrend dönti el az elsőbbség kérdését, a magasabb érték megelőzi az alacsonyabbat. Veszély esetén a nemzet megkívánhatja az egyén élete feláldozását, mert a nemzet élete elsőbbrendű az egyén fizikai életénél. De nem kívánhatja meg az egyén lelke üdvének feláldozását, mert a lélek üdve magasabb érték, mint a fizikai érték.

Közösségi erkölcs

A sokféle, különböző típusú társas kapcsolat közül erkölcsi szempontból a legjelentősebbek a szoros összetartozást létesítő „közösségek", melyek bizonyos természetszerű közvetlenséggel alakulnak ki, gazdag és sokoldalú céltartalmuk jelentős erkölcsi értékekhez juttatja tagjait s őket egymással is szoros életösszefüggésbe egyesíti. A legkisebb, de éppen intimitásánál fogva igen mély erkölcsi hatást közvetítő közösség a *család*. Benne tudatosul a legközvetlenebbül az emberek egymásrautaltsága és egymástól való függése. Ezzel a hatásával válik a család a társadalmi élet nagyjelentőségű nevelőiskolájává. A férfi és a nő számára a házasság nemcsak biológiai viszony, hanem a kölcsönös lelki kiegészülés igényével, a személyiség kibontakoztatá-

sának is hathatós ösztönzője. A gyermeknevelésnek elengedhetetlen tekintély biztosítása önfegyelmezésre, önmagukkal törődésre készteti a szülőket, az egymásról való szeretetteljes gondosság lekűzdi az önzés szellemét s az emberi lélek legnemesebb erőit serkenti kibontakozásra. A vérségi kapcsolat s a bensőséges lelki viszony a nevelő hatás számára a legkedvezőbb feltételeket adja s kifejtőzéshez segíti a társadalom számára is nagyértékű szociális készségeket, az egymástól való függés, az egymásért való felelősség tudatát, az egymáson segítés, az egymásért való áldozat vállalásának készségét. A személyiség alakulására gyakorolt mély hatásával a családi élet erkölcsi szintje a közerkölcs alakulásának egyik legfontosabb feltétele.

A társadalmi együttélésben kifejlődő munkamegosztással különböző foglalkozási körök alakulnak ki, s velük és bennük kialakul sajátszerű étoszuk. A *munkakör* etikai eszmevilága különösen a munka által biztosított becsület, a megbízhatóság, a felelősségtudat, a szakszerűség, a pontosság követelményei körül mozog. Minthogy az ember egyénisége összenő hivatásával, a munkakör erkölcsi szelleme az egyéni erkölcsnek is egyik jelentős tényezője. Az erkölcsi követelmények széles körével és egyetemességével szemben azonban veszedelmet jelenthet a szakmai szempont egyoldalú túlbecsülése az erkölcsi vonatkozás aláértékelésével, vagy pedig az átfogó társadalmi, népi egészhez való kapcsolat és beletartozás tudatának a meggyöngülése. Az ilyenféle veszedelmeket a közerkölcs egészséges szelleme győzi le a társadalmi munkamegosztás valamennyi részlege egyenlő erkölcsi megbecsülésével s igazolt érdeke intézményes biztosításával.

A történeti sorsközösség alapján kialakuló népközösség, a *nemzet* értéktudatának kifejlődésénél a népi jellem és a történeti tapasztalat jut jelentős szerephez. A nép egyéni jelleme szerint mutat fogékonyságot az egyetemes értékrend követelményei iránt, egyénileg színeződik életében az egyetemes emberi erkölcs. A nemzedékek hosszú során át kialakult értékelés mint hagyomány él tovább és széles körben szabályozza a közösségi, sőt az egyéni életet is. Az örökléssel magával hozott lelki hajlamaival a társadalomba születő egyén magáévá teszi a népi morál követelményeit, úgy tekinti őket, mint az életben való eligazodás és boldogulás megbízható irányelveit. A népmorál éltető eleme a hazaszeretet, a nemzetközösséghez tartozás tudata s az attól

irányított cselekvési készség, mely helyesen fejlődve a hagyomány értékei mellett a nép kultúrális emelkedésének követelményei iránt is fogékony.

Szoros kapcsolatba jut az erkölcsi élettel a nép hatalmi szervezetét képező *állam.* A hatalommal járó erkölcsi felelősség s az általa biztosítandó jog és igazságosság követelménye, legalábbis polgárai erkölcsi tudata révén, még abban az esetben is az erkölcsi rendhez fűzi az államot, ha vezető szervei az államügyeket az erkölcstől független területnek tekintenék. A valóságban, egy állam népe nemcsak mechanikus emberhalmaz, irányítása nemcsak technikai kérdés, hanem egymással lelki kapcsolatban álló emberek közössége, akiknek egymáshoz való viszonyát, magatartását az állam törvényei, rendelkezései széles körben, erkölcsi gondolkodásukat is érintően és alakítóan szabályozzák. Az emberre még az esetben is alakítólag hat a törvény, ha csak kényszerből engedelmeskedik neki, de az állam és a közjó érdeke a belső hozzájárulást is megkívánják. Ennek biztosítása érdekében a törvényhozás nem térhet ki az erkölcsi igazolás követelménye elől.

Az újkor folyamán az állam egyre jelentősebb szerephez jutott az erkölcsi irányítás terén a vallásos erkölcs meglazulásával, s az állami hatáskör egyre tágabb körre menő kiterjesztésével. Az állammorál az uralkodó (humanista, imperialista, demokrata, szociális) állameszményhez igazodik s azok változásával változik. Korunk nagyjelentőségű változása a liberalizmus individualista eszméitől táplált „jogállam" elvének a „jóléti" állam eszményével történő kiegészülése, illetve helyettesítése, mely a közjó intézményes biztosítását is az állam feladatkörébe sorolja. Kétségtelen, hogy az állam emberhez méltó életfeltételeket nyújtó gazdasági, kultúrális, szociálpolitikai tevékenysége az erkölcsi élet szempontjából is méltánylást kíván.

Míg az állam a földi élet feladataira fordítja figyelmét, az *egyház* által hirdetett erkölcs azokat a követelményeket tudatosítja, amelyek az ember örökkévalóságba nyúló céljában bírják igazolásukat. A vallásnak az erkölcstől elválaszthatatlan természeténél fogva, a vallásos erkölcs nemcsak a személyi élet alakítója, hanem áthatja és megnemesíti a természetes emberi közösségek életét is, erkölcsi szintjét. Elvitathatatlan a kereszténység mélyremenő nevelő hatása a családi

életre, a népéletre, a hivatástudatra, az államvezetésre. A kereszténység szelleme megszilárdította, megszentelte a házassági köteléket, a férfi mellett a nő és a gyermek jogait is érvényre juttatta. Az élet tág körére kiterjedő szabályaival erkölcsi erőinek kibontakoztatásához segítette a népéletet. Az ember személyének és a munka értékének tudatosításával kifejlesztette az erkölcsi hivatástudatot. A hatalom Isten előtti felelősségének hirdetésével, az önzés fegyelmezésével, az engedelmesség és hűség szellemének ápolásával az állami együttélés számára is alapvető értékeket biztosított. Híveinek az egyház hirdette erkölcsi elvekhez igazodó magatartása a közerkölcs javára válik, az egyház a természeti törvényre és a természetjogra történő hivatkozása az erkölcsi köztudat ébrentartását is szolgálja.

Az emberi egyenlőségnek és az emberiség faji egységének hirdetésével az egyháznak jelentős része lett az emberiség, a *népek közössége* eszméjének a kialakításában. Az új világrészek felfedezésével, a reneszánsz-kor skolasztikusai, Vitoria, Soto, Suarez fejtették ki elsőként a nemzetközi érintkezés természetjogi szabályait. A közlekedés fejlődésével, a gazdasági és kultúrális javak cseréjével egyre szorosabbá váló érintkezés csak fokozta az emberi összetartozás tudatát. A közjó eszméje és tartalma ma már túlhaladja az országhatárokat s nemzeteket érintő emberi javaknak az erkölcsi szolidarítás alapján álló biztosítását kívánja. Ennek alapvető követelményeként jelentkezik a nemzetek egyenjogúságának elismerése és érvényre juttatása fajra, területi nagyságra való tekintet nélkül, az államokon belül pedig olyan erkölcsi szellem kialakítása és fenntartása, amely az együttműködéshez elengedhetetlen bizalmat biztosítani képes s a világ békéjének fenntartását szolgálja. Ugyancsak a nemzetközi szolidarítás elve megkívánja az elmaradott országok hatalmi érdektől független segítését s a népek közös családjába való beletagozódásuk előmozdítását.

A társadalom normatív szerepe

A közgondolkodásnak az erkölcs alakulására tapasztalt hatása fejlesztette ki azt a szociológisztikus értékelésmódot, amely a társadalmat tekinti az erkölcsi norma hordozójának, meghatározójának

és szentesítőjének. Eszerint az értelmezés szerint jó, ami a társadalom javát előmozdítja, rossz, ami azzal ellenkezik. Az egyén cselekedetének értékét ehhez a normához való viszony állapítja meg.

Eredetileg az angol etikusok (Cumberland, Shaftesbury, Hume, Bentham, J. St. Mill) látták a természetes rokonszenv kifejlesztésében azt az erkölcsi erőt, amely az egyén és a közjó harmóniáját biztosítani képes. Hegel idealizmusa a közösségi, össz-szubsztancia értelmében vett objektív szellem egyetemes akaratával való megegyezést tekintette az erkölcs normájának. A modern szociológia megteremtőjének tekintett A. Comte az ember társas ösztönében látta megalapozva a másokért való élet (altruizmus) erkölcsi parancsát. Durkheim és iskolája a társadalom erkölcsi tekintélyének súlyát, emberfölöttinek érzett erejét tartja az erkölcsi magatartás szabályozó elvének.

A marxizmus szerint a társadalom gazdasági szerkezetén mint alapon emelkedik felépítményként egyéb tudatformák mellett, az erkölcs, valamely osztály véleménye által jóváhagyott magatartásbeli elvek és szabályok, melyek tartalma osztályok és korok szerint változik, A kizsákmányoláson alapuló kapitalista társadalom jellemzője az ellentmondás az egyéni és a társadalmi érdekek között Ennek leplezésére szolgál a polgári társadalom ideológusai által az erkölcs parancsainak egyetemes, általános érvényűként való feltüntetése. Az alapvető erkölcsi ellentmondást és tartalmatlan formalizmust a proletariátus a dolgozó tömegek érdekeit kifejező erkölcse szűnteti meg a termelési eszközök magántulajdonának a megszüntetésével, mely az egyéni és a közösségi erkölcs magasfokú harmóniáját biztosítja. Az osztálymentes társadalomban valósulnak meg az emberiség morális fejlődésének eredményei, jutnak teljes kibontakozáshoz az emberi személy képességei.

Elvitathatatlan az egyéni és a közerkölcs szoros kapcsolata. Ez a viszony azonban még nem dönti el az erkölcsi norma kérdését is. A norma az erkölcs érvényessége alapjának a kérdése, amelynek a megoldása olyan bizonyítási alapot igényel, amely az erkölcs sajátszerű tartalmát igazolja. Értékelméleti elemzésünk az erkölcs lényegét az egyetemes emberi létmivoltnak az emberi személy egyedi sajátosságainak érvényesítésével, az abszolút Értékvalóság felé irányuló kibontakoztatásában állapította meg. Ezzel olyan kritérium

birtokába jutottunk, amely eleget tesz az erkölcs lényegétől elválaszthatatlan önértékűség követelményének s megbízható alapul szolgál a történelmi morálok értékének elbíráslásához. Ezzel szemben a társadalom javának, érdekének, hasznának az erkölcs normájakénti feltüntetésével nem bizonyul kellőkép igazoltnak az erkölcs önértékűsége, sajátszerű tartalma. Bizonyos, hogy az erkölcs követése a társadalom javára szolgál, de a történelem tanúsága szerint nem ugyanolyan bizonyos, hogy a társadalom mint ilyen tényleg megtestesíti és megvalósítja az erkölcsi értéket oly mértékben, hogy azt normaként felállíthatná. Eltekintve a korábbi idők váltakozó, ellentmondásokban bővelkedő közerkölcsétől, korunkban a kapitalizmussal bekövetkezett társadalmi széteséssel eltűnt az erkölcsi alap bizonyossága is. Az erkölcsi válságból csak az erkölcs valóságos lényegének felismerése és követése vezethet ki.

Midőn a marxizmus az osztálymentes társadalomban az emberiség morális fejlődésének kiteljesedését, az emberi értékek megvalósítását látja, olyan magasabb normát ismer el, amely a társadalom morális értékét leméri és igazolja. Ennek elismerésével a társadalom szerepe elsősorban olyan feltételek biztosításában nyilvánul meg, amely az erkölcs elsődleges alanyának, az emberi személyeknek erkölcsi fejlődését biztosítja és elősegíti, hogy az a közösségtől kapott ösztönzésre kifejlődő öntudatos erkölcsi egyéniségével olyan erkölcsi összeműködést tegyen lehetővé, amelyben az egyéni és közösségi erkölcs súlyosabb ellentét nélkül egyenlítődik ki.

ERKÖLCS ÉS HALADÁS

Mint az emberi élet egyéb köre, az erkölcs is a történelmi fejlődés medrében alakul. Az erkölcstörténet tanúsága szerint a fejlődés egyrészt az elmélyülés, az ember erkölcsi természetének egyre öntudatosabb megnyilvánulása, másrészt a kultúrális fejlődéssel egyre szélesebb perspektívát nyitó alkalmazás köre irányában halad. A haladás nem mutat töretlen, egyenesvonalú fejlődést, inkább hullámzó mozgás képét adja. Bár az alapvető erkölcsi elveket az ember különösebb nehézség nélkül képes felismerni, az erkölcsi követelmény tartalmi meghatározásánál és alkalmazásánál a tisztánlátás és ítélőképesség erkölcsi követelményeinek hiánya, az életkörülmények nehézségei, az önérdeket szolgáló hatalmi akarat, az osztályellentét szenvedélye akadályozza az erkölcsi követelmények hiánytalan érvényesülését. Egy-egy nép történetileg kialakuló hagyománya erkölcsileg értékes tulajdonságok mellett, hibák, elhajlások, vétkes szokások árnyát is mutatja. A kultúra egyéb ágaival lépést tartó erkölcsi fejlődés minden nép létérdeke. A történelem magas kultúra fokára jutott népek alámerülésének legmélyebb okát az erkölcsi romlásban tárja fel. Ez a történelmi tanulság óvatosságra int erkölcs és haladás, erkölcs és kultúra viszonyának értelmezése tekintetében.

Az erkölcsi személyiség nem olyan készen adott, amilyen az ember ösztönélete, tudatos munkával kell azt kinek-kinek önmagán kialakítania. Az ember szellemi élete felsőbbségének a valósága mellett, az erkölcsi tökéletesülést a természetnek a szellemiség által való megnemesítésében kell látnunk. A nyers, ösztönös lénynek a faji hajlamokon túl, a benne rejlő egyéniséget kell kifejlesztenie, személyiséghez kell jutnia. Személyiséghez pedig szellemi képességei kifejlesztésével jut az ember. A tisztán természeti lény tevékenysége kimerül a külső benyomásokra való reakciókban, a környezethez való alkalmazkodásban. A szellemi lény ellenben a reflexió aktusában a saját tevékenységeit, képességeit, hajlamait is képes megismerése tárgyává tenni. Csak szellemi lény képes bensőségre, önmagába tekintésre, önmagának, hajlamainak, törekvéseinek a külvilággal való egybevetésére, a külvilág hatásainak lemérésére. Ilyen összemérés révén szerez képességet annak megítélésére, mi felel meg egyéniségének, mi szolgál javára, mire vállalkozhat.

A szellemi képességek kifejlesztését kívánja mind az erkölcsi értékelés, mind a cselekvés. Mint vizsgálatuknál láttuk, mindkettő az egész embert igényli, értelmesség, érzelmi hangoltság, akarati erő egyaránt szükséges az erkölcsi érték felfogásához és megvalósításához. Az emberi létegység követelménye valamennyi erőnek, képességnek a célként követett érték irányába való beállítása. Az egységesítés legnagyobb akadálya az ösztönélet részéről mutatkozik, mely a szervezet különböző részeinek igényét, szükségletét juttatja kifejezésre s a szervezetet érő sokféle benyomásra ösztönös közvetlenséggel válaszol. Minthogy az erkölcsi élet az egész ember tökéletesülését kívánja, az ember egyik lényeges részét képező ösztönélet kiírtása nem tekinthető erkölcsi célnak s nem is valósítható meg az emberiesség kára nélkül. Az erkölcs nem az ösztön megsemmisítését, hanem szellemi irányítását kívánja, ami a lelki képességek egymásra hatásának lehetőségével van adva.

Míg az erkölcsi fejlődés kezdetén a sokféle ösztön többé-kevésbé külön életet él, az erkölcsi öntudathoz jutott ember, habár nem csekély erőfeszítés és önmegtagadás árán, igyekezik az ösztönök széthúzó

hatásától szabadulni s önfegyelmezéssel az ösztönös erőket akaratának alárendelni, illetve szellemi törekvései eszközévé tenni. Ez a munka voltaképp az egész emberi életen át tart s ha közben-közben a szellem vereségével is jár, az erkölcsileg erős egyéniséget a vereség nem sújtja le, hanem szellemi tetterejét erősebb tevékenységre ösztönzi.

Szellemi ráhatást igényel a külső természet is, melybe az embernek teste révén bele kell helyezkednie s melyből szükségletei jelentős részét kell fedeznie. A természetnek elgondolásai, célkitűzései szerinti alakításában, erőinek meghódításában mutatkozik a szellem felsőbbsége az anyagon. S az embernek mint társadalmi lénynek az is hivatása, hogy szellemi hatáskifejtéssel, vezetéssel vagy szolgálattal, másoknak javára legyen.

Az erkölcsi élet nagy mértékben szellemi élet, mely valamennyi szellemi képesség kifejlesztését igényli s tartalmilag is magasrangú értékekre irányul: mindarra, ami az ember lényegi természetében mint megvalósítható tökéletesség rejlik. A természetnek értékeszméket követő, szellemi tevékenység által való alakítása a *kultúra* lényege. Kétségtelen, hogy az erkölcsi cselekvés mint a természet megnemesítésére irányuló tevékenység, a kultúra egyik része.

A kultúra mint tevékenység s mint termék társadalmi együttműködést tételez fel. De minthogy a társadalom tagjaiban él és áll fenn, a kultúrának mint társadalmi ténynek előfeltétele a társadalom tagjainak egyénenkénti szellemi kifejlődése. A nevére érdemes kultúrát nem veheti az ember külsőségesen magára, hanem személyes tevékenységgel kell azon közreműködnie. A kultúra nem külső máz, hanem belső szellemi tartalom. A kivülről befogadott hatásokat, indításokat az embernek egyénileg kell feldolgoznia, öntevékenységével létrehozott értékekkel kell a közösség kultúrájához hozzájárulnia.

Megegyezik az erkölcs a szellemi kultúra egyéb ágaival, tudománnyal, művészettel, vallással abban, hogy önértéket képvisel szemben az eszközértékű anyagi (gazdasági, technikai) kultúrával. Az erkölcsi érték nem másra való használhatósága miatt, hanem önmagáért kíván megvalósítást. Különbözik az erkölcs a kultúra egyéb ágaitól, hogy míg a tudomány, a művészet művelésére, vagy anyagi kulturális tevékenységre csak a megfelelő képességgel rendelkező ember hiva-

tott, erkölcsi életre minden ember kötelezett. A természet ösztönösségén felülemelkedni, eszmei célokért cselekedni, önmagával rendelkezni, cselekedetein urrá lenni, értük felelősséget vállalni, oly elemi emberi életigények, amelyek hiányában sem az egyéni emberi élet nem méltó önmagához, sem emberhez méltó társadalmi élet nem képzelhető. Az intelligencia fejlettsége, az életkör méretei szerint szűkebb vagy tágabbkörű egy-egy ember erkölcsi világa. Akármilyen szűk körben mozogjon is azonban egy ember élete, nem lehet erkölcsi tartalom hiányában. Ez olyan lényeges fogyatékosság, amelyet másirányú kultúrális tevékenység sem pótolhat, annál kevésbé, mert egy-egy kultúrakör sajátszerű követelményei mellett valamennyiben érvényes az erkölcsi követelmény is.

Fichte óta megvan a hajlam a modern gondolkodásban arra, hogy az erkölcs célját és normáját az emberi haladásban, a kultúrában lássa. Különösen E. v. Hartmann, W. Wundt, W. Windelband fejtették ki ezt a gondolatot. Wundt a legmagasabb emberi célokat a kultúrális élet tartalmát képező szellemi alkotásokkal azonosítja, melyek bár az egyéni tudatból erednek, az egyetemes szellemi életet alkotják. Minthogy pedig a szellemi kultúra folytonos fejlődésben van, a kultúra teljessége az az eszmény, amelynek a megközelítése az erkölcsi élet feladata.

Kétségtelen, hogy az erkölcs a kultúra egyik része, mely a maga egészében magába foglalja az ember anyagi és szellemi szükségletei kielégítésének egész körét. A kultúra egyes ágai céljuk s a megvalósításukhoz szolgáló eszközök, eljárások tekintetében a saját törvényszerűségüket követik, viszonylagos önállósággal rendelkeznek. Valamely tudományágnak, gazdasági, technikai vagy művészi célkitűzésnek és eljárásnak megvannak a természetéből adódó szabályai. Ugyanakkor azonban követelményeket támasztanak velük szemben az erkölcs normái is az erkölcs minden tudatos emberi tevékenységre vonatkozó érvénye alapján. Az igazság éppúgy emel erkölcsi követelményeket is kutatójával szemben, mint a szép a művésszel és a műértővel szemben, a gazdaságilag hasznosnak éppúgy nem szabad az erkölcs kárára érvényesülnie, mint a technikai eszközértéknek. Minden tevékenységnek annyiban van igazolható értelme és értéke, amennyiben jobbá, nemesebbé, emberségesebbé teszi az életet. Eb-

ben a mértékben szolgálja az igazi kultúrát és haladást is. A kultúra lelke a lélek kultúrája.

Az erkölcsi és az (általánosságban értett) kultúrális tevékenység különbsége mellett, a kultúra nem azonosítható fenntartás nélkül az erkölccsel s mint ilyen nem is adhatja az erkölcsi haladás normáját. Az erkölcs eredeti alanya és hordozója az emberi személy, mely nem rendelhető a személytelen, egyetemes kultúrfejlődés alá. Nem az ember van a kultúrjavakért, hanem azok vannak az emberért. A kultúra javainak az a rendeltetése, hogy az ember személyiséggé fejlődését szolgálják; a szellemi kultúrjavak csak a személyes szellem elsajátító, feldolgozó tevékenységével valósítják meg rendeltetésüket; az anyagi kultúrjavak pedig eszközérték jellegükben, az emberi személy erkölcsileg igazolt céljait hivatottak szolgálni.

Erkölcsi elmélyülés és szilárdság nélkül hiányzik az a benső középpont, amely a kultúra egészét áthatja és szerves egységbe fogja. Az erkölcs a legegyetemesebb emberi értékek köre, amelyek egyéb emberi tevékenységnek is végső fokon értelmet és célt adnak. A különféle kultúrális tevékenységnek és juttatásnak végeredményben úgy van értelme, ha az embert rendeltetése betöltésében segíti. Ha ennek figyelmen kívül hagyásával az ember kizárólag valamely kultúrakör tárgyi (objektív) követelményeire van tekintettel, önmagától elidegenülve szolgájává lesz annak, aminek erkölcsi életcélját kellene szolgálnia. Ha a kultúra nem képes az emberi személyiséget bensőleg értékessé tenni, értékét és értelmét vesztette, üres vázzá lesz, amelyben az ember kultúrátlanul elsorvad. Ez a tapasztalható ellentét indított egyes kultúrfilozófusokat és szociológusokat „kultúra" és „civilizáció" szembeállítására. Ilyen kényszeredett szemponttal szemben, kultúra és civilizáció mint belső tartalom és külső keret kölcsönösen feltételezik s a társadalom egészséges fejlődésében kiegészítik egymást.

A kulturális haladás az ember erkölcsi céljához igazodásának kívánalma nem jelenti a kultúra fejlődésének gátlását. Az erkölcsi törvények elismerése mellett is megmaradnak az egyes kultúraterületek sajátos tárgyi követelményei, amelyek nemcsak az illető terület művelőjét, hanem az erkölcs kutatóját is érdeklik. Az erkölcs ugyanis csak úgy tehet eleget a gyakorlati élet feladatainak, ha ismeri az élet

tényleges, konkrét, állandó fejlődésben levő feltételeit, s az erkölcsi követelményeket azokhoz alkalmazza. A kultúrális fejlődés által felvetődő problémák és feladatok az erkölcsi életet is érintik, az etika fejlődését, látókörének kiszélesítését szolgálják. Ezt az összefüggést szemlélteti a művelődés története.

A fejlődés tényére tekintettel különbözteti meg *Bergson* az erkölcs két forrását, a társadalmi presszíót és az egyéni aspirációt. A társadalom törvényerejű szabályai konzerváló, rendfenntartó szerepet töltenek be, általános jellegű követelményeik nincsenek tekintettel az egyéni feladatok és helyzetek különbözőségére. A fejlődést az éles látású, mély átélésre képes erkölcsi egyéniség viszi előbbre, aki a közerkölcsiségre is fejlesztőleg hat. Nála is határozottabban emeli ki a különbséget a „sztatikus" és a „dinamikus" etika követelményei között *Teilhard de Chardin* a fejlődés távlatába beállított világszemlélete. Hangsúlyozza, az ember nem elégedhetik meg egy kialakult élet- és magatartásforma megtartásával, hanem tudatában kell lennie annak, hogy amíg az alacsonyabb létsíkon a természeti erők viszik előbbre a fejlődést, az emberi élet szintjén feladatként van adva az ember számára a fejlődés tudatos továbbvitele a teljesebb emberré válás s végső célként a fejlődést irányító Isten (az „Omega-pont") felé. Ez a csak társadalmi együttműködéssel megvalósítható emberi rendeltetés állítja fel a dinamikus etika főkövetelményeként az emberiség egészét bensőséges együttérzésben és felelősségtudatban egyesítő szeretet parancsát.

Technika és erkölcs

Nagyarányú technikai fejlődés jegyében álló korunk különösen a technikának az erkölcshöz való viszonyára vonatkozólag állít fel kérdéseket. A technikának az erkölcsi életben mutatkozó hatása ellentétes bírálatot vált ki. A kultúra némely bírálója elsősorban a hátrányos erkölcsi hatásokat veszi tekintetbe s ezek alapján a modern technikát az erkölcs, s általában a szellemi kultúra szempontjából kedvezőtlenül, sőt lesújtóan ítéli meg. Spengler, Keyserling, Klages, az egzisztencialisták vádolják a modern technikát lelketölő, elgé-

piesítő hatása miatt. Hangoztatják, a gép rabszolgájává tette az embert, elmechanizálja életét. A technikai feladatok a külső, tárgyi tevékenység világában maradnak s elhanyagolják a belső, lelki művelődést. A technika megfosztotta az embert személyiségtudatától s mint névtelen atomot süllyeszti el a tömegélet áradatában. A személytelenné vált ember jobbik esetben a munka robotosa, rosszabb esetben munkakerülő élvezője a technika eredményeinek. Az élet mélyebb értékei iránt egyik esetben sincs fogékonysága. A személyi kapcsolatok felbomlásával, csak a külső organizáció mesterséges és erőszakolt eszközei tartják fenn a társadalom inkább tömegnek, mint közösségnek nevezhető életét. Erkölcsi irányelvek helyett a társadalmi vezetés technikai és hatalmi kérdéssé vált.

Éles ellentétben áll ezzel az értékeléssel a technika vezető egyéniségeinek a véleménye, akik a technikában az emberi szellem legnagyobb alkotását látják, mely joggal igényli a modern ember életében az irányító szerepet s követelményeitől az erkölcsi élet sem függetlenítheti magát. Olyan nézet sem ritka, amely az erkölcsi gondolkodásnak a modern technika feltételeinek és kívánalmainak megfelelő átformálását kívánja.

Az ellentétes értékeléssel szemben kielégítő értelmezéshez nyilván a technikának az ember életében, kultúrájában hivatott szerepének figyelembevétele segít bennünket. A voltaképpeni technikai tevékenység a természetben rejlő lehetőségek ismerete alapján az ember szükségleteit célszerűen kielégítő eszközök, eljárások feltalálása és szakszerű alkalmazása. A technikai találmány tökéletességét a kitűzött célnak való megfelelőség, a gondolt lehetőség valóra váltása adja. A technikai alkotás mindig valami tudatosan kitűzött célt szolgál, amelynek megvalósításához az eszköz jellegével bír, a technika sajátos értéke az eszköz megfelelősége, az *eszközjóság*.

A gyakorlati életben a technika az élet legkülönbözőbb ágaiban kerül alkalmazásra. Egyéb értékekkel való összefonódottsága nehezíti meg sok esetben a sajátszerűen technikai mozzanatnak mástól való szabatos megkülönböztetését és tárgyilagos értékelését. Ez a nehézség jelentkezik a modern technikának az erkölcsi életre való hatása megállapításánál is. Amit a felületes megítélés a technika rovására ír, sok esetben nem a technikának mint ilyennek tulajdo-

nítható, hanem a technikának valami erkölcsileg helytelen cél szolgálatában történő felhasználásának. A modern technika elgépiesítő hatása nyilván azért következett be, mert egy fegyelmezetlen erkölcsi hajlam, az erkölcsi korlátra nem tekintő haszonvágy, csak a géppel szerezhető haszonra nézett, nem törődött a dolgozó ember erkölcsi, szellemi szükségleteivel. S ha a tecnika a társadalomra a szabadságot egyre inkább korlátozó kényszer jellegével hat, ez a hatás is az újkori emberre jellemző erkölcsi magatartásból, a hatalomra törekvés korlátozatlanságából s a technikának ennek a szolgálatába állításából érthető.

Ha a modern technikát nem bizonyos hátrányos hatásaiban nézzük, hanem önmagában szemléljük, igen értékes erkölcsi mozzanatokat találhatunk benne. A modern technika főhibájául felrótt elgépiesítés vádjával szemben tény, hogy a gép az embert sok alantas és terhes, hozzá nem méltó munkától szabadította meg; a gépek alkalmazásával fokozódó termelékenység nagy tömegek előtt nyitotta meg a szellemi és erkölcsi művelődés és felemelkedés útját. *Prohászka* fél évszázad előtt kétségtelenül helyesen ítélt, amikor sürgette „szert kell tennünk cselekvő, bátor lelkületre, mellyel a fejlődés munkájába beleállunk... csak munka, csak fejlődés s haladás révén emelkedhetünk följebb, föl a fizikai s erkölcsi erők harmonikus kihasználásának szinvonalára. Ezen a színvonalon Istenhez is könnyebben találunk el; mert jóllehet szentekké s lélekben kiválókká minden kultúrában lehetünk, de szentigaz, hogy a rendezett viszonyok közt élő, a munkától agyon nem sanyargatott, a gondttól szét nem tépett ember könnyebben találja fel önmagát, alkalmasabb lesz arra, hogy jobb, nemesebb ember váljék belőle. E felfogásban az ipari, technikai munka, az iparkodás s vállalkozás nem Istentől való elfordulás, hanem Istenszolgálatot jelent, új, morális értékelést nyer."[1]

Erkölcsileg értékesnek kell mondanunk a technikai munka természetétől megkívánt magatartás kifejlesztését is. Mind a feltaláló, mind az alkalmazott technikai munka nagy figyelmet, pontosságot, önfegyelmezést, a műnek való önátadást, nem csekély önmegtagadást kíván. A meggondolt, a következményekkel számot vető, tervszerű

[1] Új elmélkedések. Össz. művek 19. k. 140 l.

cselekvésmód kialakítása erkölcsileg elvitathatatlanul értékes jelleg. Igen jelentős a modern technika erkölcsi hatása a társadalmi életre is. A modern technika nagy tömegeket von be a közösen, megosztással végzendő munkába, tudatossá teszi a munkamegosztáson keresztül az emberek egymástól való függését s egymásra való utaltságát. Ezzel lebontotta az osztálykülönbségek omladozó vá'aszfalait s kialakította a munka alapján egymással szolidáris viszonyban álló dolgozó emberek társadalmát. A modern technikától sugallt szervezési követelmények kiterjesztése különböző társadalmi szükségletek (pl. közoktatás, közegészségügy, közlekedés) széles keretekre mért, intézményes kielégítését tette lehetővé.

A technikának tulajdonított anyagias szellem sem a technika belső természetével járó követelmény. Sőt a technikai alkotás természetének elmélyült vizsgálata az Istennel való találkozás lehetőségére mutat rá. A technikai kutatás a teremtésben elrejtett isteni gondolatra, ideára, a technikai alkotás ősmintájára talál s a lehetőségek valóra váltásával Istentől a természeten való uralkodásra kapott parancsot teljesíti. Nem ok nélkül vallja, oly kiváló szakember, mint *Fr. Dessauer,* a technikát az Isten követének, amely a teremtő Szellem utasítását, parancsát közvetíti az ember életének emelésére. S hasonló belátás lelkesíti *Teilhard de Chardin* erkölcsi optimizmusát is.

Nem jelentik a technika természetéből adódó erkölcsi mozzanatok azt, hogy a technikai követelményeket mint ilyeneket az erkölcsi magatartás meghatározóinak kell tekintenünk. A technika természetéből következő erkölcsi mozzanatok ugyanis *formai* jellegűek, amelyek nem határozzák meg az erkölcsi cselekvés és magatartás *tárgyát.* A technika felszabadító hatását, vagy önmagában jelentős erkölcsi követelményeit erkölcsileg a jóra és a rosszra egyaránt fel lehet használni. A technika sajátos értéktartalma az eszközjóság, melynek erkölcsi értékét a cél határozza meg, amelyre felhasználják. Habár a technikai tevékenységnek megvannak a sajátos törvényszerűségei, erkölcsi tekintetben a technika nem autonóm terület, hanem az értékek rendjéhez kell igazodnia s az értékek szolgálata dönti el erkölcsi értékét. Oly értelmű „átértékelés", mely az alacsonyabbrendű (anyagi, élvezeti) értékeket önállóaknak és öncélúaknak tekinti, haladás helyett a kultúra hanyatlását idézi elő, mivel a kultúra érték-

tartalmában a szellemi értékeket illeti az elsőbbség és a szellemi irányítás. Az erkölcsi értékekkel való belső kapcsolatra mutat, hogy a technika természetéből adódó erkölcsi tulajdonságok csak erkölcsileg értékes cél érdekében fejtik ki teljes és igazi értékes hatásukat. Felszabadító hatású a technika, ha az erkölcsi szabadságra szabadít fel, nem a vele való visszaélésre.

AZ ERKÖLCSI TÖRVÉNY

Az erkölcsi érték felismerésének képességével az emberek különböző mértékben rendelkeznek. Viszont az erkölcsi életre mindnyájan kötelezve vannak. Az értékben foglalt követelmény egyetemleges kötelesség tárgyává szabatos és közérthető parancs formájában történő megfogalmazása, a *törvény* által válik. Az erkölcsi köztudatot a törvények irányítják. Ezek írják elő mit kell tenni, mit nem szabad tenni.

Szabatos, egyetemleges jelentésű meghatározást igényel az erkölcsi érték a cselekvés sikere szempontjából is. Az erkölcsi érték az akarathoz szól, cselekvésre indít, de csak általánosságban. Mint a valóság lényegi követelménye, felette áll a változó valóságnak. Valósításának módját a törvény konkretizálja a megvalósítás körülményeire, történeti feltételeire tekintő előírásával.

Az erkölcsi törvény tehát középhelyet foglal el az értékek és a gyakorlat között. Az értéken alapul, belőle meríti érvényességét, kötelező erejét s azt a cselekvés, a gyakorlat számára közvetíti. Az értékből merített erejével hivatott a mindennapi élet irányítására, erkölcsi értékkel telítésére.

Joggal kritizálja a materiális értéketika Kant merően a priori-formális törvény-fogalmát, mely a cselekvésnek csak általános módját határozza meg, s helyezi indokoltan a tartalmi mozzanatot, az értéket a forma fölé. Csak tárgyi, tartalmi érvényessége alapján igazolt a cselekvés, mely természete szerint mindig valamire tárgyként irányul. Kétségtelen, hogy nem a kötelesség igazolja a tartalmat, ha-

nem a tartalom a kötelességet. Az egyoldalú kötelesség-etika túlzottan rigorista, az emberi természet és az erkölcsi élet iránti gyökeres bizalmatlanságában a negatív, megtorló szabályokba helyezi a lényeget, vak marad az erkölcsi eszmények iránt.[1] De azért nem szükséges a kötelesség- és érték-etika szembehelyezése sem. Az érték nem merő eszmény, hanem kötelességet kifejező tartalom, amelynek megvalósítási módját a törvény szabja meg. A tárgyi tartalom képezi a törvény anyagát, a kötelességet kifejező erkölcsi késztetés formai elemét.

A lét és a cselekvés egész körét törvények, szabályok, normák fogják át, minden létező valóságnak és cselekvésnek megvan a létét és végrehajtási módját megállapító szabálya, törvényszerűsége. Az erkölcsi törvényt a fizikai törvénytől megkülönbözteti, hogy az emberi cselekvés rendjét szabályozza, viszont a cselekvést szabályozó különböző (technikai, művészi, játék) normákkal szemben az erkölcsi értékben való megalapozottságánál fogva, sajátos értelmű kötelességet fejez ki. Előírja az akarat számára az erkölcsi értéknek megfelelő tevékenységet.

A természeti törvény

Ha a szkepticizmussal nem zárjuk el az emberi megismerés bizonyosságának az útját, el kell ismernünk az értelem képességét az alapvető erkölcsi elvek tárgyi érvényű felismerésére. Közvetlen nyilvánvalóságánál fogva látja be az értelem jó és rossz különbségét, amivel együttjár az ösztönzés a jó megtételére és a rossz kerülésére is. Azoknak a követelményeknek a foglalata, amelyet az ember a saját és a dolgok természetéből közvetlen nyilvánvalósággal felismer, a *természeti törvény*. „Természet"-en e fogalomban nem a külső fizikai természetet értjük, hanem egyrészt az ismerő szervet, az emberi értelem természetes képességét, másrészt a tárgyat tekintve, az ember és a dolgok lényegi természetét, amelyet az ember megismerni és fogalmaival kifejezni képes.

[1] *Scheler:* Der Formalismus in der Ethik. 4. Aufl. 225 kk. ll.

Ezt az értelmezést igazolja, hogy az ember a dolgokat nemcsak létmivoltukban ismeri meg, hanem felismeri belső értéküket is, s abból a gyakorlatra, a cselekvésre következő szükségképpeni követelményt is. Így az ember mivoltának felfogásával felfogja az ember értelmes természetének értékét és felsőbbségét az értelmetlen természettel szemben; a külső fizikai természet dolgainak megismerésével együtt felfogja azoknak az emberi cselekvés szempontjából való jelentőségét; az embernek a társadalomba való beletartozásával együtt felismeri a társadalmi élet alapkövetelményeit; az embernek a felette álló, transzcendens valóságtól való függésével együtt felfogja az Abszulútum tiszteletének követelményét.

Ez az értelmezés megfelel az erkölcsi cselekvés célra irányuló természetének. Az erkölcsi érték mint követelmény, feladat, eszmény lép akaratunk elé. Igazolását az ember és a dolgok lényegi követelményeiben bírja, melyek követésével az ember megvalósítja a saját személyében kibontakozásra törekvő természet követelményét s megvalósuláshoz segíti a társadalom és a külső természet lényegi céljait, s ezzel beilleszkedik a valóság egységes cél- és értékrendjébe. Az erkölcsi értéknek a lényegi természetben gyökerező érvényével függ össze, hogy az erkölcs mivoltának magyarázatára alkalmatlan mind a célszerűséget tagadó mechanikus, mind a világot értéktelennek tartó pesszimista világnézet. Ha a világ vak és céltalan erők műve, értelmetlen bármiféle erkölcsi célkitűzés és erőfeszítés. S ha a lét értéktelen a maga egészében, szintén nem lehet az erkölcsi élet elé pozitív célt tűzni.

Az értelem és a dolgok természetén alapuló norma adja kielégítő magyarázatát az erkölcsi tudat egységének is. Jó és rossz megkülönböztetése, az erkölcs egyetemes tárgyi követelményei tekintetében az erkölcsbölcseleti kutatás messzemenő megegyezést állapít meg a különböző korok, kultúrák emberei között. A különböző korok etikái megegyeznek az erkölcsi alapelvek tekintetében, felismerik az alapvető erkölcsi értékeket s azokat feltétlen kötelezőknek ismerik el. Ilyen megegyezés nem magyarázható kielégítően az érzés alapján, mely egyénenként és fajonkint változékony, sem a természetes ösztön alapján, mert az erkölcsi követelmények meghaladják az

ösztönélet szintjét. Kielégítő magyarázatot csak az értelmi megismerés egyetemes természete adhat.

Értelmileg igazolható elv hiányában bizonytalanságban maradnánk az erkölcsi értékekre nézve. Ennek elviselhetetlensége ösztönözte a legkiválóbb elméket az értelmi igazolás biztosítására. Ennek egyik történetileg nevezetes kísérlete a Kant által adott igazolás, amely azonban a lényeg-ismeret lehetősége iránti szkepszisével nem juthatott tovább egy formai elv felállításánál. Ezzel szemben a természeti törvénynek a bölcseleti hagyományban meggyökerezett értelme épp létrendi megalapozottságánál fogva, nem merően formális elv, hanem a cselekvés tartalmát is szabályozza.

A természeti törvény az egyetemesség szempontjából fokozatosan csökkenő, bensőleg mégis egységes normarendszer. Legegyetemesebbek azok az előírásai, amelyek az ember magatartását általánosságban szabályozzák a tárgy határozott megjelölése nélkül. Ilyenek: „tedd a jót, kerüld a rosszat"; „élj értelmes emberhez méltó módon"; „légy, aminek lenned kell"; „tartsd tiszteletben a dolgok rendjét". Lefelémenő rendben következnek azok az egyetemes normák, amelyek a legegyetemesebb elvekből közvetlen következtetéssel adódnak az ember különböző viszonyaira nézve. Ilyenek az Isten tiszteletének, a szülők tiszteletének, mások jogai tiszteletben tartásának, az ember önmegbecsülésének általános követelményei. A továbbmenő normák oly előírásokat tartalmaznak, amelyek a felsőbbfokú normákat meghatározott cselekvésmódra alkalmazzák. Ilyenek az Isten tiszteletének módjára, az embertárs életének, tulajdonának épségére, a beszéd használatára, az ígéret megtartására, a házastársi viszonyra vonatkozó előírások. Ezek után következnek a természeti törvény oly helyzetekre való alkalmazásai, amelyek nem önként adódó következtetéssel, hanem csak alaposabb megfontolás útján tehetők. Ilyenek a házasság egységére és felbonthatatlanságára, a magzat és az újszülött életének megóvására vonatkozó előírások.

A természeti törvény átfogja az erkölcsi élet egész körét s az erkölcsi cselekvés egyetemes érvényű normáját adja. Erkölcsileg igazolt az a törvény, amely reá visszavezethető, s megerősítést kap minden törvény, amely belőle levezethető.

Gyakorlati elveket az ember tapasztalat útján ismer fel. Nem

mintha a tapasztalat adná az elvek érvényét, hanem a tapasztalat útján jutunk azoknak a tárgyaknak a birtokába, amelyekre az elvek érvényesek. Ezenkívül, minthogy a gyakorlati ismeret akarati és érzelmi világunkkal szoros összefüggésben áll, ezek állapota, hajlamai befolyásolják gyakorlati megismerésünket, elősegíthetik, de akadályozhatják is azt. Ezektől a feltételektől függ a természeti törvény felismerésének és alkalmazásának a biztossága.

A legegyetemesebb elvek nem maradhatnak ismeretlenek az értelme használatára jutott ember előtt. Oly nyilvánvaló elvek ezek, mint a gondolkodásunkat szabályozó logikai elvek (ellentmondás, azonosság elve). Az ember elvitathatatlan erkölcsi lényének a legegyetemesebb erkölcsi elvek nehézség nélküli felismerése egyik alapvető bizonyítéka. Az ember a különböző viszonyokat szabályozó egyetemes normákat szintén nehézség nélkül képes felismerni, amennyiben a tudatosításukhoz szükséges körülmények között él. Lehetséges ugyanis némely embernél olyan sajátságos életkörülmény, amely valamelyik vonatkozás kifejlődésének akadálya következtében homályban hagyja az illető vonatkozást szabályozó erkölcsi elv ismeretét. Szülők nélkül felnevelkedő gyermek előtt a szülők tiszteletének, az Isten-viszony tudatosítását elősegítő nevelés hiányában az Isten tiszteletének követelménye rejtve maradhat valamely ember előtt.

A felsőbbfokú normák meghatározott cselekvéskörre való alkalmazásánál nem az alkalmazás értelmi nehézsége, hanem az értelmi látást zavaró erkölcsi fogyatékosságok, akaratgyengeség, az ösztönök fegyelmezetlensége következtében tehetséges valamely cselekvéskör erkölcsi követelményeinek vétkesnek nevezhető tudatlansága. Így értelmezhetjük például a házasságtörés vagy a gyermekölés egyes népeknél erkölcsi közömbösséggel tapasztalható gyakorlatát. Voltaképpen nincs szó ezekben az esetekben sem a házastársi, vagy a szülői kötelesség ismeretének teljes hiányáról, hanem az erkölcsi érzék gyarlósága közömbösül az egyébként könnyen felismerhető erkölcsi követelmény iránt. A vétkes tévedés az erkölcsi életnek csak némely részletére nézve fordulhat elő, nem egészére. Az erkölcsi követelményeket összességükben tudatlanba vevő nép önmagát pusztítaná el, a saját létfeltételeit semmisítené meg.

Vétkes hajlamok nélkül is, a körülmények elbírálásának nehézségei miatt történhet tévedés az erkölcsi élet konkrét részleteinek a természeti törvény megfelelő követelményeinek megállapításánál. Így a házasság természetének mélyebb megértése szükséges a házasság felbonthatatlansága, a közlés erkölcsi jelentőségébe való alaposabb elmélyedés az igazmondás követelményének hiánytalan alkalmazásához.

Az adott értelmezésből nyilvánvaló, hogy a természeti törvény, mely az ember és a dolgok lényegi követelményeit tudatosítja, nem szabályozza közvetlenül minden apró részletében az erkölcsi életet. Az élet változó körülményeinek, történeti helyzeteknek a természeti törvény alapján megkísérelt igazolása sokban hozzájárult e fogalom használható értelmének elhomályosításához. Közelfekvő veszedelem, bűnös, helytelen szokásoknak, erkölcsi hibáknak, társadalmi igazságtalanságnak a természeti törvényre való hivatkozással próbálkozó takargatása és igazolása. A helyesen értett természeti törvény egyetemes normarendszer, mely nem menti fel az embert attól, hogy az erkölcsi életet a mindenkori körülményeknek megfelelően rendezze és alakítsa. A természeti törvény általános irányítást ad s megkívánja, hogy az ember belátással, helyes megértéssel találja meg történeti helyzetének megfelelő alkalmazási módját. Ebből látható, hogy a lényegi követelményekre való visszavezetés korántsem merevíti meg az erkölcsi életet, hanem megadva a lényegi követelmények irányában való eligazítást, az ember szabadságának is teret biztosít erkölcsi életének alakításában.

A tételes törvényalkotás a tévedés emberileg állandóan fenyegető veszélyét az erkölcsi követelmények gondos figyelembevételével kerülheti el. A mindenkori törvénynek összhangban kell állnia a természeti törvénnyel. Az abban való megalapozottság ad a törvénynek oly szilárdságot, amely az erkölcsi életre alapvető kötelezettséget biztosítani képes. A természeti törvénnyel fennálló kapcsolat tartja fenn az emberi életet biztonsággal azon a szinten, amelyen az erkölcsi hanyatlás, dekadencia veszélyét leküzdheti.

További alapvető követelmény, hogy a törvény a közjót szolgálja. A törvény az embernek mint társadalmi lénynek vezetője és nevelője, a társadalom emberhez méltó életét hivatott szolgálni. Ezt a

rendeltetését csak úgy tölti be, ha tekintettel van a társadalmi egész javára, a jogokat és a kötelességeket kiegyenlítőleg rendezi el. Az erkölcsileg egészséges társadalmi közszellem az egyéni moralitásnak is feltétele. Szükséges, hogy a törvényt az illetékes hatalom adja ki, amelyre hárul a közrend és a közjó fenntartásának a feladata. A kultúrtörténet tanúsága szerint a két legfőbb törvényhozó tekintély a vallási és az állami hatalom, mindegyik a maga körében, történetileg meghatározott módon és formában érvényesülő hatékonysággal.

Megkívánja végül az erkölcsi rend, hogy a törvény által előírt teljesítmény erkölcsileg lehetséges legyen, vagyis megfeleljen az emberek átlagos teljesítőképességének. Ellenkező esetben nem éri el azt a szabályozó hatást, amely a törvénynek lényegével járó rendeltetése. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a törvény szükségképp nivelláló hatású, a moralitást átlagos szintre kényszeríti. A szorosan vett erkölcsi törvények közül csak kevés ír elő szabatosan meghatározott teljesítményt. A legtöbb általános keret, mely bőséges lehetőséget nyújt az egyéni szabadságnak, a szigorúan vett kötelességen túlmenő teljesítménynek. A törvény ereje nem a betű, hanem az az erkölcsi szellem, amelyet ápolni hivatott.

Az erkölcsi követelményeknek megfelelő törvény erkölcsi, lelkiismereti kötelességet teremt. Ennek súlyát a tartalom jelentősége, a körülmények és a törvény intenciója, kiértelmezhető szándéka méri le. A lelkiismeret számára a legsúlyosabb kérdés az iratlan erkölcsi törvénnyel ütköző emberi törvény teljesítése. E tekintetben meg kell különböztetni a törvényhozó hatáskörének túllépésével kiadott törvényt, mely adott körülmények közt a közjó érdekében teljesíthető, sőt kötelező lehet, s az olyan törvényt, amely önmagában véve, tárgya szerint bűnös, erkölcsileg megengedhetetlent kíván. Ha ez utóbbi eset nemcsak kétséges, hanem erkölcsileg megbízható emberek megegyező véleménye szerint fennáll, előáll az a helyzet, amelyben Istennek inkább kell engedelmeskedni, mint az embernek (Csel. 5, 29). Ez nem a társadalmi rendet felforgató elv, hanem a törvényhozás erkölcsi funkciójából következő erkölcsi követelmény, melynek tagadásával az erkölcs helyét az erőszak foglalja el.

A törvény konkrét rendelkezésével járó tartalmi változás szolgáltatja az alapot a relativizmus számára az erkölcs viszonylagossága elvének állításához. Nézete szerint nincs egyetemes erkölcsi követelmény, az erkölcs népek és korok szerint folytonos változásban van. Ezzel a megállapítással szemben figyelembe kell venni, hogy a törvény közvetítő szerepében tekintetbe veszi annak az akaratnak a tendenciáit, értékirányulásait, amelyet szabályozni hivatott. A társadalomban megnyilvánuló igényekhez képest fogja kialakítani tiltó vagy parancsoló rendelkezéseit. A társadalmi viszonyok változása s az erkölcs azzal járó kívánalmai szerint változnak a törvények előírásai is. A törvény csak akkor tölti be életet szabályozó hivatását, ha előírásai az élet valóságához, sajátszerű körülményeihez igazodnak.

A történeti helyzet változásával különböző, egymással szembenálló szabályok alakulhatnak ki. Azonban a konkrét tartalmi változás nem bizonyítja a norma alapját képező *érték* változását is. A törvény igazolását kereső visszavezető, reduktív kutatás ellentmondónak látszó előírások egybevetéséből előtünteti az azok alapját képező érték elismerése tekintetében való megegyezést. Legyenek bármenynyire különbözők a tekintély védelmére, vagy a bűn büntetésére vonatkozó rendelkezések, megegyeznek a tekintély tisztelete, vagy a bűn büntetése követelményének elismerésében. Az erkölcsi tudat a konkrét, történeti, társadalmi körülményekre alkalmazza az erkölcs egyetemes követelményeit. A konkrét helyzet változó rendelkezéseket kívánhat, azonban az érvényességi alapot képező érték maradandónak és változatlannak bizonyul. Az emberi törvényhozás történeti hivatása, hogy minden helyzetben érvényt szerezzen az erkölcsi követelményeknek. Ennek a hivatásának teljesítése közben hibát is követhet el, az erkölcsi tisztánlátás előforduló romlását elvitathatatlan történeti tények mutatják. Azonban már az a tény, hogy a szorosan vett erkölcsi törvények tekintetében lényegesen szűkebb méretűek a változások, mint a társadalmi szokások, jogszabályok tekintetében, bizonyítja, hogy az erkölcs nem népek és korok

szerint változó viszonylagos érték, hanem azok felett álló egyetemleges követelmény.

Világnézeti szempontból, a relativizmus leggyakoribb alapja az ember egyoldalú biológiai szemlélete, mely az erkölcsi élet jelenségeit a természeti életjelenségek mintájára értelmezi. Ez a szemlélet az embert merően ösztönös, érzéki lénynek tartja, akit az ösztönélet, az érzéki és társadalmi képzettársulások akaratlanul irányítanak, vagy inkább taszítanak. Márpedig az erkölcs nem azonos az ösztönös vonzódással vagy tartózkodással, nem passzív, hanem önérvényesítő, aktív magatartás. Tisztán az ösztönéletből, az idegműködésből nem magyarázható az érzéki ösztönnél lényegesen magasabb fokú erkölcsi érzék és értékelés, mely sajátszerűen szellemi tevékenység.

Az érzéki benyomások merő tudatosítása még nem erkölcsi állásfoglalás, az érzéki adatok tisztán a tényekről értesítenek, nem jelzik, hogy mit kell tennünk, mi a köte'ességünk. Ennek belátására az érzéki adatok fölé emelkedő, azokkal szemben állást foglaló, értékelő magatartásunk során jutunk, melynek eredményeként akaratunkkal irányítólag befolyásoljuk az érzéki életet. Tisztán az érzéki élet alapján nem alakulhatnának ki az emberben a még nem tapasztalt, jövőbe néző erkölcsi eszmények, célok. Ilyen előretekintésre csak szellemi lény képes. S az elkövetett bűn, vagy az elmulasztott jó lelkiismereti fájdalma más természetű, mint az ösztönös vágykielégülés hiányérzete. Az eredeti, öntörvényű szellemi élettől való idegenkedés készteti az empirizmust az alacsonyabbrendű életből olyan magasrendű jelenségek magyarázatára, amelyek létrehozására az képtelen. Az ösztön nyomásából nem lehet fejlődési eredeztetéssel megmagyarázni az erkölcsi kötelességtudatot, melynek az ösztön kényszerítő hatásával ellentétes, szabad hozzájárulás a sajátos tulajdonsága.

Tagadhatatlan az erkölcsi előírások, törvények változása a történelem folyamán. Azonban az erkölcs nem változik teljes tartalmában, hanem csak egyes részleteiben. Bizonyos alapelvek, alapértékek változatlanoknak bizonyulnak, amilyen az igazságosság, az igazmondás, a hűség követelménye, a szülők, feljebbvalók iránti tisztelet. A változás nem az alapelveket érinti, hanem azoknak a kulturális viszonyokkal változó alkalmazását. A kulturális eszmények, a társa-

dalmi berendezkedés, a gazdasági szervezet befolyásolja az erkölcsi értékelés konkrét tartalmát. Egy harcias s egy békés viszonyok közt fejlődött nép erkölcsi értékelése részleteiben eltérést mutat, éppúgy a gazdasági, társadalmi, vallási viszonyok különbözősége szerint változik a társadalmi rétegek viszonyáról, a nő, a gyermek, az állampolgár jogairól való felfogás. Az egyiptomiak vallásából érthető, ha az istenek oltalma alatt állónak tekintett macska megölését súlyos bűnnek minősítették. Ez a számunkra különös minősítés érthetővé válik ama általános erkölcsi követelmény alapján, hogy nem szabad a közre káros cselekedetet elkövetni, amilyen következménnyel járónak tekintették ők a szentnek tartott állat megölését. S a házassági hűség túlzott értelmezésének tulajdoníthatjuk a régi indiai szokást, amikor a férj elhalálozásával özvegye is elhamvasztatta magát.

Elvitathatatlan a történelem folyamán az erkölcsi ítélőképesség és érzék fejlődése s éppúgy az erkölcsi romlás lehetősége is. A régebbi etnológia megbízható kritériumok hiányában gyakran a romlás állapotába jutott népeket tekintette az erkölcsi élet kezdetén álló, illetőleg azt megelőző (premorális) állapotban lévő primitíveknek (Lévy–Bruhl), holott az újabb etnológia (W. Schmidt, Koppers, Adam–Trimborn) a valóban primitív népek egyszerű, de szigorú erkölcsi felfogására világít rá. Az erkölcs teljes mivoltában való állandó változás az emberi természet állandó változását tételezné fel. Ez azonban bizonyítatlan feltevés. Az emberi természet lényegében maradandó és maradandósága az erkölcsi élet változásainak is határt szab. Évezredek előtt élt erkölcsbölcselők tanításai érthetőknek bizonyulnak a ma embere előtt is. S az emberiség közös feladatai csak a faji természet egysége és lényegi követelményeinek elismerése alapján ígérhetnek megoldást.

AZ ERKÖLCSI ÉLET ABSZOLÚT ALAPJA

A lényeg és az érték közti összefüggés, amelyet az ember maga előtt talál, cselekvésére vonatkoztatva az erkölcsi világrend követelményeit tartalmazza. Az erkölcsi világrend valósága elkerülhetetlenül felveti eredetének a kérdését. A rend rendező elvet követel. A rend elvét nem találhatjuk az egyes dolgok lényegében, mert azok csak önmagukat magyarázzák meg, de nem adják magyarázatát a sok lehetséges vonatkozás közül a tényleg fennállónak, amelyet róluk megállapítunk. A véletlenek szakadatlan sorára való hivatkozás nem bizonyul kielégítőnek az egységes egész képét nyújtó világrend magyarázatához. S az anyag fejlődéséből nem magyarázható meg az anyag fölé emelkedő, értelmes szellemi lélek eredete. Ennek belátása vezette a bölcselő gondolkodást a világ transzcendens eredetének elismerésére, az ideavilág felvételére, mely mint örök mintakép és hatóok a valóság rendjét meghatározza.

Platon óta az ideatan sokféle változaton ment át. Hogy csak a legújabbat említsük, a modern értékelmélet szerint a valósággal szembenálló ideális létű értékvilág az erkölcsi rend alapja. Ám ez a magyarázat nem oldja meg azt a súlyos problémát, hogyan hathat, idézhet elő tevékenységet, hogyan határozhatja meg a valóság rendjét a nem valóságos lényegek világa? Hogyan hathat két különnemű, egymással szembenálló létrend egymásra? Hogyan állhatnak fenn az értékeszmék gondoló elme és valósító akarat nélkül? A megegyezést és egymáshoz rendeltséget érték és valóság rendje közt

kétségtelenül kielégítőbben magyarázza az az elmélet, amely az érték alapját a valóságban találja meg.

A valóság értékkövetelményeinek valóságos létezőben megállapításához azonban nem kielégítő a *panteizmus* magyarázata, mely a létfenntartó és rendező elvet magával a valósággal azonosítja, az Abszulútumot a világba meríti alá. A rendező elvnek felette kell állnia annak a valóságnak, amelynek a rendjét meghatározza s az értékvalósítást irányítja. A valósággal azonos Abszolútumnak oly ellentétes határozmányokkal kellene bírnia, aminő az egység és a sokféleség, a megmaradás és a változás, ami belső ellentmondást zár magába. S eszerint a nézet szerint az ember, az erkölcsi élet alanya, az Abszulútum megnyilvánulása lenne, ami nem felel meg az ember tapasztalatilag megállapítható erkölcsi életének.

Az örök törvény

Az erkölcsi rend alapja és létesítője csak a világon felül álló, attól különböző személyes Szellem, abszolút értelem és akarat lehet, mely a világgal mint annak Teremtője és Kormányzója áll szemben. A világ változóságában, korlátaiban, amelyen belül azonban értelemszerűség és rend érvényesül, az abszolút Valóságtól való eredetnek a bélyegét viseli magán. Az abszolút szellemi valóságnak, Istennek a dolgok rendjét, értékvonatkozását meghatározó örök terve az emberi cselekvés számára mint annak irányítója és meghatározója, az erkölcsi rend végső alapja. Az isteni világterv, mint az erkölcsi cselekvés zsinórmértéke, az *örök törvény.*

Hogy a világ rendje s vele együtt az erkölcsi rend is az isteni törvényből ered, már az antik filozófiának is meggyőződése volt. Számos utalás történik az örök törvényre Hérakleitos, Platon, Cicero, Seneca írásaiban. A keresztény gondolkodásban Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás adtak klasszikus meghatározást az örök törvényről; kettőjük közül Szent Ágoston inkább az isteni eszmék rendező szerepét,[1] Szent Tamás inkább Istent, mint mindent önmaga

[1] Lex aeterna est ratio vel voluntas Dei ordinem naturalem conservari iubens, perturbari vetans. C. Faust. 1, 22. n. 27.

felé irányító végső célt emeli ki.[2] Megmaradt az örök törvény eszméje az újkori bölcseletben is, amennyiben nem szorította ki az autonómia elve.

Téves értelmet adott az örök törvénynek az Occam által kezdeményezett *teonóm* erkölcspozitivizmus, melyet Descartes is magáévá tett s XVIII. századbeli tekintélyes morálfilozófusok (Pufendorf, Crusius) is vallottak. Eszerint Isten szabad akarata az erkölcsi érték meghatározója. Jó vagy rossz valami Isten szabad rendelése alapján.

Anélkül, hogy kétségbe kellene vonnunk Isten hatalmát tételes törvények adására, mégsem tekinthetjük akaratát az erkölcsi rend alapjának. Isten akarata ugyanis a dolgok lényegét követi. Nem azért jó vagy rossz valamely cselekedet, mert Isten így parancsolja, hanem annak lényegi tartalmához szabja parancsát. Az ellenkező megengedésével lehetségesnek állítjuk Istennek az általa teremtett lényegi renddel való szembehelyezkedését, ami lehetetlen. Azonkívül, ahelyett, hogy az isteni akarat szentségét kiemelné, amint e nézet legtöbb követője jóhiszeműen gondolja, a valóságban megsemmisíti azt, mert az Isten szentsége éppen abban áll, hogy csak az erkölcsi értéket akarhatja.

A teonóm pozitivizmus tévedése azon alapul, hogy a lényegi rendet Isten akaratából eredezteti. Azonban nem Isten akarata, hanem Isten lényege, közvetlenül Isten értelme a világrend alapja. Platon szabadon lebegő ideáit a keresztény gondolkodás Isten értelmébe helyezte, mint Isten örök teremtői gondolatait magyarázza azokat. Ezzel kapták meg a dolgok mintaképei azt a helyet, amelyből magyarázható a világ teremtői létesítése. Isten örök eszméinek mintaképi oksága alapján hasonló a teremtett világ hozzá, legkifejezőbben az értelemmel és szabadakarattal rendelkező lények. Isten lényegéből következik törvényadó akarata. Törvénye tartalmát nem önkényesen, hanem a lényegi létvonatkozások alapján állapítja meg.

Minden filozófiai rendszer és világnézet végső nagy problémája a lét eredetének a kérdése. A lehetséges megoldások közül filozófiailag is magyarázatot ad erre a teremtés tana. Ez magyarázza meg

[2] Lex aeterna nihil aliud est quam ratio divinae sapientiae, secundum quod est directiva omnium actuum aut motionum. S. Theol. I–II. q. 93. a. 1.

az értelem számára is elfogadhatóan a relatívum és az Abszulútum, az esetleges és a feltétlen lét viszonyát. Ez a viszony hálózza be, fogja át a valóság egész körét, minden mozzanatát. A valóság lényei esetlegességükben, korlátozottságukban viszonylagosaknak bizonyulnak. A viszonylagos lét, a relatívum azonban önmagán túlmutat az Abszulútumra, mely létmódját meghatározza, létének törvényadója. Az Aszulútum és a relatívum viszonyát csak azzal a magyarázattal tarthatjuk fenn kielégítően, mely az Abszolútum lételjességét megóvja, nem meríti alá a relatívumba, mely az Abszulútum lényegét megszüntetné. Ezt fejezi ki a *teremtés* eszméje, mely az abszolút személyes Valóság személyes tevékenységéből eredezteti a világot, rajta kívülálló, meglevő létalap megléte nélkül. A teremtés tana értelmében minden Istentől ered, de nem Isten lényegének a kiáradása, megosztódása révén, hanem akaratának szabad, teremtő aktusa által, mely saját lényének belső változása nélkül ad létet más lényeknek.

Istentől kell eredeztetnünk a lények természetének megfelelő tevékenységük törvényét is. Ennek az eredetnek az alapján nevezi Szent Tamás az emberi erkölcsi életet szabályozó természeti törvényt az örök törvényben való részesedésnek. Tartalmát tekintve a természeti törvény azonos az örök törvénnyel, különbözik attól létmódjában; a teremtett lét részesedés által birtokosa annak, a törvénynek nem alkotója, hanem felismerője.

A teremtett lény Istentől való függése alapozza meg a *lét analógiáját*. Isten és a világ megegyeznek a létben, ám különböznek a lét tartalmában. A léte alapját önmagában bíró s a részesedés által létező lét fogalmában a skolasztika határozottan megjellegezte az örökkévaló és a teremtett lét lényeges különbségét, ami kizárja Istennek a világgal való azonosítását. Viszont a világból mint okozatból adva van a következtetés lehetősége Istenre, mint annak létesítőjére.

Az istenmegismerés ezen, számunkra egyedül lehetséges módján állapíthatjuk meg Istennek az erkölcsi világhoz való viszonyát. A mindenség egyedeiben és egészében megállapítható célszerűség alapján, melyet nem a mi elménk vetít a dolgokba, hanem tőlünk függetlenül, a dolgok létével van adva, Istent mint a rend és célszerűség szerzőjét, mint abszolút értelmet ismerjük meg. A lényegvoltát

kifejező eszmei cél valósítására irányuló működése, tevékenysége, irányítója és rendezőjeként Istent mint abszolút akaratot ismeri meg a célratörekvés okát kereső értelem. Az isteni lét tökéletes egységében, értelmének és akaratának lényegével való azonossága alapján, Isten nem szerzés útján birtokosa az erkölcsi tulajdonságoknak, hanem lényege szerint maga az erkölcsi tökéletesség, minden erkölcsi törvénynek és célnak abszolút értékmérője.

Kant (az erkölcsi istenérv bírálata során) a keresztény erkölcsbölcselőket körbenforgó okoskodással vádolja, akik erkölcsi tulajdonságokkal ruházzák fel az isteni akaratot, hogy abból levezethessék az erkölcsi törvényt s annak kötelező voltát. Ezzel szemben a keresztény gondolkodás az objektíve megállapítható törvényből s a mi kötelességtudatunkban felfogható tényből indul ki, s keresi ezeknek a tényeknek kielégítő megindokolását. Minthogy Kant által a véges emberi tudatban megjelölt indokolás nem kielégítő, azon túlhalad az elégséges okság követelménye szerint. Ez a bizonyítás tehát nem körbeokoskodás, hanem logikus következtetés útján haladó bizonyítás. Kant is elismeri, hogy az erkölcsi élet nem magyarázható meg az érzéki tapasztalatot meghaladó posztulátumok felvétele nélkül. Ha nem követjük az ő agnoszticizmusát, nemcsak posztulátumokhoz, hanem a valóság ismeretére is eljuthatunk az okság egyetemes érvényének elismerésével. Szó sincs tehát arról, hogy az emberi erkölcsi tudatot átvisszük (az elgondolt) Istenre, hiszen akkor sohasem juthatnánk el oda, ahová el akarunk jutni, az erkölcsi törvény és kötelesség kielégítő igazolásához.

Erkölcsi kötelességmulasztásnál nem csupán valami cselekvési norma megsértését érezzük (amilyen pl. valami művészi vagy technikai követelmény elvétése), hanem ütközést, szembefordulást egy felsőbb törvénnyel, melynek megsértése bűntudatot és bánatot ébreszt bennünk. Az erkölcsi követelmény parancs formájában jelentkezik tudatunkban, mely feltétlen jellegének kielégítő indoklását egy személyes akaratban, az erkölcsi világrend szuverén Urának parancsában találja.

Az erkölcsi törvényben nemcsak egy rendező és célkitűző abszolút értelem, hanem egy parancsoló, kötelességet megszabó abszolút akarat is megnyilvánul. Az erkölcsi törvény követésével nemcsak érték-

eszményt valósítunk meg, hanem az abszolút lény akaratát is teljesítjük. A lelkiismeretben megnyilvánuló felelősségtudatnak, bűntudatnak, szégyenérzésnek csak szellemi lénnyel, személlyel szemben van értelme, aki felelősségre vonni, büntetni, de megbocsátani is képes, akinek a szentsége és tökéletessége előtt bűnnel terhelten nem állhatunk meg, csak őszinte bánattal békülhetünk meg vele.

Az értékrend abszolút alapja

Istenben zárulnak le értékelméleti meggondolásaink is. Az erkölcsi élet legbensőbb mivolta szerint értékekre vonatkozik, értékeket valósít meg. Az értékek és megvalósulásuk előfeltételét végső fokon nem az ember szabadsága, értékvállaló és értékvalósító képessége adja, mint N. Hartmann s az ateista irányzatú antropocentrikus szemlélet tartja. Az ember mint ilyen nem csupán értékvállaló, de értéktagadó képességével nem adja kielégítő indokolását az értékvalósulásra irányuló tendenciájának. A valóságon alapuló értékfogalom az értéket a lényeg megvalósulásával hozza vonatkozásba. A tapasztalati valóságból kiinduló isteni.meret az oksági következtetés különböző útjain, az abszolút valóság alaptulajdonságának az oksági létesítést kizáró, magátólvalóságot ismeri meg. Minden valóság ősoka sem külső, sem belső (fejlődésszerű) létesülésre nem szorul s nem is képes. Az a lény, amely létét nem mástól kapja, hanem önmagától bírja, a lényeg teljes megvalósulásával rendelkezik, benne lét és lényeg egybeesnek. A lényeg a létezéshez képest lehetőséget fejez ki, de lehetőség nincs az abszolút lényben. Ezért nevezte őt már Aristoteles tiszta aktusnak, lételjességnek. Ezt a fogalmat Isten alaptulajdonságának filozófiai jelzésére a skolasztika is megtartotta.

Abszolút értékű az a lény, amelynek a lényege teljesen megvalósult, a neki járó létminőséget hiánytalanul birtokolja. Ennek birtokában Isten abszolút tökéletességű lény, tehát az abszolút érték. Míg a teremtményi lény értéke bizonyos mértékű és fajú tökéletességre korlátozódik, Isten a teremtmények minden tökéletességét magában foglalja, sőt azokat végtelen mértékben felülmúlja.

Szent Ágoston mély értéklátása szerint Isten minden jónak java,

minden érték eredete. Az érték létminőség. Isten, mint a létező világ teremtő oka, a léttel együtt értékben is részesíti a valókat. Isten az ősminta, s egyszersmind eszményi mértéke a valók értékének. Annyiban értékes valami, amennyiben és amilyen mértékben az isteni eszmékhez hasonul, azokkal megegyezik. Minden érték, amely a véges teremtett lényekben található, töredékszerű megcsillanása annak az értéknek, amely teljességében az abszolút valóban létezik. Ennek az összefüggésnek az alapján vezet a teremtett valók értéke transzcendens eredetükhöz. Az érték, a tökéletesség eredetének a keresése az istenismeret egyik ősi útja. Az abszolút értékben való megalapozottság a biztosítéka minden teremtményi érték valóságának a látszattal, az álértékkel szemben.

Bár az érték tárgyilag önmagában van megalapozva, feltételezi az értékelő alanyt, aki felfogja, értékeli. Értékelés nélkül nincs érték. Ebben a tekintetben is Isten abszolút..ak bizonyul. Istent csak mint öntudattal rendelkező személyes szellemet gondolhatjuk, aki önmaga ismeretével együtt önmagát mint legtökéletesebb értéket is felfogja. Önismeretével járó értéktudata alapján tartotta már Aristoteles Istent a legboldogabb lénynek. Ez a sejtés teljes bizonyossághoz a keresztény tanításban jutott, mely annak is értéséhez segített, ami az antik világban még homályban maradt, miért van lét az abszolút léten kívül? A kereszténység megismertette, hogy a szellemi lény értékét mással közölni, önmagán túláradni törekedik. Ebben a törekvésben találhatjuk meg Istenben a teremtésnek, mint jósága közlésének indítékát, mely azonban nem kényszeríti a teremtésre, hanem a szellemi való természetének megfelelő szabadsággal érvényesül.

Istenben megvalósul az értékek egysége is. Bár az értékek sajátos tartalmuk szerint különböznek s a szellemi lény különböző igényeihez szólnak, mégis összetartoznak. Maga az egység is érték ellentétben a rendezetlenséggel, a káosszal. A valóságban szétkülönülő s az emberi lélekben gyakran csak nehezen egymáshoz rendeződő értékek tökéletes egységben és összhangban vannak az Abszolútumban. A lét és a gondolat tökéletes egységében s minden igazság normáját adó értelmével Isten az abszolút igazság. Az örök erkölcsi törvénnyel azonos akaratával Isten az abszolút jóság. Kiválóságainak és tökéletességeinek egységében tökéletes mintája annak az összhangnak,

amely a szép lényege. Bűntől sérthetetlen léterejében, lényének feltétlen transzcendenciájában és szilárdságában nyilvánuló fenségében Isten az abszolút szentség. Mindez az érték teljesen egy lényegével, lényegének nem egymástól különböző tulajdonságai vagy részei azok, hanem abszolút egységű lényének különböző aszpektusai.

Lét- és értékteljességében Isten mint legtökéletesebb eszmény áll az ember előtt. Nem mint eszme, vagy képzeleti alkotás, hanem mint személyes szellemi valóság, akinek a tökéletessége felszólítás és ösztönzés az ember számára a teremtmény által lehetséges módon való követésére. Egész lényének, minden képességének az erkölcsi érték, a jó szolgálatába állításával valósítja meg az ember az Istenhez való hasonlóságot, amint azt már az antik világ nagy gondolkodói is felismerték. A keresztény ember még határozottabban tudja, hogy a valóság lényei lényegük szerint Isten gondolatai, hogy a lét- és értékvonatkozások Isten tervében gyökereznek, azért amikor az ember cselekedeteiben a lét- és értékrend követelményeinek eleget tesz, mint Isten munkatársa működik közre az isteni világterv megvalósításán.

Az ember végcélja

Isten azonban nemcsak mintakép, egyszersmind végcél is az ember számára. Az ember rendeltetése, erkölcsi célja az *embereszme* megvalósítása. Az erkölcsi értékek az ember különböző létvonatkozásai szerint efelé a cél felé vonzanak, ennek megvalósítására irányulnak és az abszolút Értékvalóságban összpontosulnak. Teremtményi, lét és nem lét közt lebegő, állandóan veszélyeztetett létmivoltában az ember számára a célhoz jutást jelentő megvalósulást a lét Teljessége ígéri.

Feléje, az abszolút Értékvalóság felé vonzza az embert énjének megtagadhatatlan ösztöne, a végtelenségbe törő vágya. Az ember egyetlen értékkörben sem tud kielégülni az elért eredménnyel, sohasem lehet önmagával megelégedve. Az önelégültség nem az erkölcsi tökéletességnek, hanem a tökéletlenségnek, az értéklátás korlátoltságának a bizonyítéka. Az önmagával elégedetlen embert csak az

elégítheti ki, akiben az érték hiánytalanul és abszolút fokban valósul meg. Benne nyugszik meg, Szent Ágoston mély megállapítása szerint, az emberi szív.

Az emberi lélek szellemi természetében adva van a léttani lehetőség a továbbélésre. S hogy az ember továbbélése a halál után nem értelmetlen dolog, hanem értelemteljes, az értékek filozófiája adja annak megerősítését. Mint a cselekedet immanens tartalma, mint a cselekvő személy értéktendenciáinak megvalósulása, az erkölcsi érték eggyé válik az értékes személlyel, a személyben valósul meg, a személyben áll fenn. Az érték lényege szerint örökkévaló, magában hordozza az örökkévalóság követelményét nemcsak az érvényesség logikai értelmében, hanem a létezésre való érdemesség léttani értelme szerint is. Ellentmondó, hogy ne létezzék az, aminek érdemes léteznie. Az erkölcsi élet értelmetlenné válna, ha az értékké valósult szellemi élet éppúgy elpusztulna, mint a fizikai világ múlandó egyedei, s ha az értékes és értéktelen életnek ugyanaz lenne a végső sorsa. Ez az ellentmondás nem egyeztethető össze sem az erkölcsi világ természetével, sem az erkölcsi világrend Urának fenségével.

Beléoltott boldogság utáni vágya az erkölcsi értékben találja meg az ember szellemi természetéhez méltó tárgyát. Minthogy az erkölcsi érték a földi élet esendőségében tökéletesen nem valósulhat meg, másrészt az ember lelke szellemi mivoltában halhatatlan, az erkölcs a szentesítés követelménye nyomán elvezet Istenhez, akiben az ember erkölcsi tökéletességét és boldogságát eléri. A transzcendens, örökkévaló világ fényében felragyog a felemelő és biztató igazság, mely az erkölcsi érték végső győzelmét hirdeti.

ERKÖLCS ÉS VALLÁS

Nem merően érzelmi mozzanatok, hanem az erkölcsi élet belső összefüggései vezetnek el Istenhez, az erkölcsi élet eredetéhez és végső céljához. A végső létfeltételekig hatoló vizsgálódás Istenben találja meg az erkölcs végső értelmét és célját. Ezzel az ember Istenhez való viszonya, a vallás is szerves részévé válik az erkölcsi életnek. Erkölcsöt és vallást szorosan összetartozónak tekintette nemcsak a közgondolkodás, de a filozófiai szemlélet is mindaddig, míg csak az autonóm etikai felfogás ezt a kapcsolatot szét nem bontotta. Az autonóm etika fő képviselői, Nietzsche, Ed. v. Hartmann, Th. Ziegler által felsorakoztatott érveket legutóbb N. Hartmann elevenítette fel s foglalta össze élesen megfogalmazott antinómiáiban.[1]

N. Hartmann antinómiái

N. Hartmann elsősorban az evilági és a túlvilági tendencia ellentéte következtében lát feloldhatatlan, kontradiktórikus ellentétet erkölcs és vallás között. A vallás az evilági létnek nem tulajdonít önértéket, tisztán előkészületnek tartja a túlvilági életre. Ezért mindent csak a túlvilág szempontjából értékel, közönyös a világi élet közvetlen feladatai iránt. Ezzel ellentétben az etika teljesen és merően evilági beállítottságú, a transzcendens világot csalóka látszatnak

[1] Ethik. 737 kk. ll.

tartja. Összefügg ezzel az értéktartalom ellentétének az antinómiája. Az ember lényegéből következik, hogy számára erkölcsileg a legfontosabb az ember, nem ugyan az individuális személy, hanem az emberi lény személyisége értelmében. Ezzel szemben Isten lényegéből következőleg a vallás számára Isten a legfőbb, a célok célja, mellette az ember csak alárendelt jelentőségű.

A harmadik antinómiában az autonómia és a heteronómia összeférhetetlenségét fogalmazza meg Hartmann. Az etika az erkölcsi értékeket autonóm jellegűeknek tekinti, amelyek önmaguk által és önmagukért értékesek, függetlenül bármiféle tekintélytől vagy hatalomtól. Önálló fennállásuk biztosítja abszolút érvényüket. Ezzel a tézissel szembenáll a vallás antitézise: minden erkölcsi követelménynek Isten parancsa, akaratakénti értelmezése, vagyis a heteronómia, az erkölcs mástól való függésének tétele.

Az erkölcsi élethez elengedhetetlen szabadság követelményével szemben Hartmann a vallás részéről két további antinómia szembehelyezését látja, az egyik a gondviselés, a másik a megváltás tanából következik. A vallás az isteni gonviselést tanítja, amellyel az emberi akaratnak számolnia kell. Az isteni gondviselés végtelen erejű determinációjával szemben az emberi önérvényesítés és kezdeményezés lehetetlenné válik. Ha viszont az erkölcsi szabadság érvényesítése mellett foglalunk állást, el kell ejtenünk az isteni gondviselés hitét.

A gondviselés antinómiájának visszája a megváltás antinómiája. Erkölcsi értelemben a vétek teherként nehezedik az emberre, akinek ezt a terhet viselnie kell. A vallás értelmezése szerint viszont a bűnnek bizonyos szubsztancialitása, önállósága van, mely az emberről levehető, ebben áll a megváltás. Ez az értelmezés ellentétben áll az erkölcsi szabadsággal, melynek lényegéből folyik, hogy a vétek örök és megszüntethetetlen. De a vétek voltaképpen nem is erkölcsi rossz. A rosszaság az akaratban, az érzületben van, a vétek annak következménye, mely fájdalomként, büntetésként nehezedik az emberre. Az erkölcsi szabadsággal jár együtt a vétek lehetősége; az ember megváltása a vétektől szabadságának megtagadását, erkölcsi nagykorúságának megszüntetését jelenti.

Való igaz, hogy a vallás transzcendens irányítottságú, az élet vég-

célját és beteljesedését az örökkévalóságban látja. Ám ez a beállítottság nem akadálya annak, hogy a vallásos ember az evilági élet feladatait is teljes erkölcsi komolysággal vállalja. Az evilági élet teljes semmibevétele nem a vallás lényegéből következő magatartás, hanem az elferdült vallási szemlélet esetleges következménye. Amíg a vallás a világot Isten teremtésének tudja, erkölcsi kötelességnek látja, hogy a világban nyilvánuló törvényt és rendet az ember az erkölcsi magatartás irányítójául vegye. A vallásos gondolkodás a világ törvényeihez és rendviszonyaihoz való igazodás szükségességét félreérthetetlenül kifejezésre juttatja a természeti törvény elismerésével. Azzal, hogy a túlvilági élet előkészületének tekintjük az evilági életet, nem rontjuk le az utóbbi értékét, sőt az örökkévalóság távlatába állítva emeljük jelentőségét. Ez a meggyőződés evilági erkölcsi tetteinknek örök értéket és jelentőséget tulajdonít. S ez kétségtelenül megfelel az erkölcsi érték lényegének, annak szolgálata és bírása indokolja meg a halhatatlanságot, amelyet mint erkölcsi követelményt az etika legnevesebb művelői, köztük Kant is, elismer.

Az evilágban maradás és az ember középpontba helyezése nem az erkölcsi élet természetéből folyó következmény, hanem annak a pozitivista létszemléletnek az eredménye, amely a természet túlbecsüléséből származik s amelynek a hatása alatt N. Hartmann is áll. Kategóriaelmélete a világ alapjának az anyagot tekinti, arra épül a tökéletesedése arányában egyre gyengülő lét, mely az emberben zárul le, akinek szellemi élete függőségben marad az alsóbb létrétegektől. Ebben a világképben egy világon felül álló transzcendens lénynek, Istennek nem marad hely, így nem is lehet erkölcsi viszonynak a tárgya.

Ám jogosan kételkedhetünk abban, hogy e transzcendens valóság elismerése nélkül kielégítő értelme lenne a világ célos, egyre magasabb létformára törő felépülésének, hogy az anyagra mint létalapra való támaszkodás kielégítően megmagyarázná a felsőbbrendű létformák létét és tulajdonságait. Hartmann korlátlannak érzett szabadsága alapján ruházza az emberre az istenség attributumait, de ugyanakkor kénytelen elismerni, hogy az ember nem nőtt hozzá az isteni adományhoz, szabadsága túlfokozása léte megroppanásával fenyegeti. Tökéletesség és tökéletlenség keveréke az ember szabadságában

éppúgy, mint egyéb tulajdonságaiban, nem teszi-e nyilvánvalóvá teremtményi, viszonylagos létét, mely éppen ezzel a létmivolttal önmagán túlmutat a saját tökéletességét is jelentő abszolút létre? Hartmann hangsúlyozza, hogy az ember nagyságát az értékek megvalósítása adja. Ám az ember elvitathatatlan függőségét a valóságnak megfelelőbben magyarázzuk az abszolút Valósághoz, mint egy irreális értékvilághoz való vonatkoztatással.

Szintén az ember léthelyzetének figyelembevételével adhatunk feleletet az erkölcsi értékek autonómiája szempontjából jövő ellenvetésre. A vallásos gondolkodás is elismeri, hogy az erkölcsi értékek a maguk nemében autonómok, igazolásukat tárgyi érvényükben bírják. Az erkölcsi értékek felszólítását úgy tekinti, mint az ember értelmes természetének a követelményeit. Ezen az alapon teszi az ember szabad elhatározással magáévá és valósítja meg azokat cselekedetében. A természet és az értékrend eredetének a keresése vezet el Istenhez. Ezzel a felismeréssel nem veszíti el az értékrend jelentőségét, sőt abszolút jellege teljes biztosítékot kap. Ennek az összefüggésnek a tudata egyszersmind megóvja az embert az autonómia túlbecsülésétől, olyanféle értelmezésétől, mintha az ember önhatalmúlag adná önmagának a törvényt. Az Abszolútumig menő összefüggés során nyilvánvalóvá válik, hogy az ember egy felsőbb világ követelményének tesz eleget, amikor erkölcsi értéket valósít meg.

Isten és az ember viszonyának természete mellett elfogadhatatlan az a beállítás, mely az isteni valóságot „idegen"-nek tünteti fel azzal a világgal szemben, mely létében tőle függ, melyet fenntartó erejével teljesen áthat. Vallásos magyarázat szerint az erkölcsi parancs nem úgy lép az ember elé, mint valami külső, idegen akarat követelése, hanem mint az emberi természet és a világ Teremtője akaratnyilvánulása, amit az ember követhet, de szembe is helyezkedhet azzal. A vallás részéről is feltételezett szabad emberi hozzájárulás mellett nem lehet a vallásos morált „vak" engedelmességgel vádolni.

S éppoly méltánytalan a vallásos erkölcs „béres" morálként való megbélyegzése (amint különösen Ed. v. Hartmann jellemzi), amely az erkölcsi jót nem önmagáért, hanem a túlvilágban remélt jutalom érdekében teljesíti. Az ember természetében rejlő boldogságvágynak

egy abszolút valóság által adott életfeladat teljesítésében keresett kielégülése nem tekinthető erkölcsileg alantas motívumnak, hanem egy önértékű cél megvalósításának. A fejlettebb vallásosság különben sem a saját remélhető jósorsa, hanem elsősorban Isten iránti szeretetből, akaratának a tiszteletéből teljesíti az erkölcsi törvényt.

A szabadság részéről felállított antinómiákat illetőleg meg kell állapítanunk, hogy a vallásos gondolkodás, hacsak nem téved a fatalizmus útjára, a szabadság tudata alapján áll. Az emberi lényeg és személyiség megvalósítását feladatnak látja, melyet az embernek szabad öntevékenységével kell megvalósítania. A vallásos hit szerint az isteni világterv és gondviselés az emberi szabadságnak is juttat teret és szerepet. Az emberi szabadság veszélyeinek a tudatában a gondviselést sem megsemmisítő tehernek érzi maga felett, hanem iránytűnek, amelyet követve valósítja meg legméltóbban szabadságát.

Szabadságának veszélyeztetettsége mellett kétes értékű dicsősége az embernek a bűn terhének büszke vállalása. Ennél magasabb moralitást látunk a bűntől való szabadulásra törekvő, az érzület megváltozásából kiinduló erkölcsi megújhodásban, a kegyelem megszabadító és jóra serkentő erejével a bűn kiengesztelésére és jóvátételére irányuló emberi törekvésben. Ebben a magatartásban több realitás is van, mint az ember isteninek képzelt nagykorúságában.

A marxizmus valláselmélete

Szociológiai és materialista nézőpontját érvényesíti a marxizmus az erkölcsnek a vallástól való függetlenítésénél. Elmélete szerint mint minden szellemi tudatjelenség, a vallás is az anyagi termelésen alapuló társadalmi tudatforma. A természet titokzatos erőinek félelmet ébresztő hatása alatt a tudatlan ember felsőbbrendű lényekként személyesíti meg az ismeretlen erőket. Hasonló szükségszerűség érzetével hat rá a társadalmi hatalom is. Az anyagi és a szellemi munka kettéválása, az osztályszerkezet antagonisztikus jellege is hozzájárul ahhoz, hogy az ember a gyakorlati valósággal szembenálló képzeleti világban higgyen. E kényszerképzetből való szabadulást

megnehezíti, hogy az elnyomók a vallást az elnyomottak lelki megbénítására használják fel. Bizonyos korlátok közt a vallás immanens fejlődésű, mert egy kialakult ideológia sajátos törvényszerűséggel továbbfejlődik.

A római birodalom hódításai nyomán kialakult anyagi és erkölcsi bizonytalanság tette fogékonnyá a tömegeket a kereszténységnek a világ rosszaságáról és a túlvilágról hirdetett tanítása iránt. A kereszténység eredetileg az elnyomott osztályok vallási vigasza volt, a kereszténység felszabadulása után azonban az elnyomó osztályok hatalmi eszközévé vált. Egy bizonyos hagyományos anyag megőrzésével, a kereszténység történetében végbemenő változások (pl. a reformáció, a szekták képződése) a gazdasági viszonyok változásából erednek. A vallás vezető szerveitől parancsolt erkölcs elidegenítő hatása alól az osztályelnyomatástól felszabadult emberek társadalma szabadít fel.

Erre az elméletre feleletet ad a vallás erkölcsi tartalmának mélyreható és sokoldalú hatása az emberi életre, mely kölcsönhatásba hozza az élet különböző köreivel, így a gazdasági élettel is. De nem eredeztethető a gazdasági alapból, hanem azzal szemben eredeti értelme van. A valláserkölcsben a szellemi tartalmú erkölcsi értékek az irányadók, az anyagi javaknak azokkal szemben alárendelt, eszközi jelentőségük van. A korábbinál megbízhatóbb etnológiai és pszichológiai módszerrel kutató vallástudomány (A. Lang, W. Schmidt, H. Trimborn, P. Schebesta) az osztályelnyomatástól szabad primitív népeknél egy személyes lényben való hitet talál, akihez erkölcsi viszonyban állónak tudja magát az ember. A vallás eredetének tartott anyagias, durva elképzelések az erkölcsi romlás következményeinek mutatkoznak. A vallás megélt valóságában (mint vallásosság) erkölcsi vonatkozásában különböző tökéletességű lehet. Romlásának és tökéletlenségének jele, ha az ember az istenséget magához hasonló lénynek képzeli el, akinek erejét, hatalmát varázslattal vagy ajándékkal megszerezheti.

A világ és az erkölcsi élet eredetének, ha mégoly kezdetleges módú okkeresése nyomán, már a primitív ember az istenség lényeges tulajdonságának tartja a világfölötti létet és hatalmat, az erkölcsi rend legfőbb törvényhozójának és szentesítőjének tekinti. A vallás erkölcsi világa egyetemesebb és maradandóbb jellegű, mint a gazda-

sági rendszerek és osztályviszonyok, a vallás lényegi tartalma azok változása közben is megmarad. A vallásnak tulajdonított „elidegenítő" hatással szemben, az erkölcsileg tisztult vallás a legfőbb értékek tiszteletére és valósítására serkentő erejével hathatós ösztönzője az ember legjobb képességei kibontakoztatásának. Egy modern fiziológus szerint: „Téves lenne azt a titokzatos kegyelmet, amelyet a hivő Istenének tulajdonít az emberi szabadsággal ellentétbe állítani; nem egy determinizmus kényszerítő értékével hat az, hanem a jó és rossz titkos meglátása, egy rejtett erő, mely cselekvésre képesít, a béke és az öröm forrása, az emberi erő megerősítése gyengeségében, egy felszabadító önátadás".[2]

A terhére rótt világmegvetés vádjával szemben tény, hogy a kereszténység, mely kezdettől sem volt osztályjellegű vallás, hanem az osztályokon felülemelkedett, képes volt a tehetetlenné vált antik világot erkölcsi erejével átalakítani és az európai kultúra alapját megvetni. A lelki talajából sarjadt kultúra jellegzetes erkölcsi vonásai, az embernek ember voltánál fogva való értékelése, a tételes törvényhozást megelőző természetes szabadságjogainak hirdetése, az emberi egyenjogúság hangsúlyozása, a rabszolgák felszabadítása, a gyermek és a nő jogának biztosítása, a tudomány és a művészet fejlesztéséhez adott ösztönzés, a társadalmi ellentéteknek a hivatástudat ápolásával való kiegyenlítése, a nemzeti ellentéteknek az emberi közösség tudatával történő mérséklése, – a keresztény kultúra valamennyi lényegvonása végső eredetében az Isten képmására teremtett, lelkében végtelen értéket hordozó, a Krisztus által megváltott és örök életre hivatott emberi személy értékének vallásos tudatából fakad. Azzal a bírálattal szemben, mintha a keresztény erkölcsi eszmék a valóságos életben megvalósíthatatlanok volnának s ezért belső ellentmondást hordoznak magukban, meggondolandó, hogy minden erkölcsi rendszer, mely hivatásának tartja az ember erkölcsi életének emelését, az elsekélyesedéssel fenyegető tömegmorál fölé emelkedik. Erkölcsi elvei megvalósíthatóságáról bizonyságot tesznek a kereszténység minden korban felmutatható erkölcsi

[2] *Chauchard, P.:* Physiologie des moeurs. Paris 1958. 125. l.

nagyjai s a valóban keresztényi módon élő (nemcsak a keresztségre hivatkozó) embereknek a közerkölcsiségre jótékonyan ható példája.

A kereszténységnek a világi kultúrához való viszonya a történeti körülmények szerint alakul. Nem a kultúra fejlesztése a kereszténység rendeltetése, hanem a lélek üdvösségének a gondozása. A történeti körülmények hozták létre azt a helyzetet, hogy az egyház a középkorban a világi kultúra körében is messzemenő feladatokat vállalt, melyek nem voltak mindig voltaképpeni rendeltetése javára. A kultúrakörök önállósulásával, korunkban az egyház nem igényel hatalmi befolyást azok irányítására. Hivatását a világi kultúrához való vonatkozásban abban látja, hogy erkölcsi erőinek szilárdításával alkalmassá tegye az embert az élet feladatainak teljesítésére.

A laikus erkölcs lehetőségei

Szeretik a vallástól független, laikus morál hívei hangsúlyozni, hogy a vallástól való elszakadással nem jár együtt az erkölcsi lazulás, sőt a magárautaltság tudata fokozza az ember kötelességtudatát és felelősségérzetét. Ebből annyit elismerhetünk, hogy a kötelességtudat közvetlenül az erkölcsi érték önmagában igazolt követelményéből sarjad; a mélyebbre hatoló kutatás során tárul fel a kötelesség végső alapjának a kérdése. Így lehetséges pusztán az erkölcsi értéknek mint ilyennek a belátásából fakadó kötelességtudat is.

Abban azonban már kételkedünk, hogy az abszolút létalapjától elszakított érték maradandóan képes éppolyan szilárd kötelességtudatot biztosítani, mint amilyent az Abszolútumhoz való vonatkozás tudata nyújt. Elkerülhetetlen az erkölcsi élet végső előfeltételeinek a kérdése. S ha ennek során az emberi észre, az emberi természetre, a társadalomra, vagy akár a valósággal szembenálló értékvilágra hivatkozunk végső alapként, kivonjuk az erkölcsi élet alól azt az alapot, amely annak valóban abszolút tartást adna. A tapasztalat azt mutatja, hogy a valóságos létű Abszolútum fogalmával együtt elhomályosul a kötelesség abszolút voltának a tudata is, s relativizálódik, viszonylagos jelentőségűvé válik az érték és a kötelesség fogalma.

Nem jelenti a valláshoz kapcsolódás az erkölcs viszonylagos

önállóságának megszüntetését. Más értékhez igazodik az erkölcs, mint a vallás. Az erkölcs értékeszméje a szabad öntevékenységgel kialakítandó ember eszménye, a vallásé a világ fölött álló ősvalóságnak, az Istennek az értékteljessége. Azonban az ember véges, teremtményi léthelyzetéből adódik az Istenhez való viszony, azért az emberlét teljességéhez tartozónak tekintjük ennek a viszonynak az elismerését, érvényre juttatását az erkölcsi életben is.

Ezt annak figyelembevételével is valljuk, hogy a szorosan vett erkölcsi érték számos tartalma vallásos vonatkozású is. A bűn bánata és bocsánata reménye, a szégyenérzés és az engesztelés kötelessége, az erkölcsi küzdelem megalkuvás nélküli vállalása, az erkölcsi jó győzelmében való bizalom teljes értelmét egy világfölötti, transzcendens, abszolút Értékvalóság létének a tudata adja, aki végső fokon felelősségre von, megítél, de megbocsátani is képes; akinek erkölcsi fensége előtt a bűn nem állhat meg engesztelés nélkül; aki mint a világ kormányzója a jó végső győzelmét biztosítja. Az erkölcsi élet belső természete szerint szorosabb kapcsolatban áll a vallással, mintsem attól károsodás nélkül el lehetne választani.

Irodalom a II. részhez:

Adam, L.:–Trimborn, H.: Lehrbuch der Völkerkunde. Stuttgart 1958. – *Bauch, B.:* Wahrheit, Wert und Wirklichkeit. Leipzig 1923. Grundzüge der Ethik. Stuttgart 1935. – *Baumgartner, H.:* Die Unbedingtheit des Sittlichen. München 1962. – *Behm, S.:* Philosophie der Werte. München 1930. – *Bergson, H.:* Les deux sources de la Morale et de la Religion. Paris 1932. – *Blondel, M.:* L'action. Paris 1936–7. La philosophie et l'esprit chrétien. Paris 1946–50. – *Böhm, K.:* Az erkölcsi érték tana. (Az ember és világa 5. k.) Budapest 1928. – *Cathrein, V.:* Moralphilosophie. 6. Aufl. Leipzig 1924. Die Einheit des sittlichen Bewusstseins. Freiburg i. B. 1914. – *Dawson, Ch.:* Religion and culture. London 1948. Religon and the Rise of western culture. London. 1950. – *Dessauer, Fr.:* Philosophie der Technik. 2. Aufl. Bonn 1928. – *Dyroff, A.:* Religion und Moral. Berlin–Bonn 1925. – *Engels, Fr.:* A család, a magántulajdon és az állam keletkezése. Budapest 1946. – *Feuerbach, L.:* A kereszténység lényege. Budapest 1962. – *Gajzágó, L.:* A nemzetközi jog eredete. Budapest 1942. – *Garaudy, R.:* Marxista humanizmus. Budapest 1959. – *Gurvitch, G.:* Morale théorique et science des moeurs. 3. éd. Paris 1961. – *Hartmann, N.:* Ethik. 2. Aufl. Berlin–Leipzig 1935. – *Hessen, J.:* Wertphilosophie. Paderborn 1937. Ethik. Grundzüge einer personalistischen Wertethik. Leiden 1954. – *Hildebrand, v. D.:* Metaphysik der Gemeinschaft. Augsburg 1930. Zeitliches im Lichte des Ewigen. Regensburg 1932. Sittliche Grundhaltungen. Mainz 1933. – *Hornstein, Fr.–Dessauer, Fr.:* Seele im

Bannkreis der Technik. Olten–Freiburg l. B. 1945. – *Horváth, B.:* Az erkölcsi norma természete. Budapest 1926. – *Huszár, T.:* Erkölcs és társadalom. Budapest 1965. – *Jánosi, J.:* Az erkölcs metafizikai gyökerei. Budapest 1943. – *Jaspers, K.:* Philosophie. Berlin 1932. Die geistige Situation der Zeit. 5. Aufl. Berlin–Leipzig 1933. – *Kautsky, K.:* Ethik und materialistische Geschichtsauffassung. Stuttgart 1906. A kereszténység eredete. Budapest 1960. – *Kolnai, A.:* Der etische Wert und die Wirklichkeit. Freiburg i. B. 1927. – *Koppers, W.:* Der Urmensch und sein Weltbild. Wien 1949. – *Lavelle, L.:* Traité des valeurs. Paris 1950. – *Leclercq, J.:* Les grandes lignes de la Philosophie Morale. Louvain–Paris 1954. – *Le Senne, R.:* Traité de Morale Générale. Paris 1947. – *Mayer, H.:* Sittlichkeit, Recht und Staat. Paderborn 1960. – *Mounier, E.:* Qu'est-ce le personnalisme? Paris 1946. – *Osborne, H.:* Foundation of the Philosophie of value. Cambridge 1933. – *Reding, M.:* Philosophische Grundlegung der katolischen Moraltheologie. München 1953. – *Rintelen, F, J.: Der* Wertgedanke in der europäischen Geistesentwicklung. Halle 1932. – *Sartre, J, P.:* L'Être et le Néant. Paris 1943. Existencializmus mint humanizmus. Budapest 1947. – *Scheler, M.:* Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. 4. Aufl. Bern 1954. – *Schmidt, W.:* Ursprung und Werden der Religion. Münster i. W. 1930. – *Siskin, A.:* A marxista etika alapjai. Budapest 1964. – *Soder, J.:* Die Idee der Völkergemeinschaft. Frankfurt/M. 1955. – *Steinbüchel, Th.:* Die philosophische Grundlegung der katolischen Sittenlehre. 3. Aufl. Düsseldorf. 1947. – *Teilhard de Chardin, P.:* Le phénomène humain. Paris 1955. L'avenir de l'homme. Paris 1959. – *Troeltsch, E.:* Atheistische Ethik und Grundprobleme def Ethik. (Gesammt. Schriften II.) Tübingen 1922. – *Vercors–Besse:* Morale chrétienne et morale marxiste. Paris–Genève 1960. – *Vierkandt, A.:* Machtverhältnis und Machtmoral. Berlin 1916. – *Wittmann, M.:* Ethik. München 1923. – *Wundt, W.:* Ethik. 5. Aufl. Stuttgart 1923–4. – *Zolnay, L.:* Létezés és erkölcs. Budapest 1944.

AZ ÉRTÉKES ÉLET

AZ ÉLETCÉL

Az életcél jelentősége

Embertelen az az élet, amely nem tud létének értelmet és célt adni. Ám fény villan s az élet melege csapja meg a homályban tapogatódzó és kereső emberi lelket, ha csak egyszer is meggyőződéssel és odaadással valami jót tett, valami értéket valósított meg. Értékek valósításával kap az élet értelmet és tartalmat. A jó megtétele, az érték megvalósítása nem lehet csak ritka, ünnepszámba menő esemény az ember életében. A jóságnak, az értéknek az egész embert át kell hatnia, cselekedeteiben következetesen kell megnyilvánulnia. Rendezett, következetes pedig céljának, rendeltetésének a tudatosításával lehet az emberi élet.

Cselekedeteink nincsenek egymástól elszigetelve, hanem összefüggésben állnak egymással. Tudatos cselekedeteit az ember a múlt tapasztalata alapján s a jövőben várható következményekkel számot vetve hajtja végre. Ha nem akar meggondolatlanságával és következetlenségével kárt vallani, előrelátó, az eshetőségekre felkészült cselekvési készséget kell szereznie. A lelki fejlődéssel egyre jobban megszilárduló cselekvési tendencia maradandó értékirányt vesz, mely mint *életcél* meghatározza a cselekvésmódot. Az ember természetes célra törekvése létének megszilárdítása oly életmű kialakításával, amelybe egyes cselekedetei részként beillenek.

Az életcél mint életeszmény maradandó beállítódást ad a cselekvés számára. Határpontként szerepel az emberi életben, hozzáigazodva alakul ki a célok egymáshoz kapcsolódó sora. Az életcél határozza meg az ember érdeklődési irányát, szabja meg a cselekvési

lehetőségek közt választását. Életcélja tudatosulván, az ember szándékai nem ötletszerűen, folytonos változásban, ellentétben követik egymást, aminek az élet szétesése lenne a következménye, hanem az életcélhoz igazodva rendeződnek. Az öntudatosan magáévá tett életeszmény mint vezérszándék sugalmazza a konkrét életkörülmények közt kialakítandó szándékokat, az indításukra létrejövő cselekedetek az életcél megvalósításához igazodnak, egy-egy, ha még oly parányi, de mégsem jelentéktelen darabját szolgáltatják az életmű egészéhez.

Értékelméleti vizsgálódásaink előtárták az erkölcsi érték tartalmát. Mint láttuk, az erkölcsi érték az emberi létmivoltnak az emberi természet értéklehetőségeinek kibontakoztatásával történő megvalósítása. Minden ember magával hoz a világra jóra való hajlamaiban sok-sok értékcsírát; tevékenységével, cselekedeteivel kell azokat kifejlődéshez juttatnia.

Hogy ebben kell az embernek látnia élete célját, már a körülötte élő valóság is megsejteti. Minden élőlényben benne feszül a törekvés a növekedésre, az élet fokozására, a kiteljesedésre. A fejlődési tendencia elakadása elkorcsosulással, elfajulással jár. Ha az ember enged kifejlődésre törő energiáinak, nem láthatja a maga életének értelmét sem másban, mint az ember-eszme megvalósulásában. Az öntapasztalat is amellett tanúskodik, hogy az ember kielégülést érez és erőben növekedik, ha magához méltó tettet, cselekedetet visz végbe. De elégedetlen önmagával s csekély értékűnek érzi magát, ha nem követte az emberi lét kiteljesedésre ösztönző indítását. Az emberben rejlő értéklehetőségek kibontakoztatása az *erkölcsi tökéletesség.*

Az erkölcsi tökéletesség

Amikor a tökéletességre törekvésben jelöljük meg az emberi élet célját, számolnunk kell a naturalista közgondolkodás ellenvetésével: a tökéletesség a legtöbb ember számára elérhetetlen magasságban lebegő eszmény. A valóságos élet emberét leköti a létfenntartás gondja, azzal szemben az erkölcsi követelményeknek alárendelt jelentőség jut. A reális gondolkodású ember a tökéletlenséget is az

emberi léthez tartozó tulajdonságnak tekinti s nem sok fáradtságot fordít leküzdésére. S az emberek életkörülményei annyira különbözőek, hogy nem lehet valamennyi számára egységes életeszményt felállítani.

Kétségtelen, hogy az etika számára elengedhetetlen az emberek életkörülményeinek az ismerete. Feladatát azonban nem láthatja az erkölcsi állapotok leírásával kimerítve, hanem célt is kell felmutatnia az élet értelmét és értékét kereső ember számára. Ezt a célt megbízhatóan és követhetően az ember természete alapján állapíthatja meg. Az ember pedig abban különbözik az értelmetlen lényektől, hogy míg amazok működését az ösztön szabályozza, az embernek értelmével és akarata használatával kell az életben eligazodnia, helyét megtalálnia. Ennél az eligazodásnál figyelembe kell vennie, hogy ösztönből és szellemiségből összetett létmivoltában sokirányú képesség és hajlam törekedik benne kifejlődésre. Önmagában minden hajlamnak, mint az emberi életegész egyik összetevőjének, megvan a létjogosultsága és rendeltetése. Azonban a résznek az egész célját kell szolgálnia. Az emberi életegész rendjét pedig a lét rendjén alapuló *értékrend* határozza meg. Ezért szellemi erőinek, értelmének és akaratának az emberi léthez méltó értékekre irányulásával s az ösztönös erőknek azt támogató és segítő közreműködésével kell a természete követelményeinek megfelelő emberré-válásra törekednie, ami erkölcsi tökéletessége mértékét adja. A tökéletlenséggel való megalkuvás, a többrejutásról való lemondás, az ember önmaga és a társadalom iránti kötelességének vétkes elhanyagolásával egyértelmű mulasztás.

A tökéletesség eszménye és célja egyetemleges abban az értelemben, hogy minden embernek kell arra törekednie. S minthogy az emberek egyénenként különböző hajlamokkal, képességekkel rendelkeznek, mindenkinek a maga értéklehetőségeinek irányában kell a gazdag tagozódású értékrend szólítását követnie valamely hivatás vállalásával, amely az életcélnak egyénileg meghatározott tartalmat ad s amellyel az egyén beilleszkedik a társadalom javát szolgálni hivatott emberi közösség életébe. A közösség szolgálatának tudata kifejlődéshez segíthet olyan képességet is, amely az eredetileg jelentkező hajlamhoz képest lappangó állapotban szunnyadt az ember

többirányú fejlődési lehetőségében. Az erkölcs az ember állandó, mindennapos életének törvénye, minden tudatos cselekedetének szabálya, melynek érvényesülése, képességei lehető legjobb felhasználásával, rendeltetése betöltéséhez segíti.

Nem szabad magunkat eltéríteni engedni a tökéletességre törekvés kötelességétől a szkepticizmus és a pesszimizmus gyakorta hallható gáncsoskodásától sem, mely a tökéletességet üres és képmutató szólamnak tartja s fáradhatatlan az erkölcsi bűnök és hibák felsorakoztatásában, melyhez képest az erkölcsi kiválóság inkább kivétel számba menő ritkaság, mintsem általános kötelességként megkívánható lenne. E szkeptikus lemondással szemben az élet valóságában az erkölcsi rossz mellett megtalálható a jó is. A bűneikben közömbös vagy képmutató emberekkel szemben találkozunk sok becsületes, megbízható, lelkiismeretes emberrel. Egy egészséges gondolkodású társadalomban inkább az erkölcsileg teljesen érzéketlen és értéktelen ember a kivétel. A legtöbb emberben megvan legalábbis bizonyos erkölcsi értékek, követelmények iránt a tisztelet és követésüknek az igyekezete. S csak az ösztönző ráhatást várja egyéb erkölcsi hajlamainak a megmozdításához. Az erkölcsi tökéletesség gúnyos emlegetése az erkölcsi közömbösség és tunyaság szánalmas önigazolási kísérlete. Az erkölcsi tökéletesség nem olyan készen kapott birtoka az embernek, amilyen az ösztönrendszer, hanem olyan cél, amelyre tudatos és következetes erőkifejtéssel kell törekednie s amelyet csak lépésben, fokozatosan közelíthet meg. Annál közelebb jut a célhoz, minél öntudatosabban kötelességének érzi azt.

Az ember boldogsága

Az erkölcsi tökéletesülés nyújtja az ember boldogság utáni vágyának legméltóbb kielégülési lehetőségét is. Nem mellőzheti el az erkölcsi vizsgálódás e nagyerejű vágy jelentőségét, mely az egyes rendszerekben különböző értelmezést és értékelést kap. Nem tekinthető a boldogság vágya kielégítése az erkölcsi élet céljának, mint az eudaimonizmus s még feltűnőbben a hedonizmus vallja. A boldogság vágya önmagában ugyanis meghatározatlan, tárgya nincs

megadva, hanem azt meg kell keresnie, meg kell találnia. A boldogság vágya felismerhetően a természet ösztönzése a természetnek megfelelő tevékenységre. Ez a vágy valamely életigény kielégülésével teljesül a kielégülést adó tartalom természetének megfelelő érzés színeződésében. Mint tevékenység, állapot kísérő jelensége, azzal szemben a vágykielégülésnek alárendelt szerepe van. A kielégülés érzése tehát nem önérték és öncél, hanem jelzője annak a tartalomnak, amely a kielégülést adja. Habár a boldogság utáni vágy ösztönzője a keresésnek és a tevékenységnek, mégsem a vágynak mint ilyennek a kielégülése, hanem a vágynak megfelelő tartalom adja az élet értelmét és célját.

Ennek az értelmezésnek az igazolását az élet tapasztalata adja. Ez azt mutatja, hogy az emberek annál kevésbé boldogok, minél alacsonyabbrendű értékben keresik s minél mohóbban, öncélként törekednek a boldogságra. A boldogság kielégülést, megelégedettséget jelent, amelynek a mélysége és tartóssága a boldogságnak is a mértéke. Az anyagi és érzéki javak mértéktelen kívánásával együttjár folytonos növelésük, fokozásuk vágya. Már az ezzel járó nyugtalanság sem mondható boldog állapotnak. De a megtartásuk biztosítása feletti aggodalom, vagy azok másoktól való irigylése, vagy velük mások irigységének felkeltésére való igyekezet sem kiegyensúlyozott lelki állapot. Könnyű élvezetek hajszolása pedig az életerők elsorvadásához, kiéléséhez vezet, kifejlődés helyett velük eltékozolja az ember jobbra hivatott erőit, képességeit.

Közelebb visz a boldogsághoz olyan értékek keresése, amelyeket nem magunkon kívül, hanem a tulajdon lelkünkben találunk meg, amelyeket igazabban és maradandóbban a magunkéinak mondhatunk, mint a külső, csak eszközként használható javakat. Ilyenek az ember öntudatos, értő, akaró, alkotó képességeit méltó cselekvésre serkentő célok, amelyekre törekvésével legjobb erőinek fejlődését, emberségének nemesebbé, jobbá válását éli át. A jobbik, nemesebb, szellemibb énjére talált ember önmagában hordozza az élet tartalmát adó értéket. Kevés számára a készen található javak használata és felélése, boldogabb, ha a lelke gazdagságából adhat, ha alkothat, segíthet, mások javára lehet.

A földön elérhető boldogság nem oly nyugalmi állapotnak a kí-

vánatossága, amelyet az életuntság keserít meg. Az erkölcsileg értékes boldogsággal megfér a küzdés, sőt a szenvedés is. Önmagunkkal és a körülmények nehézségeivel való küzdés erőink megfeszítésére késztetve, erkölcsi növekedésünkre szolgál. Vannak örömök, amelyek sekélyességükkel üressé és unottá teszik a lelket s van fájdalom, mely tisztító erejével felszabadító hatású. Sokszor az alacsonyabb rendű örömökben talált csalódás vezet a magasabb értékek felismerésére. Az értékrendnek a boldogság értékét is meghatározó hatása mutatkozik meg annak az erőnek felemelő érzésében, amely az ösztönös erők megfékezésével jár, a fáradságot igénylő, sőt az élet feláldozásával járó teljesítmény lelki kielégülést és békét adó hatásában. A lemondáshoz, vagy az áldozathoz szükséges erő boldogítóbb hatású, mint az erkölcsi követelmények megszegésével, az ember nemesebb énjének károsodásával járó vágykielégülés. A sikertelenség, a betegség, a kor, a teljesítőképesség megcsökkenése sem töri meg annak a léleknek szelíd derűjét, amely a szenvedőleges állapotot önzése leküzdésére, lelki elmélyülésre, a türelem, az erőslelkűség gyakorlására s főként az élet felett uralkodó Istennek való önátadásra tudja fordítani.

Lelke szellemi természetével az ember életcélja túlhalad a test elmúlásán. Értéket, tökéletességet s boldogságot igénylő vágyának beteljesülése az Isten, aki az ember lelkébe ojtotta a folytonosan többre, nagyobbra, nemesebbre törekvés igényét. Erkölcsi jóságával az ember Isten tökéletességének némi halvány tükrözését mutatja s Teremtőjének dicséretét hirdeti. Isten, a lét és érték teljessége, az ember tökéletes boldogsága, életének végcélja.

A CSELEKVÉS MINT ÖNALAKÍTÁS ÉS ÖNKIFEJEZÉS

A cselekvés mint értékvalósítás

Az erkölcsi érték megvalósítása intenzív, öntudatos munkát kíván. A cselekvőnek megáévá kell tennie az érték követelményét s lelki energiáinak cselekvésbe vetésével kell azt megvalósítania. Az érték iránti tisztelet őszintesége, a meggyőződés mélysége, az értéktől való megragadottság és áthatottság ereje, az önátadás készsége szerint alakul a cselekedet és hat vissza a cselekvőre. Minden véghezvitt cselekedet nyomot, diszpozíciót hagy hátra, befolyásolja az elkövetkezendő cselekedetet. Az azonos tárgyú cselekedetek ismétlődése nem mechanikus halmozódást eredményez, hanem a szabadon tevékeny szellemi erő fokozását. Az öntudatos erkölcsi személy önkritikájával, cselekedetei eredményeinek nyilvántartásával, az újabb cselekvésre való felszólítást új feladatnak tekinti, amelyet meglévő erőivel bár, mégis eredeti módon igyekezik végrehajtani. A helyzetek változása a cselekvés módosítását, hozzáidomítását kívánja, ami a cselekvő képességét alkalmazkodásra, újabb irányban való aktualizálásra készteti. Így az alany cselekvési struktúrája állandóan növekedik energiában és kiszélesül terjedelmében. Az érték megvalósítására irányuló önátadó tevékenységével a cselekvő *önmagát alakítja,* az érték jellegzetes vonásait formálja ki önmagán. Az erkölcsi tevékenység nyomán oly eredeti jelleget kap a cselekvő ember, amelynek enélkül hiányában lenne.

Minden egyes érték megragadása és a szerinte való cselekvés az érték természetének megfelelő magatartást igényel. Valamely értékkörrel való érintkezése, kapcsolata szerint alakul a cselekvő erkölcsi

tudatának struktúrája, az értékkör szűkebb vagy tágabb voltához igazodik annak dimenziója.

Nemcsak önmagát alakítja a cselekvő ember, hanem a tárgyi világot is, amelynek a matériáját elgondolása, eszméi szerint formálva, újat hoz létre, a természetre az alkotó szellem bélyegét nyomja. Amint a cselekvő az erkölcsi tevékenységgel eredeti létminőséghez jut, éppúgy kifelé való hatása is a természetből nem magyarázható eredeti alkotást hoz létre, a világot etizálja.

Megfelelően a lélek ősi ösztönének, mely a csíraszerűen adott hajlam megadott irányban való célos és egységes megvalósítására, kibontakoztatására tör, az erkölcsi öntudatra jutott ember fejlődését is a célirányos törekvés jellemzi. Az erkölcsi fejlődés a lelki fejlődés egyik része. Mozgatóereje az akaratnak természete szerint a jóra, az értékre való beállítottsága. Az akarat, mely kezdetben a pillanatnyilag adódó benyomásokhoz, feladatokhoz igazodva cselekszik, egyre határozottabb irányulást vesz bizonyos értékkör irányában, s abba igyekezik cselekedeteit egységesen beszervezni. Sokirányú igényeit az ember törekedik az értékek egyre tágabb körére terjedő irányulásával kielégíteni, miközben igyekezik lényének belső egységét is megőrizni és megszilárdítani. Egyre határozottabban tudatosul az öntökéletesedés mint megvalósítandó életfeladat. A sokirányú hajlamok, igények hordozója, a személy, *személyiséggé*, értékek valósításával értékhordozóvá törekedik lenni.

A személyiség

Amióta csak beható vizsgálat tárgyává tette a filozófiai kutatás az erkölcsi élet alanyi feltételeit, egyre élesebben rávilágított a személy, az öntudatosan és szabadon cselekvő ember jelentőségére. A személy jelentőségét emeli ki *Sokrates*, midőn egyoldalúsággal bár, az értelemben látja az erkölcsi élet döntő tényezőjét, s a görög etikában sokat szereplő boldogság értelmét az ember önmaga lelki tökéletesedése feletti örömében látja, amellyel együtt másokat is jobbakká tenni igyekezik. Világos felismerését látjuk ebben az emberi személyiség kettős feszültségű, poláris természetének, egyedi és kö-

zösségi jellegének. Ugyanő nagy határozottsággal emeli ki az önmagabírás, az autarkia jelentőségét is, midőn a törvény az értelem belátásán alapuló szabad vállalását kívánja meg s a külső javaktól való lelki függetlenséget hirdeti.

Aristoteles különösen az erkölcsi beszámíthatóság és felelősség oldaláról ad újabb jegyet a személyiség fogalmához. Csak az akarattal végzett cselekedet számítható be, ellentétben a kényszerű cselekvéssel. Szabad az a cselekedet, amelynek az indítéka nem kívülről jön, hanem a cselekvő akaratából ered. Midőn Aristoteles az ember sajátos lényegének, értelmességének minél teljesebb megvalósításában látja a tökéletességet, élesen kidomborítja etikájának perszonalisztikus vonását.

Erősen érvényesül a személyiség-eszme a *sztoikus* etikában. Az emberi természet lényege sztoikus értékelés szerint az ész, belátásának érvényesítése alapvető követelménye az akarat szenvedélyektől mentes szabadságának. A kifejlődött személyiség ebben az etikában a bölcs, aki a világegyetem rendjébe szerzett belátása alapján szabadon, erőszakot, megfélemlítést nem ismerve cselekedik.

Nagy mértékben járult a személyiség-tudat elmélyítéséhez a kereszténység. Isten személy voltának keresztény ismerete alapján élesen körülhatárolódik a személy fogalma, kiemelkedik abban a tudatos és önhatalmú szellemi lény léte. A nagy rendszerező elme, Aquinói *Szent Tamás* az emberi személy sajátos jellegét oly szellemi egyed létében látja, amely a testtel belső létegységben egyesül. E létalkatával az ember mintegy a határmezsgyéjén áll a fizikai és a szellemi világnak. A testtel való létegység következtében a személy egészéhez hozzátartoznak az emberi lét összes adottságai, ugyanakkor a személy méltósága hatalmas mértékben fokozódik annak tudatában, hogy az ember szellemi képességeiben lelke teremtőjéhez és végcéljához, az Istenhez való hasonlatosságot hordozza. Az ember felsőbbsége az értelmetlen lények felett abban van, hogy cselekedetein uralkodik, önértéke csak neki van s minden másnak őérette. De amidőn a keresztény gondolkodás kiemeli a személy egyediségét, ugyanakkor a személynek Istennel és más személyekkel a létszerinti függés, illetve a létben való megegyezés és rendeltetés alapján álló közösségét is erőteljesen hirdeti.

Míg a keresztény középkor gondolkodása az ember erkölcsi tökéletességét a személyek személyével, Istennel való kapcsolatában látta, az újkor szelleme a személyiség erkölcsi tökéletesülését fokozatosan függetleníti Istentől. A felvilágosodás eszmevilágát tükrözi *Kant* személyiség-fogalma, mely az akarat minden külső, még az isteni törvénytől is független autonómiájában látja az erkölcsi cselekedet legfontosabb formai feltételét. Az értelmében hordott erkölcsi törvény adja az emberi személyiség méltóságát. Az autonómiával kihangsúlyozott felsőbbrendűséggel együtt Kant az emberi lét kettősségét, érzékisége szerint az oksági mechanizmusba, értelme szerint a célok birodalmába való beletartozását is kiemeli, amiért az erkölcsi törvény feltétlen parancsként hat az alsóbbrendű ember számára.

Fichte a személy-volt lényegét az öntevékenységben jelöli meg, ami a szabadság léttartalma. Ennek megfelelően az önmeghatározás mint „tiszta ösztön" az erkölcs alapja. A szellemmel éles ellentétbe helyezett természet mint a cselekvés eszköze jut jelentőséghez az erkölcsi életben. *Schleiermacher* viszont az individuális mozzanatban emeli ki a személyiség lényegét. Minden egyed a mindenség kifejezése és tükre, a legfőbb etikai feladat az individuális személyiség kifejlesztése és kifejezése a cselekedetben. Kantnak az ész egyetemes elve részéről biztosítottnak látott általános cselekvésmódjánál értékesebbnek találja Schleiermacher, ha a cselekvésben az egyén eredeti módon nyilvánul meg.

A *marxizmus* szociológiai szemléletében az egyén társadalmi lény, személyiségstruktúrájának legfontosabb elemei társadalmi létével függnek össze. Az ember személyi képességei elsősorban a társadalmi együttműködéssel és a megosztással történő munka révén bontakoznak ki. Az erkölcsi személyiséget az osztályerkölcs alakítja ki. Az osztályjellegű társadalomban a munka konkrét formájában elidegenedett az embertől. Ennek a jellegének a megszűnésével, az osztálymentes társadalom az emberi személyiség sokoldalú és harmonikus megvalósulását segíti elő.

Kétségtelen a világnézeti szemlélet és értékelés hatása a személyfogalom meghatározására. Ha a különböző régebbi és újabb meghatározásokat a (fenomenológiai) lélektani megfigyeléssel egybevetjük, némelyiknél egyik vagy másik mozzanat erősebb kiemelését tapasz-

taljuk, melyeknek mind részük van a személy létmivoltában, akinek értékkel gazdagodása, telítődése az erkölcsi személyiség. Az öntudat, önmagabírás, önmeghatározás nagyfokú öntevékenységgel történő szellemi aktusai késztetnek arra, hogy azok alanyát, a „személy" névvel jelöljük, megkülönböztetésül a tudat egységesítő tevékenységének szintén jelét adó, de az emberi öntudat szintjéig el nem jutó állati tudattól. Figyelemmel a lélek különböző képességeire s tevékenységei egységesítésre irányuló tendenciájára, a személyességet nem korlátozhatjuk egyik vagy másik szellemi képességre, hanem értenünk kell azon az emberi lelki életet egészében, tudatos, önmagát bíró belső egységében. Lélektani értelemben a személyiség az éntudatban összpontosuló, egyedi jellegzetességű lelki élet. Az ebben nyilvánuló azonosság nem merev változatlanság, különféle élményei közepette állandóan alakul a személy, de a változások közben nem változik szubsztanciális mivoltában, hanem a változásokat mint egy önmagával azonos lény különböző állapotait, élményeit éli át.

Nemcsak az aktusokban létezik a személy, hanem aktusaiban nyilvánul meg. Az aktusokat a személlyel azonosító aktualizmus értelmében vallja Scheler, hogy a személy aktusaiban létezik, azok végrehajtásának az egységében.[1] Schelerrel szemben találóan mutat rá N. Hartmann, hogy az aktusokra és a személyre való tárgyszerű ráirányulás hiányában lehetetlen volna az etika, mely értékelése tárgyává éppen a személyt és annak aktusait teszi. Nem az aktusok, hanem az aktusokban megnyilvánuló magatartás, amelyet a személy alakít ki, a beszámíthatóság és a felelősség alapja. Cselekvésében, tetteiben a személy mint a cselekvések egységes alanya fejezi ki magát..[2]

Az értékekhez való vonatkozás adja meg a személy-fogalom értéktani értelmét, a *személyiség* lényegét. Személy és érték az egymáshoz rendeltség viszonyában áll. Értéket csak a szellemi lény, a személy képes felfogni s csak ő valósíthatja azt meg szabad tevékenységével. Az erkölcsi érték önelhatározással és önátadással történő megvalósítása az erkölcsi szabadság, mely az erkölcsi tökéletesség előfeltétele is. Az ember a lényében szunnyadó értéklehetőségek megvalósításával

[1] Der Formalismus in der Ethik 4. Aufl. 393. l.
[2] Ethik 207. l.

személyiséggé az élete tartalmává lett erkölcsi értékek által válik, melyek mindegyike az emberi léleknek valamelyik tökéletessége, egymást kiegészítve adják a teljes erkölcsi egyéniséget.

Erkölcsi érték és személy a személyiségben fornak egybe. Létében a kettő fedi egymást. Erkölcsi érték vagy értéktelenség, minthogy szabadságot és felelősségtudatot tételez fel, csak személyben létezhet. S az emberi személy azzal lesz személyiséggé, hogy az érték cselekvése irányítójává, alakító elvévé válik, benne, mint hordozóban megvalósul s cselekvésében megnyilvánul.

Az erkölcsi személyiség tárgyi meghatározói az értékek, alanyi összetevői pedig a szellemi képességek, az értelem, érzelem, akarat én-es vonatkozású aktusai, az öntudat, önérzet, önakarat, valamint a szellemi élet bio-pszichikai alapját képező testi-ösztönös élet, amelyek állandó kölcsönhatásban egymás·sal, benső egységben alkotják a személyes ént. Az erkölcsi élet nem a pillanat múló ösztönzéséből történő cselekvést kívánt, amelyet esetleg már a következő pillanatban megbánunk, hanem olyant, amely személyiségünk összeszedett, önmagához hű következetes kifejezése. Ilyen cselekvésmódot az erkölcsi értékre maradandóan beállított akarat hoz létre, a személy egyre öntudatosabb és egyre egységesebb önátalakításának a szerve és irányítója.

A jellem

Mindegyik erkölcsi alanynak megvan a maga lelkiismerete, felelőssége, szabadsága, erkölcsi problémái, erkölcsi értéke, erkölcsi eszménye. Mint általában a személy, az erkölcsi személy sem vezethető le maradéktalanul az öröklési, biológiai, környezeti tényezőkből. Habár ezeknek az egyéniség fejlődésére kétségtelenül nagy hatásuk van, hatásuk nem érvényesül eleve megállapítható törvényszerűség módján, hanem az egyéniség erős különbségeket mutató eredeti feldolgozásában, áthasonító hatásában jelentkezik. Értékelésében, cselekedteiben, az egyéniség fejezi ki magát, tette értéknyilvánulása, lelkiismereti elhatározása, felelősségtudata erkölcsi énjének kifejezése. Csak

az a cselekedet, amelyben az egyén önmagát adja, erkölcsileg teljes értékű.

Az egyéniség jelentősége késztet a személyiség ama szűkebb körű szemléletére, amelyet a *jellem* fogalma kifejez. Jellemen értjük az egyéniségével sajátszerűen megjellegzett személyiséget, különösen a gyakorlati élethez való magatartásában. A jellem vizsgálatára készteti a lélektant és az erkölcstant az emberek megnyilvánulásaikban, tetteikben, gondolkodásmódjukban, különösen pedig az élettel és a világgal szemben tanúsított magatartásukban mutatkozó különbségeik. A jellemtan a nyilvánulások mögött rejtőző szerkezeti elveket, a jellemalkat összetevőit igyekezik kinyomozni. Ha eredményeit típusokban foglaltan osztályozza, tudatában van annak, hogy a „típus" eszményi alkat, amely tisztán, maradéktalanul nem valósul meg, hanem csak bizonyos vonások erősebb érvényesülése alapján történő besorozási lehetőséget szolgáltat.

Az egyéni különbségek fordítják az etika figyelmét a *karakterológia* felé. Éppen mivel az egyén értékelő és cselekvő alanya az erkölcsi életnek, akinek erkölcsi feladata, hogy erkölcsi értelemben jellemmé, a jóban szilárd, állhatatos, önmagához következetes egyéniséggé váljék, – nem maradhat közömbös az erkölcstani kutatás számára a lelki alkat és az erkölcsi értékvilág viszonyának a kérdése, ami az egyéniség erkölcsi formálásának fontos feladatában mutatja meg gyakorlati jelentőségét. Míg egyrészt az etika mint értéktudomány az egyénfeletti egyetemes értékeket és az azokból adódó normákat kutatja, másrészt figyelemmel kell lennie azokra a lélektani adotságokra is, amelyek az értékek megvalósításának a feltételei. Ezért az erkölcslélektan le nem becsülhető része marad az erkölcsjellemtan. Azon keresztül marad az etika eleven kapcsolatban a gyakorlati élettel. Viszont az etikából meríthető elvi szempontok hasznára válnak a jellemtannak is, minthogy a jellemnyilvánulások nagyrésze értékirányú.

AZ ERÉNY

Az erkölcsi élet egymásbafolyó cselekedetek sorozata, melyek hordozója és alakítója az erkölcsi élet alanya, az emberi személy. A személy valósítja meg tevékenységével a jót, az erkölcsi értéket s e tevékenységével önmagát is értékessé, személyiséggé alakítja. Életet formáló, egyéniséget, jellemet alakító erővé az erkölcs mint maradandó állapot, mint a jóban való állhatatosság válik. Az erkölcsi értékre, jóra való maradandó készség, a jóban való szilárdság az *erény*. Az erkölcsfilozófiai kutatás kezdettől az erényben látta az erkölcsi tökéletességet s figyelmét elsősorban az erény mibenlétének, elsajátítása feltételeinek vizsgálatára fordította.

Sokratestől és a szofistáktól kezdve a gö ög etika Platonnál és Aristotelesnél az erénytan egyre szélesebb körű kifejtésében mutatja be fejlődését. Középponti jelentőségű maradt az erény fogalma a hellenizmus bölcseletében is. S a középkori skolasztikus etika az előmunkások hosszú sora után, Aquinói Szent Tamásnál átfogó rendszerbe foglalt erénytanban örökítette meg erkölcsi vizsgálódásainak legjavát. Az újkori etikában oly jeles kutatók, mint Kant, vagy Schleiermacher fordítanak nagy gondot az erénytan kifejtésére.

Csak a múlt századi etikában szorult háttérbe az erényekre vonatkozó vizsgálódás. Okot szolgáltatott rá egyrészt a XVIII. század hamis pátosza, szóvirágos moralizálása, mely inkább lejáratta, mintsem értéke szerinti méltatáshoz juttatta az erényt. Nem kedvezett az erénytani reflexiónak a naturalizmus sem, mely szilárd értékrendhez igazodó erkölcsi készség helyett az ösztönös természeti hajlamok ki-

fejlesztésére helyezte a moralitás lényegét. A hagyományos keresztény erénytan leggúnyosabb bírálója a naturalizmus hatásos képviselője, Nietzsche lett, aki az értékelése szerint egységes embersémára alkotott, egyszintre kényszerítő csorda-morál helyett, az erény lényegét az életerős egyéniség immorális szabadságába helyezte.

A modern immoralizmus szertelenségével szemben az erkölcsi élet objektív vizsgálatára törekvő fenomenológiai kutatás ismét megbecsüléshez juttatta az erényt. Az etika, mely az öntudatos és következetes emberi magatartás szabályait hivatott megállapítani, hiányosan végezné munkáját, ha az emberi értékcselekvés tartalmi és személyi vonatkozásait elhanyagolná. Scheler „rehabilitálni" siet az erényt, és szemléletét világtörténeti távlatba igyekezik beállítani.[1] N. Hartmann pedig behatóan jellemzi a görög, a keresztény és az újkori értékszemlélet nyomán méltatott erényeket.[2]

Az erény meghatározása

A magyar „erény" szó egyéb nyelvekkel megegyezően, az „erő" fogalmával függ össze; azt az erőt jelenti, amelyből az erkölcsi személyiség tevékenysége fakad. A görög „areté" eredeti értelme szerint a jelentős teljesítményre, elsősorban a haditettre való erőt, alkalmasságot jelentette. Ennek az általános és erősen naturalista jelentésnek az erkölcsi tapasztalatot öntudatosító etikai vizsgálódás adott szűkebb értelmet. Nem a készség mint ilyen, hanem annak öntudatosan a jóra való felhasználása az erény Sokratesnél, Platonnál, Aristotelesnél kialakult értelme.

Csak egy merően naturalista szemlélet azonosíthatja az erényt az erőkifejtéssel, az önérvényesítéssel általában. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a szabad önelhatározás az erkölcsi cselekvés nélkülözhetetlen előfeltétele, az erényes cselekedetet nem tekinthetjük éppoly spontán, ösztönös tevékenységnek, aminő a növény vagy az állat

[1] Zur Rehabilitierung der Tugend. Abhandlungen und Aufsätze. Leipzig 1915. I. 1–38.

[2] Ethik 379. kk. ll.

életműködése, vagy amilyen az ember lelki képességeinek könnyed működő képessége. A jó emlékezet, a gyors felfogású értelem, vagy valami technikai ügyesség még nem erény, bár része lehet az erény kialakításának. Csak olyan készséget tartunk erénynek, amellyel az ember „helyesen" él, amelyet a jóra, az erkölcsi érték megvalósítására használ fel.

Mindenesetre, az ember testi-lelki létegységénél fogva, mint erkölcsi-szellemi életének általában, az erény kialakításának is vannak biológiai és pszichológiai előfeltételei is. Az erényes életre való képességet „természetes"-nek kell mondanunk az ember természetében rejlő s erkölcsileg értékesíthető hajlamok, adottságok értelmében. Ezek nagymértékű, természetellenesnek mondható fogyatékossága (pl. a terheltség) az erkölcsi életben is érezteti gátló hatását. Alkatilag az emberek különböző erényekre való alkalmasságot hoznak magukkal. Némelyek természetüknél fogva a türelemre, mások a bátorságra, erőslelkűségre mutatnak szembetűnőbb fogékonyságot, hajlandóságot.

Azonban az erény mégsem természeti ajándék, vagy szerencse dolga, hanem öntudatos munkával, sőt küzdelemmel szerzendő lelki tulajdonság. Az alkati diszpozíció csupán hajlam, melynek a sorsa kifejlődésének, működésének erejétől és irányától függ. Derék emberek erkölcsileg eltévelyedő gyermekei, vagy számos jellem alaptermészetéből nehezen kielemezhető erkölcsi tulajdonságai, bizonyságot szolgáltatnak arra, hogy az erény alakulásának döntő tényezője a szándékosság, az erkölcsi irányulás, mely a természetes hajlamokat következetes, állhatatos, céltudatos tevékenységgel szilárdítja készséggé.

Nem tudattalanul, spontán, vagy mechanikus úton, hanem nagyonis tudatos gyakorlattal szerzi meg az ember az erényt. A természetes diszpozíciók erkölcsi irányítással történő kibontakozására tekintettel, az erényben meg kell különböztetni az anyagi és a formai komponenst. Amaz a pszichikai előfeltétel, a készséggé szilárduló cselekvési tendencia, az utóbbi a sajátosan etikai mozzanat, az önmagához következetes, az erkölcsi érték valósításában állhatatos szándék. Az erény tökéletességének jele az anyagi és a formai mozzanat belső egysége, a szándék könnyedséggel történő végrehajtása. A végrehaj-

tás nehézsége, tökéletlensége, jószándékú, de még szilárd cselekvési készséget nem szerzett lelkiségnek a jele.

Az erény megbízható birtoklása jelének tekinti a hagyomány a jóra való készség olyan mértékű könnyedségét és állandóságát, amely az ember „második" természetének tekinthető: az olyan öntudatosan szerzett erkölcsi beállítottságot, amely a természetes életfunkciókhoz hasonló könnyedséggel, lendülettel megy végbe. A magáévá tett készség birtokában az akarat könnyebben hozza meg elhatározását, melyet különben egyéb hajlamok befolyásolnak; a cselekvés tudatos és következetes ismétlésével megerősödik az érték iránti tisztelet és hűség; a szerzett gyakorlattal egyre eredményesebbé váló cselekvés fokozza az akarat vállalkozó kedvét, s a vonzóvá lett cselekvés nemes kielégülést, lelki örömet vált ki. Hasonló lelki folyamat fejlődik ki negatív irányban az erkölcsi rossz, a bűn szokássá vált elkövetésével.

Az erény állapot és tevékenység egyszerre. Az erény következetes, szilárd cselekvési készség, mely csak mint maradandó állapot, lelki beállítottság létezhet. De a „készség" nem jelent valami megkövesedett, megmerevedett állapotot. Az élet új feladatai, változó helyzetei állandó igazodást, a cselekvés egyre újabb és újabb beirányozódását teszik szükségessé. Minden tevékenység nyomot hagy, vele együtt a készség és a személyiség összállapota is állandó alakulásban, fejlődésben van. Az erény tehát nem mechanikus reakció-készség, hanem az öntudatos én állandó igazodásának s aktív kezdeményezésének maradandó bázisa. A sokirányban megosztott én szerzett készségeire támaszkodva cselekszik s cselekvésével állandóan gazdagítja, alakítja önmagát.

Csak azok a lelki képességek erények hordozói, amelyek alakítása hatalmunkban áll. Az erény legeredetibb hordozója az *akarat*, a tudatos cselekvés mozgatója. Az *értelem* mint a gyakorlati tevékenység, azaz mint a moralitás szerve válik az erény alanyává. Eredeti jelentése szerint nem tekintjük erénynek a merően elméleti ismeretet, a tudást, de erénynek tartjuk az okosságot, mely a cselekvés véghezvitelének helyes rendjét állapítja meg. Az elméleti tudás (pl. a tudományos munka) erkölcsi célhoz kapcsolódva részesedhet az erényben. Az érzelmi világ is akaratunk által lehetséges alakítása mértékében

válik az erény részesévé. Nem tekinthetünk erénynek egy vonzalmat, mely önkéntelenül ejt hatalmába, de erény a jó értékelésével szerzett szeretet. Az ösztönös erők szintén az akarat befolyása lehetőségének a mértékében részesednek az erényben. Az ön- és a fajfenntartás ösztöne az értelem és akarat irányítása mellett a mértékletesség erényének hordozójává válik. Az önuralom és önelhatározás sajátos képességei, az értelem és az akarat az erények voltaképpeni hordozói, a többi képesség pedig részesedés módján, az értelmes akarat akarat irányítása alapján.

Értelmezési különbségek

Valamely filozófiai rendszerre jellegzetes szemléletmód az etikában is érvényesül s az erénytanban is kifejeződik. Ennek tulajdonítható az erények magyarázatában valamelyik mozzanatnak több-kevesebb egyoldalúsággal történő kidomborítása. Ennek egyik módja az erény bizonyos lelki képességre összpontosítása a többi elhanyagolásával. Így keletkeznek az intellektualista, voluntarista, szentimentális erény-értelmezések és értékelések.

Tipikusan *intellektualista* a sokratesi és a sztoikus erény-fogalom, mely az erényt az élet értelem szerinti alakításában látja s mélységesen megveti az érzelmeket. Ez az értékelés észrevehető a kanti etikában is. Aristotelesnél s az őt továbbfejlesztő Szent Tamásnál az okosság erényének juttatott alapvető jelentőség mellett is mérséklődik az intellektualizmus az ember egyéb lelki képességeinek sajátos erény által való alakíthatósága elismerésével. Platon erősen kiemeli az erényben az akarat szerepét, az ő hatása és az istenszeretet döntő élménye erősen *voluntarista* jelleget kölcsönöz az újplatonizmus és Szent Ágoston etikai szemléletének, amelynek különösen a középkorra volt nagy hatása. *Szentimentális* színezetű a romantika erénytana, amelytől a modern materiális értéketika esztétizmusa sem áll túlságosan távol.

A világnézeti szemléletből adódó különbségek mutatkoznak a különböző erények értékelése, értékrangja megállapítása tekintetében is. Befelé, az énre szegeződő és a külvilági feladatokra néző etikai szem-

lélet különbözősége érvényesül a *passzív* és az *aktív* erények szembehelyezésénél. Az önmaga elégtelenségét érző s az isteni lényegben kielégülést kereső buddhista és a vele valószínüleg érintkezést talált újplatonikus etika értéktáblázatán a lemondás, a magány, a szegénység, az alázat szerepelnek az ember számára követendő erények gyanánt, míg a társadalmi élet inkább csak a tőle való tartózkodás értelmében tárgya az erénynek. Ezzel a passzív magatartással kétségtelenül a modern aktivizmus áll a legélesebb ellentétben, mely az erényt a munkában, a gazdasági, társadalmi tevékenységben látja, míg a belső lelki világ alakítására kevés gondot fordít.

Egyén és közösség viszonyának hullámzó változásával jár az *individualista* és a *kollektivista* értelmezés különbözősége. Az individualizmus erősen érvényesül a felvilágosodás, a liberalizmus, az egzisztencializmus személyiség-etikájában, a közösségi szempont a marxista etikában. Beleszövődnek az erényekről szóló tanításokba a társadalmi rétegződés és a társadalmi helyzet által kiváltott eszmélődés eredményei is. Így a platoni erénytanban alapvető jelentőségű az erényfajtáknak a társadalmi osztályokhoz való vonatkoztatása, amint az aristotelesi erénytáblázat is a megpróbáltatásoktól megkímélt, jómódú szabad ember életstílusához igazodik.

Az erényt osztályok felett álló rangra a kereszténység egyetemes emberszemlélete emelte minden emberhez szóló érvénnyel. Ha Nietzsche a kereszténységben tudatosult egyetemes embereszményt sematikusnak találta, ebben önmagával vívódó egyéniségének diszharmóniája, nem a tárgyilagos bíráló ítélete irányította. A keresztény felfogás az egyetemes ember-volt tudata mellett, az erény kialakítását, az öntudatos egyéniség személyes feladatának és művének tekinti. Az egyéniségnek a változó helyzetekben szükséges érvényesítését élesen kidomborítja ama arisztotelesi s a skolasztikusok által továbbfejlesztett tan, amely az értelem irányítása alatt tevékeny erkölcsi erények lényeges tulajdonságát a véges értékek világában, a cselekvő mindenkori helyzetéhez mért kilengést (a túlkevést vagy túlsokat) elkerülő „helyes közép" megtalálásában látja. Az „arany középút" elve nem a középszerűség szentesítése, hanem a rosszal határos szélsőségek közt, a helyes magatartás mindenkori megtalálása követelményének a kifejezése.

Épp az egyéniség érvényesítése alapján tekinti az erkölcsi tudat az erényességet az *erkölcsi szabadság* állapotának, amelybe az ember az ösztönök, a szenvedélyek, a környezet kényszerítő nyomásától felszabadulva, akarata szabadságának felhasználásával jut el. Azonban az erénnyel szerzett maradandó készség és beállítottság nem jelent valami szabadságot megszűntető lelki mechanizmust, ellenkező készség kialakításának lehetősége továbbra is megmarad. De nem jelent a társadalomtól elszabaduló individualizálódást sem, mert egyén és társadalom kiegyensúlyozott viszonyában az egyén a társadalom tagja marad s éppazért erkölcsi értéke a társadalmi moralitásnak is javára szolgál. Viszont kedvezőtlen hatása s a hozzá kénytelen alkalmazkodás mellett, az erkölcsileg rossz környezet az erényes élet temetőjévé válik. Ha sokszor a valóságos élettől elvonatkozó elmefuttatásnak tetszik az erényről szóló mindennemű elmélkedés, ebben a közerkölcsiség az erényes életre kedvezőtlen levegőjének kábító hatása érezhető.

Ha az erkölcslélektani vizsgálódás (a I. részben) azt mutatta, hogy az erkölcsi tudat alakulásában az ember tudatos énjének egésze részt vesz, ennek az erénytanban követendő alkalmazása s egyszersmind további igazolása az erénynek az egész ember, a „humánum" kiteljesedése értelmében való magyarázata. Ezzel jól összeegyeztethető az a tény, hogy bizonyos erények bizonyos lelki képesség erkölcsi készségeinek mutatkoznak. Így az okosság nyilvánvalóan az értelem, az igazságosság az akarat, a mértékletesség az ösztönös vágyóképesség készsége. Azonban az erkölcsi életfeladat teljesítése az ember sokirányú képessége mindegyikének megfelelő készséggé bontakoztatását kívánja, a kiforrott erényesség az egész ember etizálódásában, az öszszemélyiség harmonikus erkölcsi kifejlődésének követelményében áll előttünk. A lelki erők, képességek egymástól való kölcsönös függése mellett valamennyi erkölcsi kiművelése szükséges. Az erényes embernek kikristályosodott erkölcsi elvei vannak, amelyeket akaratával következetesen követ s teljesítésük lelki kiegyensúlyozottságot, harmóniát ad.

Az erények osztályozása

A különböző értékekre irányuló s különböző lelki képességekkel rendelkező, de énjében egységes emberi lélek erényeinek osztályozása s az erények egymáshoz való viszonyának kérdése ősi témája az erénytani vizsgálódásnak. Sajátos tárgyuk szerint kétségtelenül sokfélék az erények. Más értéktartalma van az igazságosságnak, mint a szeretetnek; más a tárgya az erőslelkűségnek, mint a mértékletességnek. Viszont a különböző erények ugyanegy embernek a tulajdonai, aki a lelki élet egységre irányuló tendenciája mellett, csak valamennyi képességének a megfelelő erény által való alakításával juthat annak a lelki harmóniának a birtokába, amely az erényes élet eszménye. A lelki élet egységét tekinti az a különösen sztoikusok által vallott felfogás, amely az erényt osztatlanul egységesnek tartja, s valamelyik jó tulajdonság hiányában az erény létét egyáltalában elvitatja. E túlzó felfogással szemben kétségtelenül erénynek kell elismerni, ha nem is tökéletes formában, bármilyen jóra való szilárd készséget (pl. erőslelkűséget, mértékletességet), azonban az erény tökéletes bírását valamennyi erkölcsi érték iránt fogékony s mindegyik tudatos képességében készséges lelkiségnek tulajdoníthatjuk.

A lélektani, metafizikai és értékelméleti meggondolások elvi és szempontbeli különbözőségei fejeződnek ki az erények az etika története során feltűnt sokféle osztályozásában és rangsorolásában. Nagy tekintélyhez jutott a platoni lélekelemzésre hagyatkozó négy sarkalatos („kardinális") erényre történő felosztás, mely a középkori és reneszánszkori művészetnek is gyakran ábrázolt tárgya volt. Aristoteles megkülönböztette a gyakorlati ész birtokát képező értelmi és a nem-értelmi erők hordozta (szűkebb értelemben vett) erkölcsi erényeket. A sarkalatos erények egyik, a sztoikusok által adott értelmezése szerint, e felosztás valamennyi erény közös négyféle tulajdonságára vonatkozik. Ezek: a helyes értelmi ítélet, a törvénytisztelő kötelességtudat, az elszánt kitartás és a magát fegyelmező mértéktartás. A skolasztikusok nagyobb része a sarkalatos erényeket tárgyuk és a lelki képességek szerint különböző erénycsoportoknak tartotta, amelyek a három isteni erénnyel (hit, remény, szeretet) együtt alkotják az ember erkölcsi tökéletességét. Ennek a felosztásnak az

alkalmazását korlátozza az a körülmény, hogy a filozófiai erénytan nem veheti kiindulásul csak a kinyilatkoztatásból megismerhető erényeket (amilyenek az isteni erények). S az újabb lélektani és értékelméleti kutatás eredményei is figyelembevételt kívánnak az erénytanban.

Követhető felosztási alapnak kínálkozik az erkölcsi érték tartalmában talált hármas mozzanat. Az erkölcsi érték a személyi tökéletesedés, az egyetemes emberiesség és az abszolút Tökéletességhez való vonatkozás összetartozó jegyeit tartalmazza. Minthogy az erény az érték megvalósulása a cselekvő emberben, az erkölcsi érték hármas tagozódásának megfelelően megkülönböztetjük a *személyiség* erényeit; a személynek a társadalmi közösségbe s azon keresztül az egyetemes emberi világba beilleszkedését biztosító *társadalmi* erényeket; végül az abszolút valósághoz, *Istenhez* való viszonyt szabályozó erényeket.

Az egyes csoportokon belül további megkülönböztetés lehetőségét az erény tárgyának értéktartalmi mozzanatai nyújtják. Az emberi személy az öntudat, az önérzet, az önakarat és a testi élet egységében alakul ki. Ezeknek az összetevőknek megfelelően különböztetjük meg a személyt személyiséggé, erkölcsi értékhordozóvá alakító erényeket: a becsülettudatot, az alázatosságot és szerénységet, az erőslelkűséget, a mértékletességet. A társadalmi élet elemi létfeltétele az emberek közti vonatkozásoknak a jog követelménye szerinti szabályozása és tiszteletben tartása, az igazságosság erénye. További követelménye és értéke a társadalmi életnek a megbízhatóság. Ennek biztosítéka az igazmondás és a hűség erénye. A társadalmi élet kiteljesedését az egység adja, amelynek az alapértéke a szeretet. A társadalomban természetszerűen kialakuló tagozódás elemi erkölcsi értéke a vezetés és alárendeltség erkölcsi biztosítása a megfelelő erények révén. Az Istenhez való viszonyt a szentségi értéknek és valóságnak kijáró tisztelet, a vallásosság és az Istennel való egyesülést kialakító szeretet erénye valósítja meg az erkölcs követelményei szerint. Az erények különböző fajához alapvető követelményeknek bizonyulnak a tisztelet és az okosság erénye.

Sokkal gazdagabb az erkölcsi érték világa, mintsem sémákba, osztályokba foglalható lenne. Egy-egy erény tárgyát képező érték

vizsgálata során újabb és újabb értéktartalom tárul elő s próbára teszi az osztályozási kísérletet. Ennek tudatában felosztásunkat korántsem tekintjük kimerítőnek. Arra mégis alkalmasnak ítéljük, hogy a gyakorlati erkölcsi magatartás számára, az élet értékkel, tartalommal gazdagításához, irányjelzést nyújtson.

ALAPVETŐ ERÉNYEK

Tisztelet

Az erkölcs a jó megvalósítást követelő értékének a világa. Ennek megfelelő magatartás a *tisztelet* az erkölcsi érték iránt általában. Érzék, megnyílottság a valóságban feladat, vagy megvalósulás formájában elénk táruló érték iránt; az érték elismerése önmagunkat alárendelő kötelezettség vállalásával. A tisztelettudat a valóság, a lét értelmének s értékgazdagságának felismerése nyomán sarjad a lélekben, megilletődést és elismerést ébresztve benne. Az az alapmagatartás, amely az egész erkölcsi élet alapjának tekinthető, mert általa foglalja el az ember a világgal szemben azt az állást, amely látását kiszélesíti, szemét megnyitja a valóságban megnyilatkozó értelemszerűség, célrarendeltség, érték iránt. A tisztelet nélkül szemlélődő ember a valóságot csak külső, felszíni megjelenésében látja, nem nyílik meg előtte a lét belső tartalma, a dolgoknak a lényegek és értékek világába nyúló gyökerei.

A tisztelet a fölfelé nézés, a nagyság és a fenség világa felé látás képessége és készsége, a felsőbbrendűségre rendeltetés észrevétele önmagunkban és a körülöttünk lévő lényekben. *Goethe* szerint nemcsak a fölfelé, de lefelé a föld felé, az embertársak és önmaga felé is forduló tisztelet alapvető követelménye a teljes, mindenoldalú emberréválásnak.[1] Azonban a tisztelet nemcsak a vallás gyökere, mint Goethe tartja, hanem általánosságban erkölcsi erény. Az erkölcsnek

[1] Wilhelm Meisters Lehrjahre. II, 1.

a vallás szférájába nyúlása miatt, mindenesetre a vallásos ember az erkölcsi érték iránt is fogékony tisztelettel rendelkezik.

Minthogy a tisztelettudat érzéket tételez fel a valóság lét- és értékmélysége iránt, könnyen kiválthatja azt a téves értelmezést, mintha a dolgok mivoltának ismerete hiányából eredő mitológikus értelmezési hajlandóságnak a művelt ember lelkében is feltalálható maradványa lenne. Azonban a tisztelet nem a tudatlanság mítikus és misztikus ködbe merülő révülete, nem riadt írtózás és félelem, hanem a távolságtudat mellett is szeretetteljes vonzódás a tárgy iránt, a távolság és a közeledés sajátos feszültségi viszonya. Az erkölcsi értelemben vett tisztelet nem passzív jellegű bámulat, hanem valósághű, objektív és aktív magatartás, amely a valóságot mint ilyent értékesnek találja s a maga részéről az értékek megvalósítását kötelességének tartja.

Nem tévesztendő össze az erkölcsileg értékes tisztelet a társadalmi alárendeltségben előforduló szolgalelkűséggel sem. Az igazi tisztelet ugyanis erkölcsi megalapozottsága alapján hajlik meg a társadalmi tekintély előtt, ezért becsülettel állhat meg. A szolgalelkűség ellenben a félelem és érdek alacsonyrendű ösztöneiből burjánzik fel s jellegzetes kísérői a meggyőződés hiányából fakadó gyávaság és alattomosság erkölcsileg éppen értékeseknek nem mondható jelenségei. Ezzel szemben a tisztelet a legszembetűnőbben éppen ott nyilvánul meg, ahol a félelem nem szerepelhet indítékképpen, így a gyermekek, öregek, betegek, elhagyatottak iránti kíméletes, emberséges bánásmódban, az ember-volt megbecsülésében.

A valóságban, a lényekben rejlő értelem és rendeltetés tudatából fakadó tisztelet alapja a helyes erkölcsi magatartásnak, gyökere minden más erénynek. Az a lelki diszpozíció, amellyel megközelíthető az értékvilág. Az érdek és haszonszerzés szándéka nélkül, önzetlen érdeklődéssel megértésre törekvő lélek előtt tárul fel a lét mélysége, nyílik meg az értékek gazdag világa. S csak ez a lelkület képes arra az alázatos és készséges szolgálatra is, amely az erkölcsi érték megvalósításának követelménye. Olyan szolgálat ez, amely az ember legjobb képességeit, bensőséges odaadását igényelve, hozzáhasonulással értékkel telítődését, személyiséggé válását eredményezi s önmagát is tiszteletre méltóvá teszi.

A tisztelet fundálja, alapozza meg a többi erényt s önmaga is erősödik minden új érték felfedezésével és szerzésével. Minden új érték a tisztelő tekintet látását tágítja, értéktudatát mélyíti. Tisztelet hiányában egyéb erkölcsi tulajdonság sem fejlődhet ki és szilárdulhat meg. Önmaga értéke iránt érzett tisztelet nélkül nem gyökerezhetnek meg a személyiség erényei. A becsület, az alázat, az erőslelkűség, a mértékletesség feltételezi azt az önértékűségétől áthatott öntudatot, amely kifejlődésüket és megszilárdulásukat biztosítja. A tisztelet a társadalmi erényeknek is alapkövetelménye. Csak az képes az igazságosságnak eleget tenni, aki mások jogát tiszteli; csak az tud őszintén szeretni, aki tiszteli szeretete tárgyát; csak az érzi megalkuvás nélküli kötelességének az igazmondást, az őszinteséget, a hűséget, aki embertársát tiszteli; csak a tisztelet alapján lehetséges a társadalomban erkölcsileg értékes vezetés és engedelmesség. S az örök Fenség előtt meghódoló tisztelet az Isten-viszonynak is alapja.

A tisztelet erényének alapvető jelentőségét igazolja a bölcseleti hagyomány is. A tisztelet a mélyen vallásos hindu étosz alaphangulata. A tisztelet érvényesül az érintkezési formákat is megszabó hatállyal, az erősen szociális jellegű kínai etikában. Mélyen élt a görög lélekben is a tiszteletérzés, mely a valóságon elfogulatlanul csodálkozó elmerülést tartotta a bölcsesség kezdetének, egyszersmind a filozofálás erkölcsi feltételének, s meg volt győződve a magára hagyatkozó gőg eredendő gonoszságáról. Erőteljes indítékot adott a tisztelet lelkületének elmélyítéséhez a kereszténység Isten fenségének, a világban megnyilatkozó nagyságának tudatosításával, s az emberben Isten hasonmásának megláttatásával, ami a keresztényi szeretet és szolgálat szellemének legmélyebb sugalmazója. A kereszténység lelkiség meggyengülésével megcsökkent a tisztelet szelleme is, bár Kant, Goethe, Schiller, Schleiermacher mély értéklátásra képes tekintete az újkorban is felismeri a tisztelet nagy értékét.

Korunk erkölcsi életének egyik tünete a tisztelettudat aláhanyatlása. Az átlagember tiszteleten többnyire a külső, társadalmi érintkezéshez megkívánt tisztelettudást érti, de elmosódott lelkében a tiszteletnek mint erkölcsi erénynek a voltaképpeni értelme. Ebben az elhomályosításban az újkor csaknem valamennyi nagyobb hatású szellemi mozgalma részes. A racionalizmus, mely az ész mindenható

erejében hízva a lét minden titkát és összefüggését megfejthetőnek és az ember szolgálatába állíthatónak tartja. A szubjektivizmus, mely a valóság elfogulatlan szemlélete helyett önmagából konstruálja meg a világképet. A pozitívizmus, mely megáll a tapasztalati jelenségek síkján s a valóság érzékfeletti értelem- és jelentéstartalmát tagadásba vonja. A technikai szellem, amennyiben mindent eszköznek néz az ész gyakorlati céljai megvalósításához és semminek sem tulajdonít önmagában értelmet és jelentést. A maga érdekére néző hatalmi akarat, mely céljaira eszközként használja fel az embert.

Ilyenféle világszemléleti irányok és az ember lazaságra hajló hajlamai táplálják azt a cinizmust, mely mindennemű önértéket tagad, s az ilyenen alapuló tisztelettudat ellen lázong, a fölényesség látszatával takargatva a maga elvtelenségét és bizonytalanságát. A cinizmus gyakorlati következményeiről az emberies érzés megfogyatkozása, az ember felelőtlen kihasználása, a durvaság és kíméletlenség riasztó elterjedése ad ijesztő képet. A tisztelni tudás elvesztésében rejlik morális oldalról az erkölcsi érzéketlenség eredete. Negatív hatása is igazolja a tisztelet erényének alapvető jellegét.

Az újabb filozófiai szellem, mely töredékek helyett a valóság egészének felfogására törekedik, már több megértést tanúsít a valóságtisztelő étosz iránt, melyet P. Wust a szellem ősaffektusának tart. A tiszteletnek a morális életre alapvető jelentőségét ismerik fel újra s juttatják érvényre napjainkban oly jeles erkölcsfilozófusok, mint M. Scheler, D. v. Hildebrand, A. Schweitzer, aki legfőbb erkölcsi elvnek az élet tiszteletét tekinti; hazai gondolkodóink közt különösen Pauler Ákos.

Összefüggő erények

Az erkölcsi értékre általában vonatkozó tárgyán belül, a tisztelet erényének különböző válfaja van. Egyik a *háladatosság* erénye: elismerése olyan valami anyagi vagy szellemi jónak, amelyben valaki nem a szigorú jogi tartozás, hanem jóakaratú hajlandósága alapján részesített bennünket, s amely mint ilyen jótéteménynek tekintendő. A hála fokozott tisztelet a jótevő iránt, mely a lehetőségekhez képest

a jótétemény viszonzására törekedik. Mint az erkölcsi érték és kötelesség iránti finom érzékenység bizonyítékát, tartja az erkölcsi köztudat nemes erénynek a háladatosságot, s durva és közömbös lelkület jelének tekinti a hálátlanságot.

A hála és a tisztelet különleges faja a *kegyelet* erénye: hálával áthatott tisztelet azok iránt, akiknek valamiképpen életünket köszönjük, akik annak létrehozásában, fenntartásában, kiformálásában közreműködtek. A kegyelet tárgyi alapja testi-szellemi létünk mások közreműködésével történt gondozása, kialakítása, mely viszonzásképpen erkölcsi kötelességet állapít meg: hálás, jóindulatú tiszteletet azok iránt, akik nem mérték szerint, hanem jóságuk sugallatából részesítettek javakban bennünket. Ilyen kötelezettség áll fenn a szülőkkel, nevelőkkel, jótevőkkel, legfőbb fokon Istennel szemben, aki nincs jótéteményeire és azok mértékére kötelezve.

Nemcsak egyes személyekkel, hanem személyek közösségével szemben is van kegyeleti tartozásunk. Vonatkozik ez elsősorban arra a népközösségre, amelybe beleszülettünk s amely létünk fenntartásához, egyéniségünk kifejlődéséhez szükséges élet- és kultúrális javakat szolgáltatta. A közösségi élet sűrű kapcsolatai mellett, melyek leggazdagabban a népközösségben halmozódnak, az egyes ember nemcsak szüleinek, hanem népének, nemzetének is gyermeke. A néptől való függés tudatosul a néphez és a nép történeti életterét adó területhez, a hazai földhöz való ösztönös ragaszkodásban. A létbeni függés erkölcsi tudatosítása a *hazaszeretet* erénye: kegyeletes tisztelet a haza, népünk mint létünk formálója és hordozója iránt.

A tisztelet legmagasabb foka az *áldozatkészség* erénye, amellyel az ember a jó, az erkölcsi érték érdekében lemond olyan javakról, amelyek bírását különben az erkölcs igazolja. Nem beszélünk áldozatkészségről, amíg a kötelesség teljesítéséhez általában szükséges önfegyelmezésről és lemondásról van szó. Az erkölcsi élet követelménye, hogy az erkölcsi értéket elsőbbségben részesítsük a hasznossági vagy kellemességi értékkel szemben. Amíg csupán ilyen javakról mondunk le a kétségtelenül fennálló kötelesség érdekében, nem gyakoroljuk az áldozatkészséget. Szorosan vett áldozatkészséget az erkölcsi értékek rangsora alapján, az alacsonyabb értékről a magasabb érdekében való lemondással hozunk. Áldozatot hoz, aki erkölcsileg

igazolt igényéről lemond másnak az érdekében, aki a magasabb érték tiszteletéből lemond munkája ellenértékéről, a vagyonról, vagy a házaséletről, aki testi életét adja hazája megmentéséért. Amint az utóbbi példa mutatja, az áldozat nem mindig önkéntes, rendkívüli körülmények közt kötelesség is lehet.

A tisztelet erényének potenciális, lehetőségi előfeltétele, tudatossággal pedig kiegészítő része az *ártatlanság*, az erkölcsi rossztól való érintetlenség. A voltaképpeni erkölcsi életet megelőző, „naív" formában kedvesen nyilvánul meg a kisgyermek jóra való természetes hajlamában, amelynek a rosszra való szintén természetes hajlam kezdettől veszedelmes vetélytársa. A rossz elleni tudatos küzdelemmel s értékének óvásával az ártatlanság erénnyé lesz. Ezt a jelleget az erkölcsi érték tisztelete adja, amely elutasításra késztet mindazt, ami a jó iránti vonzalmat és készséget gyengíthetné. Mint erény, a rossztól való tisztaság mértéke szerint van meg; elvesztése után a lelki megtisztulás, a jóban való állhatatosság mértékében szerezhető vissza. A visszaszerezhetőség lehetősége alapján különböztetjük meg az „eredeti" és a „visszaszerzett" ártatlanságot, tisztaságot. Sok egyéb mellett, ennek az erénynek a nagyságát is a kereszténység tárta fel a megalkuvástól, ingadozástól mentes, nemes gyermeki lelkületnek, a szívtisztaságnak a dicséretével.

Okosság

A tisztelet erénye mellett ősi meggyőződés igazolja a helyes belátás és ítélőképesség alapvető jelentőségét az erkölcsi életre. Ezzel a hatásával válik az erkölcsi élet alaperényévé az *okosság*. Ha ezt a fundamentális jelentőségét az intuitív etika tisztán az érzésből, „gondolkodás nélkül" végrehajtott cselekedet értékére való hivatkozással igyekezik elvitatni, kétségtelen, hogy a hivatkozott cselekedetek sem értelmetlenek, mert ez esetben erkölcsileg nem volnának értékesek és igazolhatók. Legfeljebb fontolgatás nélkül, bizonyos önkéntelenséggel jöttek létre, amiben kétségtelenül része van a cselekvés pillanatában kevésbé tudatossá vált értelmi beállítottságnak.

Alapvető hiba és tévedés lenne az okosság jelentőségét a magyar,

de a legtöbb idegennnyelvű kifejezéshez is tapadó elméleti jelentésszínezet alapján elutasítani. Az etikai nyelvhasználatban ugyanis az „okosság" gyakorlati értelmi képességet és tevékenységet jelent. Magába foglalja a helyes tárgyfelfogásnak, a cselekvésünket irányító célképzet kialakításának, a célhoz vezető eszközök megválasztásának, a cselekvés megindításának, irányításának, következményei előrelátásának aktusait. Mindez a funkció egy konkrét helyzetre, tényállásra vonatkozik. Az okosság dönti el, cselekedjek-e, vagy nem, s ha igen, hogyan cselekedjek itt és most, ebben a helyzetben. Döntését az értelem az erkölcsi érték iránti kötelesség tudatában hozza meg, annak figyelemmel tartásával, milyen magatartást, cselekedetet kíván itt és most az erkölcsi törvény.

Nyilvánvaló, hogy az erkölcsileg értett okosság nem valami kevesek számára szerezhető tudást, hanem a gyakorlati élet minden ember számára nélkülözhetetlen öntudatos és céltudatos alakításának az értelem részéről megkívánt követelményét foglalja magában. Okosság birtokában cselekszik az ember emberhez méltó megfontoltsággal, komolysággal, következetességgel és felelősségtudattal. Az okosság magában foglalja mind a helyzet, mind a cselekvés következményei helyes megítélésének képességét. Megszerzésében az élettapasztalatnak s az elvi tisztánlátásnak és határozottságnak jut a döntő rész. Ezek birtokában több okossággal intézheti élete sorsát a csekélyebb intelligenciájú, mint az esetleg nagyobb értelmi képességgel, de kevesebb gyakorlati érzékkel és gyengébb erkölcsi tudással rendelkező ember.

Erkölcsi ítéleteinél, döntéseinél, elhatározásainál az értelem biztossága azokon az elveken nyugszik, amelyek az erkölcsi életet végső fokon igazolják. Ez nem kívánja meg minden egyes erkölcsi ítéletnek az elvekből való tudatos levezetését, hanem azoknak a tudat hátteréből irányító hatását, s az önigazolás szüksége esetén, rájuk való tudatos visszavezetését jelenti. Erkölcsi önigazolás tekintetében az okosság azonos a lelkiismerettel. Az egyetemes elvekkel való igazolás mértékében számíthat az okosság mások erkölcsi megértésére és méltánylására.

A valódi erkölcsi értéknél alacsonyabb, érzéki, hasznossági s az erkölcs kárára érvényesülő mértékhez igazodás gyakorlatával kiala-

kulhat oly elvi jelentőségű iránypont, amely az erkölcsileg téves, *„hamis"* okosság igazolásának szerepébe jut. Ilyen értelemben beszél az Apostol a „test" okosságáról. A hamisítás, az önmegtévesztés lehetősége is mutatja az okosság erkölcsi természetét, az általános erkölcsi állapottal való szoros összefüggését.

Hozzájárul az okosság erényének tökéletesedéséhez minden, a gyakorlati ész tevékenységét elősegítő készség. A hagyomány méltán sorolja ezek közé a hűséges emlékezetet, a helyes meglátást, a mások tapasztalatán és tanításán okuló tanulékonyságot, a különböző helyzetekben magát feltaláló leleményességet, a következtetést, az előrelátást, a körültekintést, az éberséget, az óvatosságot. Az élettapasztalat igazolja, hogy mindez alkotó részként szükséges az okosság teljes bírásához; közülük valamelyiknek, méginkább többnek a hiánya, adott esetben, vagy maradandóan, akadályozza az értelem helyes és megbízható erkölcsi funkcióját. E szükséges részmozzanatok megszerzése és épségben tartása a nevelés és önnevelés fontos feladata.

Faji különbséget juttat kifejezésre a *személyi* és a *társadalmi* okosság megkülönböztetése. Az egyik az emberi személyiség önmaga iránt tartozó erkölcsi kötelességére vonatkozik, a másik másokért felelős társadalmi tevékenységére, amelyet különböző vezető állásban (családban, hivatáskörben) az erkölcs követelményei szerint betölteni hivatott. Az értelem részéről megkívánt erkölcsi alkalmasság lelkiismereti igazolása elutasíthatatlan erkölcsi követelményként jelentkezik bármiféle vezető állás vállalásához.

Az értelem az okosság kívánalma szerinti funkcióját segítik elő oly értelmi képességek is, amelyek nem alkotják ugyan az okosságnak mint erénynek integráns részét, mégis hasznára vannak. Ilyen szerepben emlegeti már Aristoteles a jótanács képességét, mely az okosság által megállapított célhoz a megfelelő eszközök megtalálásához segít; továbbá a dolgok természetét, törvényszerűségeit, hatásait helyesen megállapító ítélőképességet, és a nagyvonalúságot, mely az átlagostól eltérő, rendkívüli esetekben is biztossággal képes az erkölcsi törvényt szellemének megfelelően alkalmazni. Mindezek sajátos értékű adományai az értelemnek, amelyekkel nem járnak mindig együtt az okosság voltaképpeni tartalmát adó értékmozzana-

tok (lehetséges pl. jó ítélőképesség gyenge kezdeményező erővel), azonban az okosság szolgálatában fokozzák annak teljesítőképességét.

Minthogy értékeléseink és cselekedeteink vagy önmagunk, vagy mások, vagy a dologi világ tárgyai körül forognak, az okosság erénye szempontjából jelentős és értékes a helyes önismeret, a megbízható emberismeret, az igazságnak megfelelő világismeret és világfelfogás. Önmagunkkal szemben a követelmények mértékének, vállalkozási lehetőségeink megállapításához, nélkülözhetetlen képességeink, vérmérsékletünk, jellemünk kielégítő ismerete. Viszont az okosságnak kell segítségünkre lenni az önmagunkkal való foglalkozás olyan készségének a megszerzésében is, amely az önreflexió hiánya s önmagát az aggályosságig ellenőrző önmegfigyelés közt a helyes középutat megtalálja. Önmegfigyelés és önellenőrzés (lelkiismeretvizsgálat) nélkül nem juthatunk erkölcsileg értékesíthető önismerethez, viszont az aggályos önmegfigyelés önző és korlátolt látókörű lelkülethez vezethet.

Az emberismeret képessége jórészben természeti adomány, azonban a megfigyelés és a beleélés mindenkinek megadatott képessége segítségével mindenki juthat oly mértékű emberismerethez, amely az okosság kívánalma szerinti társadalmi érintkezést számára lehetővé teszi. Az okosság és sok más erény van abban segítségünkre, hogy mások megítélésénél képesek legyünk tárgyilagosak és igazságosak lenni. A világ, a valóság ismerete segít léthelyzetünk tudatosításához, feladataink, céljaink a valóságnak megfelelő felállításához, illúziómentes józansághoz. Megbízható valóságismeret hiányában megvalósíthatatlan elképzelések, célkitűzések, csalódások és sikertelenségek áldozatává eshetünk. Másrészt azonban az okosság mint erkölcsi erény igazít el tudásvágyunk olyan irányításában is, amely életcélunknak, erkölcsi rendeltetésünknek megfelel, megóv a hiábavaló, felesleges, vagy káros dolgok kíváncsi hajszolásától.

Minden ember számára szükséges oly valóságismeret, amely számára a világban való tájékozódás biztosságát megadja. Ezért a dolgok, a világ ismeretéhez, értéséhez segítő tudás erkölcsileg is jelentős, megszerzése minden embernek tehetségéhez képest kötelező. Kellő ismeret hiánya, a tudatlanság az erkölcsi életnek is akadályává válik.

Egyénenkint különböző kiterjedésű az a kör, amelynek kielégítő ismerete az erkölcsi életfeladat betöltéséhez szükséges.

Legátfogóbb szemléletű a valóságot egészében értékelő s az erkölcsi magatartást is ahhoz igazító bölcsnek a világképe. Tudatosan és következetesen elvszerű, elvhű gyakorlati magatartás az okosság erényének ama magasabb foka, amelyet a bölcseleti hagyomány a *bölcsesség* nevén emleget, s amelynek a személyes erkölcsiség szempontjából az elvhűség, tárgyi szempontból pedig az igazság előtt való igazolhatóság adja próbáját. Az erkölcsi értelemben vett bölcsesség a gyakorlati életvezetés irányításában különbözik az elméleti tudástól. Természetesen elmélet és gyakorlat összehangolása adja a „bölcs" életének értelmét.

Nem mindenki hivatott arra, hogy bölcs legyen, de mindenkinek kötelessége, hogy okosságra tegyen szert. Ehhez segít az erkölcsi élet tényeit az igazsághoz híven előtáró, érdeklődést keltő, problémákat megvitató, önállósághoz szoktató, az erény megszerzését elősegítő s az akadályozó tényezőkre rámutató nevelés, a figyelem és akarat fegyelmezése, az érzéki természet megfékezése. Az okosság elleni vétkek leggyakoribb forrása az előttünk álló cselekedet mivoltának és körülményeinek tudatosítását elhanyagoló figyelmetlenség, a kivitel megfontolás nélküli elhamarkodása, a körültekintés és óvatosság mellőzése, az állhatatosság és következetesség hiánya, a felelősségtudat gyengesége. A személyiségében fejletlen ember megfontolás és egyéni állásfoglalás nélkül ösztönösen alkalmazkodik környezetéhez s alig rendelkezik egyéni felelősségtudattal és kezdeményező képességgel. Súlyos akadálya az okosságnak az értelem használatát, tisztánlátását akadályozó szenvedély és érzékiesség, amint azt az erkölcsi reflexió korán felismerte. Főképp belőlük ered a *hamis* okosság, az élettel szemben hazug és silány magatartás. A modern ösztönelméleteknek sok részük van az okosság erkölcsi jelentőségének alábecsülésében, az ösztönélet egyoldalú kiemelésével.

Elvitathatatlan azonban az okosság elengedhetetlen és alapvető értéke. Nem lehet az erkölcsi élettől elvitatni a tudatosságot. Azonban valamely tényállást s az annak megfelelő magatartást az okosság teszi tudatossá. Megvilágító tevékenysége előfeltétele a helyzetnek megfelelő magatartásnak, a helyes mérték megtalálásának. Ezen,

valamennyi erényhez szükséges közreműködése miatt tartotta már a régi mondás az okosságot minden erény kormányának és eligazítójának („auriga et moderatrix omnium virtutum"). Nélküle hiányos lesz a különben jóra irányuló cselekedet, aminek példáit adják az okosság hiányával történő jótékonykodás, szeretet, bátorság sokszor áldozatig menő erőkifejtésével arányban nem álló szerény eredmények, vagy az azzal egyenesen ellentétbe jutó következmények.

A tisztelet az erkölcsi érték érzületi felismerése, az okosság az érték értelmi igazolása. Tisztelet és okosság együttesen vetik meg az alapját az erkölcsi életnek. A tisztelet az érték finom felfogó szerve, hiányában még a fejlett értelmesség is bizonytalanul tapogatódzik és sok értéken megértés nélkül átsiklik. Tisztelet nélkül szárazzá, kiszámítottá, kedélytelenné válik az erkölcsi élet, okosság nélkül pedig könnyen esik a szélsőségek áldozatává. A kettő összhangja alapozza meg az erkölcsi egyensúlyt.

A SZEMÉLYISÉG ERÉNYEI

Becsülettudat

Az erkölcsi életre alapvető jelentőségű tisztelet az erkölcsi élet alanyát, az emberi személyt önmaga becsületben tartására kötelezi. E kötelesség alapja a személyiség értékrangja. Beszélünk erkölcsi személyek (nemzet, testület, család) becsületéről is, de ezeknek a becsülete is tagjaik magatartásán múlik. Az egyén, a fizikai személy a becsület elsődleges hordozója.

A becsület lélektani gyökere már a gyermekben is jelentkező hajlam az érvényesülésre és elismertetésre, amely önmagában még nem erkölcsi megnyilvánulás. Alapulhat erkölcsileg közömbös tulajdonságon (testi erő, ügyesség, szépség) is. Negatív jellegű jelentkezése a szégyenérzés, mely mint Scheler rámutatott, az ember jobbik énjének, szellemi részének önkéntelen védekezése és tiltakozása az emberi mivolthoz méltatlan lealázódás ellen.[1] A pozitív és negatív tartalmú érzés erkölcsi jelentőségűvé válik az ember erkölcsi érték szerzésére való kötelezettségének tudatosulásával. Az erkölcsivé fejlett becsületérzésben az ember erkölcsi önértéke tudatosul. Tudatosul személyi, egyéni létének értelme és értéke, s egyszersmind a felelősség annak megtartására és kibontakoztatására. Az erkölcsileg érett becsülettudat nem csupán valamely előnyös természeti tulajdonságból táplálkozik, hanem a személyiség értékének felfogásán és átérzésén alapul.

[1] Über Scham und Schamgefühl. Schriften aus dem Nachlass. Bern 1957. 65. kk. ll. 57. l.

A hellén életérzés mutatkozik meg Aristoteles etikájában a nemes becsvágy nagyraértékelésében, melyet az erény jutalmának tart és a legnagyobb külső jónak. Érti azon az erényes ember társadalmi elismerését, amelyet az méltán megkíván. Önmagának elégséges lévén, az igazságra hagyatkozik s nem az emberi véleményre, szívesen jótékonykodik, de méltatlannak tartja, hogy mástól adományt fogadjon el. Ez a felismerhetően független állású, előkelő körök emberére korlátozott becsület-fogalom később kitágul, s a római etikában különösen Seneca-nál a „magnitudo animi" már a politikai szerepléstől és a társadalmi állástól függetlenül, a sorscsapások közt is bátor és önérzetes személyi értéktudatot jelenti.

Nemcsak a kiválasztottakra, hanem minden emberre kiterjed a becsület a kereszténységben tudatosult értelme, mely az ember természetfölötti életkapcsolatából eredezteti nemességét, méltóságát. Aquinói Szent Tamás szintézise jelentős értéknek tartja az erényt megillető tiszteletet s helyes mértékkel keresését tartja a nagylelkűség (magnanimitas) erényének, mely voltaképpen az erőslelkűség része, a minden erényt megillető tisztelet alapján azonban érinti valamennyit.[2] A természetfölötti kapcsolat meglazul Kant értékelésében, mely a becsület középponti helyét nem az ember szentnek éppen nem mondható természeti lénye, hanem az emberiségnek személyében való jelenlétével indokolja, amiért az ember mindig csak célnak tekinthető, sohasem használható merő eszköz gyanánt.

Különböző etikák részéről a becsület értékelésénél tapasztalható ingadozás és eltérés csak az ember valamennyi létvonatkozásának szemmeltartásával egyenlíthető ki. Az ember személye szerint is a társadalomhoz tartozó lény, becsületének van társadalmi vonatkozása is. Ez jut kifejezésre a személy értékének társadalmi megbecsülésében, elismerésében, amelyen „jó híre" alapul. Az iránta megnyilatkozó bizalom és tisztelet az ember társadalmi érvényesülésének elengedhetetlen feltétele, becsület hiányában kivetett tagja a társadalomnak. A társadalmi megbecsülés nemcsak a külső elismerésben áll, hanem nagy jelentőségű a becsülettudat ébrentartásában is. Az ember önértékére elsősorban énjének a társadalmi elismerésben vissza-

[2] Sum Theol. II. II. q. 129.

verődő tükrében ismer rá. S a társadalmi megbecsülés megóvása igen jelentős ösztönzője az önmegbecsülésnek, a becsülettudat elmélyítésének. A társadalmi közöny vagy lenézés visszahúzódásra késztet, ösztönzés hiányában elernyeszti az erkölcsi erőket.

Mégoly fontos szerepe mellett sem adja azonban a társadalmi elismerés a becsület teljes tartalmát. A társadalom ítélete ugyanis elsősorban a külső teljesítményt veszi mértékül, nem lát be a cselekvő szándékába, érzületébe, amelyből alakul ki a cselekedet teljes morális értéke; így becsülettudatának sem lehet a társadalom kizárólagos meghatározója. Sőt, a társadalmi értékelés hiányos, vagy éppen téves is lehet. A közerkölcsiség romlása esetén ugyancsak nem tekinthető fellebezhetetlen fórumnak. Azonkívül a társtadalmi értékelésbe belefolyik sok, önmagában nem morális, illetve külsőséges mozzanat is, amilyen az állás, a vagyoni helyzet, a társadalmi hatóképesség, a rájuk épített ítélet külsőségessé, üressé teheti a becsület fogalmának erkölcsi értelmét.

A társadalmi értékelés korlátai mellett a becsülettudat nélkülözhetetlen fóruma marad a megbízható egyéni lelkiismeret. Önmagának, cselekedetei indítékának az erkölcsi követelményekkel való szembesítéséből szűrődik le annak az értéknek a tudata, amelyet az ember őszintén és önérzettel magáénak mondhat. Az a szilárd készség, amellyel az ember önmagával mint erkölcsi lénnyel szemben kötelezve tudja magát s ezért cselekedeteiben önmaga értékének megóvására törekszik, *a becsülettudat.* A becsületesség oly esetekben is hibátlan cselekedetre törekszik, amely nem esik társadalmi elbírálás alá, s igazolva látja magát akkor is, ha nem kapta meg a megérdemelten várt társadalmi elismerést, vagy éppen félreismerésben lett része. A megbízható erkölcsi elveken nyugvó becsülettudat a személyi önállóság szilárd alapja, ezért alapvető erénye a becsülettudat a személyiségnek. Az önmagára hagyatkozás, az önmagában bízás nem kapcsolja ki az egyént a társadalomból, az egészséges, megbízható becsülettudat inkább a társadalmi moralitásnak is legmegbízhatóbb eleme. Az egyéni becsülettudat és a közvélemény ellentéte viszont az egyén és a közösség közötti feszültség egyik legsúlyosabb esete. Ilyen esetektől eltekintve, az egyéni becsülettudat erős fejlesztője mások becsületének tiszteletben tartása, mert a má-

sokkal való tiszteletteljes bánás erkölcsi képességeink aktualizálására késztet s ennek önreflexió útján való felfogása a becsülettudatot is erősíti.

Nemcsak a társadalommal áll az ember viszonyban, hanem a lét és az erkölcsi élet abszolút Urával, Istennel szemben is. A lélek Istentől teremtett volta s Istennel való egyesülésre hivatott rendeltetése mellett az embernek Isten előtt is felelősnek kell tudnia magát becsületéért, akitől nyerte tiszteletreméltósága eredeti jogcímét. Az Istenhez kapcsolódó becsülettudat Isten tiszteletének, dicsőségének szolgálatát látja becsületében, egyszersmind őt tudja becsülete legfőbb bírájának, aki lelkének legtitkosabb rezdülését ismeri s minden tettének legigazságosabb megítélője.

Értékének jelentőségéhez képest köteles az ember becsületét óvni és ápolni. „Gondod legyen jóhírnévre – int az Írás – mert az inkább megmarad neked, mint ezer drága nagy kincs" (Sir, 41, 15). Ennek egyik feltétele az öntudatos cselekvés, a cselekvés tárgyát képező érték személyünkhöz szóló követelményének átérzett kötelességtudattal való követése. Bizonyos, hogy nem végezhetünk hosszas reflexiót minden egyes cselekedetünknél, de az alkalomadtán szükséges megfontolás hasznos iránymutatást és beigazodást ad az ismétlődő cselekedetek egyre készségesebb teljesítéséhez. Felületes, gépies cselekvés mellett nem juthatunk olyfokú morális tudathoz, amely erkölcsi énünket észrevétetné.

Megkívánja továbbá a becsülettudat kifejlesztése az őszinteséget, kötelességeink kibúvók nélküli vállalását, s a cselekedet végrehajtásánál teljes odaadásunkat. Aki menekül a kötelesség elől, vagy nem cselekszik belső meggyőződéssel, nem talál önmagára, nem juthat erkölcsi öntudatra. Az önismerettel szerzett s cselekedettel igazolt önértékűség tudata önmagunkhoz való hűségre, következetességre kötelez, mely sem az ösztön ellenkezése, sem egyéb csábításra nem engedi magát eltéríteni meggyőződésétől.

Kétségtelen, hogy a becsülettudattal együttjáró önérzet magával hordja bizonyosfajta képmutatás, farizeizmus veszélyét is, amely tényleges erkölcsi érték híján, ilyennek a látszatával igyekezik önmaga és az emberek előtt feltűnni. Ettől a veszélytől azonban megóv a tárgyilag igazolt érték őszinte, elismertetéstől független követése, a

becsületességnek belső értéke alapján való tisztelete, s az önérzet túlzásainak egyéb erénnyel történő megfékezése. Azt is meg kell állapítanunk, hogy a becsület megóvásának szándéka még nem farizeizmus, sőt a jó teljesítése elé gördülő nehézségek legyőzésének hathatós eszköze. A képmutató öntetszelgéssel szembenálló véglet a *kislelkűség*, az önmaga iránti bizalmatlanság, mely többnyire a kisebbrendűség érzéséből ered s akadályozza az egészséges becsülettudat kialakulását. Leküzdését az önállóságra szoktatás, az önbizalom fejlesztése segíti elő.

Munkaszeretet

Az embernek munkával kell magát fenntartania. A munka nemcsak a szükséglet kielégítésére szolgáló gazdasági erőkifejtés, hanem egyszersmind nagyjelentőségű erkölcsi tevékenység is. Mint az életfenntartás tisztes eszköze, a munka erkölcsi kötelesség is. Az erkölcsi öntudattal végzett munka az ember erkölcsi rendeltetésének, önkifejlődésének is legközvetlenebb módja és lehetősége. A munka ama tevékenység, amely az ember életének és erőinek nagyrészét veszi igénybe. A munka eredményes végzéséhez szükséges figyelem, megfontoltság, fegyelem az ember erőinek latbavetését, legjobb képességei felhasználását kívánja. A képességek tevékenységre, kibontakoztatásra késztető hatásával a munka az egyéniség kifejlesztésének legegyeszerűbb módja; a kedvvel, odaadással végzett munka az egyéniség részévé, egyik legfontosabb jellemalkotó tényezőjévé válik. Az ember önmagával szemben érzett kötelességének a munkába fektetett igyekezettel és erőkifejtéssel történő teljesítése, valamint a munka eredményének a látása, az ember önértékének, becsülettudatának állandó értékmérője és ébrentartója. Munkája alapján jut az ember elsősorban önmaga megbecsülésére. A munkától való vonakodás, a renyheség, hanyagság, felületesség, erkölcsileg elernyeszt, lefojtja az egyéniséget, üressé, értelmetlenné teszi az életet.

Minthogy a munka célját képező szükségletkielégítés csak munkamegosztással történhetik kielégítően, az egyénnek a társadalommal szemben is kötelessége a munka közösségi tevékenységében való részvétel. Ennek a kötelességnek méltó teljesítését olyan társadalmi feltételek biztosítják, amelyek közt a dolgozó ember a társadalom

teljes jogú és azzal szemben felelősséggel tartozó tagnak tudja magát. Marx találóan mutatott rá a kapitalista nagyüzemi piaci gazdálkodásban az emberi munkának a dolgozó személyétől való elidegenülésére, árúvá változásához. Hasonló megállapításokat találunk a pápák szociális enciklikáiban is.

Helyesen értékelve, az emberi munka, mégha túlnyomóan fizikai jellegű is, emberi személy tevékenysége, teljesítménye, amelyben az ember nem válhat a termelés személytelen eszközévé. Az ember eszközzé alacsonyítása eltompítja az erkölcsi felelősségtudatot s a személyiség fejlesztése helyett az embert géppé alakítja. A termelésben való személyi érdekeltség és közreműködés mellett, a modern technikától megkívánt részletmunka egyoldalúságot kiváltó hatását csökkenti a termelés egészébe illeszkedő jelentőségének tudata. A technika fejlődésével rövidülő munkaidő lehetőséget nyújt az emberi személy egyébirányú tevékenységgel való kiegészülésére. Munka és pihenés arányos váltakozásának fontos szerepe van a munka eredményes teljesítéséhez szükséges lélektani és erkölcsi feltételek biztosításában. A munkarobot a munkáján uralkodni hivatott embert lélektelen eszközzé degradálja.

A munkavállalás kötelességével együtt jár a munkához való *jog* is, amelyet az ember létfenntartásához való joga igazol és sürget. Teljesülését a társadalom illetékes szervei munkaalkalom nyújtásával biztosítják. Ha ez nem nyújthatja minden esetben valaki hajlamainak és képességeinek a legmegfelelőbb lehetőséget, az ember több irányban fejleszthető képességével igazodhatik a számára adott munkaalkalomhoz. Az egyéni igényekről való lemondással járó áldozatvállalás erkölcsi értékével egészíti ki a munka értékét.

Nem felejthetjük a munka erkölcsi elmélyítésében a kereszténység jelentőségét. Az antik világ csak a tudományt, a művészetet és a politikát tartotta a szabad emberhez méltónak, a testi munkát megvetette s a rabszolgákra hárította. A keresztény isten- és embereszme e tekintetben is megváltoztatta a nézetet. A kereszténységben a munka Istentől kapott hivatás a világ alakítására. Krisztus számos példabeszédben utal erre a hivatásra. Szent Pál megrója azokat, „akik semmitsem dolgoznak és hiábavalósággal töltik idejüket" (II. Tessz, 3,11).

Azzal a nézettel szemben, mintha a keresztény munkaerkölcs negatív jellegű lenne, mely a munkát Isten bűntetésének tartja, a Szentírás kielégítő ismerete alapján nyilvánvaló, hogy a munkára való hivatás alapja nem a bűntetés, hanem az *istenhasonlóság* ténye. A bűnbeesést *megelőzően* olvassuk Isten elhatározásáról: „Alkossunk embert a mi képünkre s hasonlatosságunkra, s uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, az állatokon és az egész földön" (I. Móz. 1,26.). Ennek figyelembevételével vallja Szent Tamás, hogy a munka erkölcsi méltóságát az adja, hogy különös mértékben hasonlóvá tesz Istenhez, aki örök tevékenység és mindennek létet adott. Alkotó és alakító tevékenységével Isten munkatársává lesz az ember, továbbműködik a teremtett erők kifejlesztésében, Istennek az emberi lét emelésére irányuló akarata teljesítésében.[3] Az Isten teremtő s megváltó szándékaival egyesült lélekkel végzett munka az istentisztelet egy neme, mely eredményével Isten dicsőségét hirdeti; a munkával járó fáradtságot és nehézségeket az önmegtagadás gyakorlati alkalmaként viseli; a munka közösségi vonatkozásával a felebaráti szeretet méltó szolgálatát teljesíti.

Alázatosság és szerénység

Önmagát túlértékelő gőg, mellyel együttjár mások megvetése, belső tartalom nélkül elismerést hajhászó hiúság, a becsületet külső elismerésben kereső nagyravágyás lehetnek a helyes mértékét nem találó becsülettudat bántó kinövései és eltorzulásai. Kifejlődésükhöz a hajlam megvan az emberi természetben. Az önszeretet ösztönszerűen elismerés, dícséret után vágyik s ebben a vágyában alig ismer határt. Az önszeretet becsvágyó hajlamát az alázatosság és a szerénység erénye tartja féken.

Az alázatosság egyike a legvitatottabb erényeknek. A kereszténység nagyra értékeli s alapvetőnek tartja. Az autonóm irányú etikai gondolkodás viszont az erkölcsi élet akadályának látja. *Spinoza* tagadja, hogy az alázatosság erény lenne s hogy egyáltalában az észből

[3] C. Gent. III. 21; Sum. Theol. I. II. q. 3. a. 2r

származna. Az alázat az ember tehetetlenségének szemléléséből eredő szomorúság, mely hiányos önismeretre mutat.[4] *Nietzsche* pedig a kereszténység által meggyökereztetett rabszolga-morál legszégyenletesebb jegyét látja benne, mely a félénk alacsonyrendűséget erénnyé „hazudta át".[5]

Az alázatosság leértékelése többnyire onnan ered, hogy a becsülettudattal összeegyeztethetetlen magatartásnak tekintik. Úgy tűntetik fel, mintha az ember csak becsületének feláldozása árán lehetne alázatos. Ám éppen ez a szempont teljességgel téves. Az alázatosság ugyanis feltételezi a becsülettudatot. Csak annál az embernél beszélhetünk alázatosságról, aki tudatában van erkölcsi értékének, de az ebből eredő becsvágyat féken tartja. Aquinói Szent Tamás az alázatosságot a mértékletességhez kapcsolódó erénynek tekinti, mely a helyes belátás szerint mérsékli az elismertetés, a kitűnés utáni ösztönös törekvést. Az alázatosság tehát éppoly kevéssé tiltja az ember önértékűségének tudatát, mint a mértékletesség a létfenntartáshoz szükséges javak használatát. Nem a becsülettudat elenyésztése az alázatosság lényege és célja, hanem a mértéktartás, az önérzet helyes szabálya.

Ezt a mérséklést megindokolja és sürgeti az ember léthelyzetének tudatosítása. Az ember fizikai létében és erkölcsi életében egyaránt határolt, korlátozott, felsőbb törvényszerűségeknek, létösszefügéseknek alávetett lény. Léte fenntartásában függ Istentől. Tagszerűen beletartozik a társadalom és a természet nagy összefüggésébe. Az erkölcsi értékeket nem önhatalmúlag teremti, hanem normaként maga előtt látva igyekezik azokat megvalósítani. Ebben az igyekezetében állandóan tapasztalja a kötelező normától való elmaradását, az erkölcsi törvénnyel való összeütközését, gyarlóságát, bűnös voltát. Különösen Istennel, a lét és érték teljességével való szembesítésben veszi észre az ember csekélységét, mely alárendelésre kényszeríti. Az ember léthelyzetét fel nem ismerő, önmagát abszolutizáló, az istenekkel dacoló gőg, a „hybris", már az antik világban a legsúlyosabb vétneknek számított.

[4] Ethica IV. prop. 53.
[5] Zur Geneologie der Moral. Leipzig 1892., 29. l.

A szorosan vett alázat Istennel szemben kötelez, a *szerénység* embertársainkhoz való viszonyunkban elismerésükre vonatkozó igényünk mérséklését kívánja. Az őszinte szerénységnek is az Istenre tekintő alázat érzülete a gyökere. A valóban szerény ember önértéke korlátainak a tudatához szabja igényeit, magatartását embertársaihoz való viszonyában. Követelőzés és fennhéjázás nélkül figyelmes, tiszteletettartó az emberekkel való érintkezésben. Az alázat benső érzülete híján a szerénység erőltetett külsőségességgé válik, mely gyakran nagyfokú gőgöt vagy szolgalelkűséget takargat. A magára kényszerített alázatoskodás és szerénység szolgalelkűen hajlong a feljebbvaló előtt, de annál durvább és kíméletlenebb az egyenrangúval s méginkább az alárendelttel szemben. Csak az alázatos lelkű ember szerénysége őszinte és megbízható.

Az alázat jelentősége az erkölcsi életben legjobban a gőggel való szembeállításból tűnik elő. A mindent magának tulajdonító gőgös önelégültség elzárkózóvá és elvakulttá tesz. A gőgös ember nem érzi szükségét annak, hogy értéklátását tágítsa s újabb értékkel gazdagodjék. Az alázatos ellenben elégtelensége tudatában éber és fogékony lelkülettel hódol meg minden igaz érték előtt, értéklátása nem szűk, hanem a végtelenbe tárul. A gőg önmagát téve meg középpontnak, mindent önmagához mérve relativizál és meghamisítja az értékeket, önelégültségében tunyán elernyed. Az alázatos elégtelenségét érezve, soha sincs önmagával megelégedve, az értéktől való elmaradottság tudata energiái megfeszítésére, a teljesítmény állandó fokozására készteti. A gőg lefelé tekint, az alacsonyabb felett állása tudatában tetszeleg önmagának. Az alázat felfelé néz, az örök értékekhez méri magát, s az abszolút Értékvalóságba fogódzva igyekezik önmagán felülemelkedni.

Nyilvánvaló az egybevetésből, hogy az alázat korántsem passzív, tétlen, szenvedőleges erény, hanem az előremenetel, az erkölcsi tökéletesedés állandó ösztönzője. Mint a személyiség egészét átható, általános magatartását meghatározó minőség és készség, az alázatosság alkalmassá tesz más erények megszerzésére és bírására is. Mérséklő, igényeket fékentartó hatásával jótékonyan befolyásolja a mértékletesség erényét. De hatásosan támogatja az erőslelkűség erényét is, különösen annak az életben legszükségesebb faját, a türelmet.

A megpróbáltatások, nehézségek, csalódások lázongásra, elégedetlenségre szító ösztönzését az alázat csendesen tűrő s erősen bízó lelkülete győzi le.

Szükséges az alázatosság a társadalomba való beilleszkedéshez is. Az alárendelés készségével az alázat megfékezi az önzést, mely a társadalmi együttélés egyik legnagyobb akadálya. Az alázatos lelkület, mely hibáit belátni és jóvátenni hajlandó, a társadalmi békét segíti elő; a gőg ellenben állandóan másban látja a hibát, összeférhetetlenségével zavarja az együttélést. Az alázatos lelkület nagy szociális előnye, hogy észreveszi az alacsonyabban állókat s velük együttérezni képes. Szükséges az alázat a vezető helyen állónak, hogy ne a saját hatalma és hírneve növelésére használja ki állását, hanem a közjó és az értékrend szolgájának tekintse magát. S éppúgy szükséges az alázatosság az őszinte engedelmességhez is.

A bensőségesen átélt alázatosság az Istenhez való viszonynak is alapja. Elismeri Isten hatalmát és uralmát a világ, a társadalom, önmaga fölött, s legfelső fokon Isten előtt érzi magát felelősnek. Istenbe vetett bizalma teszi erőssé a küzdelemben, tartja fenn csapások, megpróbáltatások közepette.

Az alázatosság a becsülettudathoz hasonló finom tapintatot, helyes mértékérzést, okosságot igénylő erény. Az álalázat és az ember méltóságáról való megfeledkezés szélsősége közt, helyes kialakításához segít a megbízható önismeret, mely képességeit és hiányait, érdemeit és hibáit tisztán és túlzás nélkül maga előtt látja s le tudja mérni azt a magatartást, amelyet önértéke szerint tanúsítania kell.

Erőslelkűség

Emberi élet nincsen küzdés nélkül. Hiányos lenne az erkölcsi élet a küzdésre és a fájdalomra való felkészültség nélkül. Az ősi felosztásban a sarkalatos erények közt szerepel a *bátorság* is. Kétségtelenül a háborúban tanúsított hősiesség, a külső veszéllyel való bátor szembeszállás volt az értékelés eredeti kiindulása. De ebben a vonatkozásban sem a támadó ösztönt, a fizikai erőkifejtést mint ilyent,

hanem az erkölcsi tisztesség védelme és megóvása mellett kiálló küzdést tartotta az erkölcsi tudat erénynek.

A testi épség és az élet nem bárminemű kockáztatása erény. Nem erény az egészség és az élet könnyelmű, meggondolatlan, kalandvágyból vagy aláértékelésből történő veszélyeztetése. Ha Aristoteles nagyobb erénynek tartja a szabad polgár a közjóért vállalt bátorságát, mint a zsoldosét, aki csak a bérért vállalja a kockázatot s akinek kevesebb a vesztenivalója, ebben az értékelésben kidomborítja, hogy a magas erkölcsi motívum: az érték tiszteletéből, a kötelességtudatból vállalt kockázat ad erkölcsi jelleget a küzdésnek. Ugyanő a helyes közép tanának megfelelően hangsúlyozza, hogy a rettenthetetlenségnek is van határa, különösen a halállal szemben. A halálfélelem teljes hiánya természetellenes, nyers és faragatlan lelkületre vall. Emberhez méltó használatával, a végletes ellentétek, a gyávaság és a vakmerőség közti közép megtalálásával, a természetes félelem magasabb, erkölcsi szempontból való fegyelmezésével válik az erő erénnyé. Habár a testnek a lélekkel való egysége folytán a testi erők, különösen az idegek állapota nagy szerepet játszik a küzdéshez szükséges erőkifejtéshez, az erény szempontjából, mégis a lélek ereje a döntő. Az erény igazi mivolta jellegzetesen bontakozik ki olyan esetekben, amikor a lélek gyönge, törékeny test fölött győzedelmeskedik. Az erény lényegét és jellegét legmegfelelőbben az *erőslelkűség* fogalma fejezi ki.

Legmagasabb foka az erőslelkűségnek a testi élet valamely erkölcsi érték tiszteletéből történő hősi feláldozása. Azonban az erőslelkűségre nemcsak rendkívüli helyzetekben, hanem a mindennapi élet küzdelmében és megpróbáltatásaiban is szükség van. Az erőslelkűség a tettnek, az erkölcsi cselekvőképességnek az eleven ereje. Sok helyes belátás meddő marad, sok jószándék meghiúsul, ha a kivitelhez hiányzik a lelki erő, mely a külvilág és az emberi természet belső ellenkezésének akadályait leküzdeni képes. Erőslelkűség hiányában erélytelen, határozatlan, tétovázó marad az erkölcsi élet, nem képes a kísértéseknek ellenállni. Az erőslelkűség által érvényesíti az ember akaratát a cselekvés akadályaival szemben.

Az erkölcsi élet elengedhetetlen alapkövetelménye s az erőslelkűség kezdetleges formája az *önuralom,* az akaratnak, az erkölcsi élet

irányító hatalmának érvényesítése önmagunkon. A lélektan igazolása szerint az akarat jelentős mértékben uralkodni képes a test tagjainak tevékenysége, a testi igények, vágyak felett, hasonlóképpen egyéb lelki képesség tevékenysége felett is. Erkölcsi motívumok, becsület, felelősségtudat, értéktisztelet, bizalom, áldozatkészség nagy mértékben fokozzák az akarat erejét és biztosítják a testi és lelki erők ellenkezésével szemben győzelmét. Önuralom nélkül az ember nem juthat erkölcsi egyéniséghez s a társadalomba sem képes építőleg beilleszkedni. Fegyelmezetlen önzésével és ösztönösségével állandó ütközésbe kerül környezetével, amennyiben pedig az bizonyul erősebbnek, tehetetlenül sodorja magával.

Az önuralom egyik módja s erkölcsi motívum követésével az erőslelkűség egyik faja a *türelem* erénye: különböző nehézségek, akadályok, megpróbáltatások elviselése a lélek önerejének, összeszedettségének a megőrzésével. A türelem a mindennapi élet egyik legszükségesebb erénye, mely képessé tesz a saját gyöngeségeink és tökéletlenségeink, a dologi világ ellenállása, a másokkal való együttéléssel járó nehézségek felindulás nélkül való elviselésére. A lélek nyugalmának, tetterejének, cselekvőképességének töretlen megőrzésében mutatkozik meg a türelem ereje. Általa lesz úrrá az ember az életben elkerülhetetlen nehézségeken, s képes cselekvőképességét sikertelenség esetén is megtartani.

Rokon a türelemmel az *állhatatosság* erénye: a jó, az érték szolgálatában való kitartás a nehézségek és kísértések közepette. A lényegben azonos magatartás mellett a türelem általános készségétől megkülönbözteti egy határozott célnak a követése, kitartó szolgálata. Erős kísértése a pillanatnyi benyomások önmagunkkal szemben hűtlenségre, következetlenségre csábító hatása, melyek ha magukkal ragadják, önmaga elvesztésével fenyegetik az embert az esetlegességek, véletlenek áradatában. Erkölcsi jellem és fejlődés csak a személyiség értékeinek maradandó birásában szerezhető és biztosítható.

A kellemetlen benyomásokra önkéntelenül gerjedő harag megfékezője, a tisztánlátás és a helyes cselekvőképesség őrzője a *szelídség* erénye. Mérséklő hatásával a mértékletesség erényéhez is sorozható, a gyakorlásához szükséges lelkierő és önfegyelem szempontja szerint azonban az erőslelkűség kiegészítő erényének tekinthető. Az indulat

elragadó hevének lefékezésében, az önuralom megőrzésében mutatkozik a szelídség ereje.

Az ókortól kezdve az erkölcsi gondolkodás magas rangban állónak tartotta a *nagylelkűség* erényét. Modern kifejezéssel talán az „erkölcsi nagyvonalúság" fogalma adja vissza értelmét. Jelenti az átlagost felülmúló, magas értékű erkölcsi tett iránti fogékonyságot és készséget. A nagylelkű ember elfogultság nélkül elismeri és méltatja más kiváló erkölcsi teljesítményét. A maga részéről pedig készséggel, aggódás és vonakodás nélkül vállalja az erény gyakorlásával járó nehézségeket, küzdést; az erkölcsi erő megnyilvánulásában látja az erény igazi nagyságát s a maga erkölcsi növekedését. A többre, nagyobbra jutásra a jó önértéke sarkallja, nem az esetleg elérhető dicséret vagy jutalom, mint a törtetőt, vagy az önerejével kérkedő dicsekvőt. Az önteltséggel szemben, a nagylelkű megértő és segíteni kész a gyöngébbet, nem kíván elismertetést vagy viszonzást, inkább adni, mint kapni akar, készséges a megbántás, sértés megbocsátására, mint ahogy hajlandó a saját tévedésének, hibájának a belátására is. A kicsinyes, jelentéktelen dolgok fölé emelkedésével könnyen kiválthatja az alacsony gondolkodásúak visszaélését is, aminek a kockázatát a magasabb jelentőségű érték érdekében vállalja. Minthogy ilyen magatartáshoz az önzés, irigység, sértődöttség, bosszúállás alacsony indulatainak a megfékezése szükséges, a nagylelkűség az erőslelkűség elvitathatatlanul kiemelkedő megnyilvánulása.

Főképp a kulturális haladás érdekét szolgálja a *kezdeményezés bátorsága,* mely az úttörés fáradságos, sok türelmet, odaadást igénylő munkájával kétségtelenül egyik változata az erőslelkűségnek. Vitán felül áll az emberi művelődés emelésére fordított munkájuk mellett sokszor a nélkülözéssel, közönnyel, megnemértéssel, ellenállással is hősies küzdelemre kényszerült kutatók, feltalálók, alkotók, újítók erkölcsi érdeme. De a nagy alkotások létesítői mellett, magáénak vallhatja ezt az erényt az is, aki általában nehéz, nagy felelősséggel járó feladatot vállal és visel. Mint a teremtés, a világfejlődés, az emberi egységesülés művében való közreműködésre irányuló erőfeszítést, a vállalkozás bátorságát korunk keresztény gondolkodói közül különösen Teilhard de Chardin értékeli nagyra.

A jövő eshetőségeivel szemben megnyilvánuló formája az erős-

lelkűségnek a *remény* erénye: erős bizalom abban, hogy a sok bizonytalanságot rejtő jövő feladataival is képesek leszünk megküzdeni meglévő, kipróbált cselekvőkészségünkkel, a múlt tapasztalatainak, tanulságainak értékesítésével, valamint az ember sorsát hatalommal és szeretettel intéző Isten segítségével. A remény különösen szükséges erénye az életre készülő ifjúságnak, de még a csalódásokon átment élemedett ember önbizalmának is hathatós serkentője. Remény nélkül megbénul az ember cselekvőképessége, elsorvad életkedve.

Az erőslelkűségben szembetűnően nyilvánul meg az *erkölcsi szabadság,* az önmagával rendelkező, önmagán uralkodó ember öntudatos magatartása. Az ezzel járó erő élménye elbizakodottá is tehet, felidézheti a titáni gondolat kísértését, amely az erő érzetében az ember hatalmát határtalannak képzeli. A kudarcok, a bukások megóvnak e kísértéstől, s méginkább a vallásosság, mely felsőbb hatalom tudatosításával az embert alázatra inti, ugyanakkor az isteni hatalomhoz emelő hatásával erkölcsi erőit is fokozza.

Mértékletesség

Megegyezik az össztönélet fegyelmezésében az erőslelkűséggel a *mértékletesség* erénye. Az erőslelkűség a veszélytől való félelem, illetve a harciasság természetes ösztönét fegyelmezi az erkölcsi követelmények szerint. A mértékletesség pedig az érzéki kielégülés természetes vágyán uralkodik. Az állati élet egészét az ösztön szabályozza. Az ember testi életét is ösztönös erők hatják át, melyek a szellemi lélek irányítását igénylik. Ösztönein való uralkodása mértékében tartja meg az ember az emberi élet színvonalát, s lezuhan arról, ha az ösztönös vágyak kerekednek felül rajta és szellemi képességeit szolgálatukba kényszerítik.

Mint az ösztönösség fegyelmezés're irányuló erényeknél általában, a mértékletességnél sem az életvágy kiirtása az erény célja. A test, a fizikai élet is hozzátartozik az emberi léthez, nem tekinthetjük az emberhez méltó élet erkölcsi követelményének az emberi élet e lényeges részének elhanyagolását, vagy éppen elpusztítását. Ilyenféle törekvés a léleknek a testtel való létegysége következtében a szel-

lemi élet hanyatlását és pusztulását is maga után vonná. Szélsőségekkel szemben, a mértékletesség neve szerint is a helyes *közép* követelményét juttatja kifejezésre: a testi élet elhanyagolásával és az érzékies kiéléssel szemben test és lélek összhangjának biztosítását szolgálja a lélek felsőbbsége mellett.

Az önmagukban erkölcsileg közömbös ösztönök az értelem és akarat vezetésével illeszkednek be szolgálólag és fenntartólag az ember magasabb céljainak megvalósításába. A vezetés szükségességét igazolja a kicsapongás az erkölcsi életet egészében szétromboló hatása, az értelem tisztánlátásának és ítélőképességének velejáró elhomályosulása, az akaraterő meggyengülése, az érzelmi világ eldurvulása. A vezetés nélkül maradó ösztönélet eltompultságával és elernyedésével végül önmagát is felemészti. A mértékletesség irányítja az ön- és fajfenntartás vágyát. Magában foglalja a testi szükségletek és a nemi ösztön fegyelmezését.

Eléggé elterjedt nézet a kereszténységet testellenes magatartásról vádolja. Ez a vád azonban a keresztény tanítás kielégítő ismerete és helyes megértése alapján nem igazolható. A Szentírás szerint az ember testét is Isten teremtette, mely a lélekkel szánt egyesülésében részt kap az istenhasonlóság kifejezésében. Krisztus emberi testet vett föl, testét nem hagyta gondozatlanul, tanítása is elsősorban az önmegtagadás lelki módját kívánja meg (Mt 6, 16 kk.). A lelki igazságokat testileg szemléletes képekben igyekezik hallgatóival megértetni, segítségükre van az embereknek testi szükségeikben, a betegeket gyógyítja, a szentségeket testileg érzékelhető formákban rendeli el; a test megdicsőülését mutatja be feltámadásával s a testtel való egyesülésben jelöli meg az ember végső állapotát. A kereszténységnek a test jelentőségéről való meggyőződését legmélyebb értelme szerint Szent Pál buzdítása fejezi ki: „Dicsőítsétek és hordozzátok az Istent testetekben" (I. Kor 6, 20).

A testellenesség vádjának némi támpontot adó kijelentések és magatartás a kereszténység fejlődése során, nem krisztusi eredetű, hanem a platonikus és keleti gondolkodásmód beszűrődése, mely a testet a lélek börtönének tartja s a testtől való felszabadulásban látja a lélek üdvét. A test ösztönösségének a lélek magasabbrendű vágyaival való ellenszegülése tett hajlamossá erre az értékelésre s

annak a testi önmegtagadás túlzott formáiban való követésére. Azzal szemben a lelki élet mesterei józan mérséklésre intettek. „Az önmegtagadással a test vétkeit kell kioltani, nem a testet" volt már Nagy Szent Gergely irányelve a VI. században.[6] Egyébként a testápolással kapcsolatos kérdéseket csak a kulturális fejlődés összefüggéseiben lehet igazságos bírálat tárgyává tenni. A céltudatos egészséggondozás az újabb idők eredménye.

Az ember természetében mutatkozó szükségletek, törekvések alapján tájékozódó etikai szemlélet az *önfenntartás* alapvető ösztönében felismeri annak az erkölcsi életre is irányjelző szerepét. A testi egészség természetes alapja az egyensúlyban tartott emberi életnek, nélkülözhetetlen feltétele az öntudatos cselekvéshez szükséges erőösszpontosításnak, lelki rugalmasságnak. Teste révén fogja fel az ember a külvilág benyomásait, teste közvetítésével hajtja végre cselekedeteit. Ezért erkölcsi kötelességének kell tartania teste gondozását, épségének, cselekvőképességének biztosítását. Az ártalmaktól való megóvás mellett, jelentős szerepe van a józanul folytatott testedzésnek, mely a test erőbeli és ellenálló képességét fokozza, a többnyire egyirányú foglalkozással tétlenségre ítélt szervek igénybevételével helyreállítja a szervezeti egyensúlyt, a szervezetet felfrissíti, fokozza az életkedvet. Az önfegyelem és akaraterő igénylésével erkölcsi erőgyarapodáshoz is juttat.

Minthogy sem a test, sem a lélek nem lehet folytonos munkában, egészsége, munkaképessége biztosítása érdekében törekednie kell az embernek kielégítő pihenésre és üdülésre is. Az üdítő és nemes szórakozás változatosságot, derűt, örömet nyújtó hatásával az ember kedélyvilágának jótékony segítője, fenntartója. A testi erők fenntartására szükséges étkezés az embernél nem csupán ösztönös vágykielégítés, hanem a kultúrával fejlődő ízlésnek is emberhez méltó megnyilvánulása és kielégítése, s mint ilyen az önmegbecsüléssel vonatkozásban álló erkölcsi érték is. A szépérzék érvényesítésének juttat lehetőséget a ruházat is, mely a nyilvánosság előtt való megjelenésnél, az emberi személy tisztességének sem elhanyagolható tartozéka. Az ember testi-lelki épsége fenntartásának, érzésvilágá-

[6] Moralium XX. 41, 78.

nak, életkedvének fontos feltétele a lakás, az otthon, ahova megtérhet és ahol megpihenhet, melynek hatása erkölcsi szempontból is jelentős.

A testi igények kielégítésénél az *életértékek* az értékrendben elfoglalt helye az irányadó. A szellemi értékekhez képest az életértékeknek alárendelt, szolgáló rendeltetésük van. Ezért a helyes rend ellen van, ha a magasabb értékek kárára érvényesülnek s azokkal szemben öncélúvá válnak. Ilyen téves értékelés az ember céljának, erkölcsi értékének egyoldalúan a testi erő, a testi szépség, testi ügyesség alapján történő lemérése, az ember szellemi-erkölcsi élethivatása alárendelésével. Hivatásos sportembernek is tudatában kell lennie a sport etikai jelentőségének, az emberiességgel vonatkozásban álló erkölcsi követelményének. Az értékrenddel és az ember helyesen értelmezett érdekével ellentétben áll a testi szervezet minden olyan gondozása és igénykielégítése, amely hátrányosan hat magasabb erkölcsi életére, amilyen a szertelen testkultusz, az inyencség, a szervezetre káros élvezeti cikkek mértéktelen használata, a fényűzés, a lelki üdülés helyett erkölcsi romlással járó szórakozás, az erkölcsöt sértő ruházkodás, az ételben, italban való mértéktelenség. Az iszákosság káros hatása eléggé ismeretes.

A föld javainak korlátolt mennyisége mellett mind az egyéni, mind a közerkölcs szempontjából a mértékletesség gyakorlásának jelentős módja a *takarékosság:* a létfenntartáshoz szükséges anyagi javaknak az indokolt szükséglet mértéke szerinti igénylése és használata. Az anyagi javakkal való gazdálkodás sem semleges életterület, hanem az erkölcsi életet is érintő tevékenység, minthogy e javak hasznossági jellegüknél fogva, az ember erkölcsileg igazolt céljait hivatottak szolgálni. A helyes használat ellen van mind az indokolatlan, illetve a szükségletek helyes sorrendje ellen vétő igénybevétel, a pazarlás; mind az indokolt szükségletet kielégítetlenül hagyó fukarság. A szükségletkielégítés egyénileg igazolt mértékén kívül, az indokolt és helyes igénylés befolyásolja a közgazdaságot is, a kereslet és a kínálat kölcsönhatásának egyensúlyban tartásával. Fokozottan fennáll a körültekintő és takarékos gazdálkodás követelménye és felelőssége a közjavak kezelésénél.

Az önfenntartás mellett az emberi természet másik nagyerejű ösz-

töne a *nemi ösztön*. Az ösztön élettanilag és lélektanilag nyilvánuló rendeltetése a faj fenntartása és az egymásrautalt két nem testi-lelki kiegészülése az emberek közt lehetséges legteljesebb életközösségben. Ez a természetszerű rendeltetés szabja meg a szekszuális etika irányelvét. Ellentétben áll a természeti rendeltetéshez igazodó moralitással a kéjnek az ösztön voltaképpeni rendeltetésétől független, vagy azt meghiúsító keresése. Minthogy az ösztönkielégítés természetszerű következményei és az azokkal járó erkölcsi felelősség csak férfi és női maradandó együttélésével vállalható, a kielégülés erkölcsileg igazolt módja a házassági együttélés.

E szigorúnak látszó követelmény teljesítését segíti elő a *szemérmetesség* erénye, melynek természetes-ösztönös alapja a szeméremérzés. Ez nem nevelés vagy megszokás következménye, hanem a nemi érés korába jutott ember ambivalens természetű, normális fiziológiai reflexe, a természetes vággyal együttjáró fékező erő.[7] Természetes voltát igazolja az is, hogy a primitív népeknél is megvan. A szemérmetlenség degeneráltságra valló idegzet megnyilvánulása, részben ennek tulajdonítható elterjedtsége. A természetes ösztönnek akarattal az erkölcsi szférába emelésével a szemérmetesség a szekszualitásra vonatkozólag érvényesíti a mértékletességre általánosságban jellemző „közép" elvét: olyan magatartás, amely az ösztön fegyelmezetlen szabadjára eresztése s az érzéketlenség között az ösztönt és lelki megnyilvánulásait (gondolatokat, képzeletet, érzelmeket) a személyiség méltóságának védelme alá rendeli. A nemiség egyike a testi-lelki létegységet legszorosabban érintő életkörnek (mint arra különösen a mélylélektan rámutat). Épp azért nem lehet merően biológiailag minősíteni, hanem figyelembe kell venni az ember lelki és erkölcsi életére is messzemenő hatását, mely a házasságot és a családot érintő vonatkozásával nagy jelentőségű társadalmi kérdés is. A nemi erkölcs negatív igazolását adja a szemérmetlen fegyelmezetlenség és mértéktelenség az emberi személyt lealázó volta, népeket, nemzeteket elsorvasztó hatása. Nem csodálhatjuk, ha a kereszténység mindenkor nagyra értékelte a nemi tisz-

[7] Kretschmer, E.: Medizinische Psychologie. 5. Aufl. Leipzig 1939, 139 l.

taság mindegyik (szűzi, házassági, özvegyi) formáját, melyhez a komoly és bensőséges vallásos élet adja a legnagyobb erőt.

Az érzéki vágy a személyiség magasabb értékeit veszélyeztető tudata szította a fejlettebb erkölcsű népeknél az *aszkézis* buzgalmát, a vágykielégítésről való önkéntes lemondásnak, önmegtagadásnak a szellemét. Ennek egyik módja a nemi kielégülésről és a házaséletről való lemondás. Nem lehet a házasságot minden ember számára kötelességnek tekinteni, mint Fichte tartotta. A házasélet hivatás, melyet csak az vállalhat nyugodt lelkiismerettel és felelősségtudattal, aki a megkívánt testi, lelki, erkölcsi tulajdonságokkal rendelkezik. Erkölcsileg igazolt marad az alkalmatlanság tudatában (nem kényelemszeretetből) való tartózkodás a házasságtól s méginkább az Isten és az embertársak odaadóbb szolgálatáért vállalt önkéntes lemondás.

TÁRSADALMI ERÉNYEK

Igazságosság

Az ember természete szerint társas lény. Ezért a személyiségét alakító erényeknek egyszersmind társadalmi jelentőségük is van. A tárgyuk szerint személyi jellegűeknek tekintett erények mellett, az erkölcsi élet megköveteli azoknak a készségeknek a megszerzését is, amelyek az egyénnek az emberi közösségbe való beilleszkedését és társadalmi tevékenységét az erkölcsi elveknek megfelelően biztosítják. Ezek közt elsősorban az *igazságosság* követelménye jelentkezik. Alapvető jelentőségét megindokolja az a körülmény, hogy a társadalmi élet elemi igénye a rend, a rendezettség, ennek erkölcsi-szellemi alakítója és biztosítéka pedig a *jog*, mely az emberek természetjogi egyenlőségének figyelemmel tartásával, megállapítja a létfenntartáshoz, az egyéniség kibontakoztatásához, az élethivatás megvalósításához szükséges javakhoz (élet, becsület, szabadság, munka, tulajdon, önvédelem, művelődés, fajfenntartás) való erkölcsi igényt, s annak érvényesítését megfelelő szentesítéssel biztosítja.

Rendező szerepét a jog ténylegesen annak az erkölcsi készségnek a közreműködésével tölti be, amely a társadalmi követelményeket tiszteletben tartja s cselekedeteit azokkal összhangba hozza. Ez a készség az *igazságosság* erénye. Az igazságosság által lesz a jog a társadalom erkölcsi életeleme, létfenntartó ereje. Az igazságosság az életjavak arányos elosztásával, mindenkinek biztosítva „a magáét", igazolt jogigényét, megveti a társadalmi rend és biztonság alapját.

A kiegyenlítés, az arányos jogelosztás szerepe különbözteti meg az igazságosságot más erényfajtától. Minthogy mindenkinek azt hiva-

tott biztosítani, ami megilleti, a jogalanyok egymástól való megkülönböztetésével szembeállítja őket s íly módon emeli ki jogigényeiket és kötelességeiket. Az igazságosság anyagát javakat, teljesítményeket nyújtó külső cselekedetek képezik, amelyeknél a teljesítmény mértékét nem a körülményeket mérlegelő okosság határozza meg, mint más erényeknél, hanem a szigorúan adott dologi mérték, mely jogi kötelezettséget állapít meg.

A szigorú tartozás megállapításával az igazságosság az akaratot sürgeti s közömbös az érzéssel szemben. Az érzelmi mozzanat háttérbe szorulása miatt tanúsítanak az igazságosság iránt kevés fogékonyságot az érzületi etikák. A jogi tartalommal függ össze a *kényszeríthetőség*, melyet a javakhoz való erkölcsi igény igazol. A szigorú tartozás következményeképp, a teljesítés elmaradása adósságot állapít meg a kötelezett terhére, mely a jóvátétel kötelezettségével fennáll, amíg csak a teljes kiegyenlítés meg nem történik. Minthogy az igazságosság külső cselekedetekre vonatkozik, ebből adódik ama sajátossága is, hogy míg más erénynek csak a tevőleges, pozitív magatartás képezi voltaképpeni tartalmát, az igazságosságnál a mását nem sértő, negatív magatartásnak is van értéke és jelentősége. Igazságos az, aki a mását nem bántja s aki megadja, amivel másnak tartozik.

Legszembetűnőbben oly viszonyokban domborodnak ki az igazságosság jellegzetes vonásai, amelyekben az emberek mint önálló fizikai személyek állnak egymással szemben. Személy voltánál fogva rendelkezik az ember azzal az önállósággal, amely anyagi és szellemi javak szerzését, birtoklását, azok felett való rendelkezés jogát biztosítja részére. Az emberi természet azonosságánál fogva minden ember egyenlő személyi jogokkal rendelkezik. Az egyéni jog kölcsönös tisztelete az ún. *kölcsönös igazságosság* tárgya. Az igazságosság eme fajánál a felek különállása teljes, pontosan megállapítható, melyik mivel rendelkezik, ezért az érintkezésben, melynek legáltalánosabb formája a szerződés, a tartozás és a követelés szigorú arányban kiegyenlíthető. Egy szerződésben valamire nézve a felek kölcsönös kötelezettséget vállalnak. Az igazságosság azt követeli, hogy a teljesítmény és ellenszolgáltatása a szigorú egyenlőség mértékében egyenlítődjenek ki. A szigorú egyenlőséget szándékozik kifejezni Aristo-

teles, midőn az igazságosság ezt a nemét az aritmetikai aránnyal azonosítja. Az igazság eme fajánál a szigorú egyenlőség betartható, mert nem személyi vonatkozásokat, hanem dolgokat (javakat, teljesítményeket) állítunk egymással szemben, amelyek mértéke pontosan megállapítható.

Habár a kölcsönös igazságosság szigorú mértékkel tesz eleget az igazságosság fogalmában foglalt egyenlőségnek, mégsem tekinthetjük az igazságosság egyedüli formájának, amint arra az individualista gondolkodásmód hajlik, mely az emberben egyoldalúan az egyedi voltot szemlélve, az egymástól függetlennek tekintett egyedek közt csak külső érintkezést tart lehetségesnek. Valóságban azonban az ember nemcsak magánálló személy, hanem egyszersmind a társadalomnak, illetve a különböző (természetes vagy szervezett) társadalmi alakulatoknak a tagja is. A „tag"-viszony az igazságosságnak az egymástól független fizikai személyek viszonyától különböző faját teremti meg. A társas egész jogi személyiség, mely javakkal és feladatokkal rendelkezik s azokat tagjaival szemben az *osztó igazságosság* követelménye szerint kell rendeznie. Az igazságosság eme faja a javakat és a terheket a tagok szolgálatával, illetve teherbíró képességével állítja arányba. Az igazságosság eme fajtájánál tehát nem a teljes, hanem az arányos (Aristoteles szerint a geometriai arányú) egyenlőség elve érvényesül.

A közösségi egész és a tagok viszonyában nincs meg az az éles szembenállás, amely az egyének egymáshoz való viszonyában fennáll. A „tag" bizonyos mértékben azonos az „egész"-szel, az egész „része"; midőn a közjóban részesül, bizonyos értelemben a sajátjában részesül, s a közösségi terhek vállalásával a saját javát is szolgálja. Minthogy pedig a közösségi egészben az egyes tagok különböző funkciót töltenek be, a közjóban és közteherben való részesedés mértékét a funkció minősége állapítja meg. Ha így a teljesítmény és a teherbírás különbözősége miatt nem állapítható meg egyenlő mérték valamennyi tag részére, az igazságosság megköveteli, hogy az érdem és a jutalom, a teherbírás és a teher közt megállapított viszony egyenlő legyen az arányos egyenlőség elve szerint.

Nemcsak a köznek van tartozása tagjaival szemben, hanem a tagoknak is a közzel szemben. A közjó biztosítására vonatkozó köte-

lességeket tartalmazza a *törvényes igazságosság*. Nevét onnan kapta, hogy a törvények írják elő pontosan, milyen szolgálatokkal tartoznak a tagok a közösséggel szemben. Tárgyát illetőleg megegyezik ezzel az igazságosság-fajjal a ma sokat emlegetett *szociális* igazságosság, mely kifejezésre juttatja a természetjogi követelményt arra az esetre is, ha a tételes törvény nem intézkedne kielégítően a közjóról.

A szociális igazságosság a közjó elsőbbségének elvét hirdeti a magánjóval szemben. E követelmény igazolását az egésznek a részeket (értékben) megelőző elsőbbsége adja, mert habár a tagok hordozzák a közösséget, a tagok csak a közösségi egészen belül fejthetik ki funkcióikat s egyéni céljukat is csak a közösség segítségével valósíthatják meg. A közösségi élet adja meg azoknak a kulturális és erkölcsi feltételeknek összességét, amelyen belül az egyén, ki természete szerint társadalmi lény, kifejlesztheti erkölcsi egyéniségét életcélja szolgálatában. Előfordul, hogy a közösség rendkívüli áldozatot követel az egyéntől. Amennyiben ez erkölcsileg igazolt érték (pl. haza, hivatás) érdekében történik, a közösségért hozott áldozat nem eszközkénti felhasználása az egyénnek, hanem az erkölcsi értékért teljesített hősi cselekedet, amely az erkölcsi személyiséget önmaga fölé emeli.

A szociális igazságosság eszméje a mindnyájunkat kötelező érték szolgálatának közösségét s e szolgálat révén a szolidáris összetartozás tényét tudatosítja. Habár kinek-kinek tudatos egyéni tevékenysége az érték megvalósítása, e tevékenységében nem áll elszigetelt magányosságban, hanem az érték mindenkit kötelező érvénye erkölcsi közösségbe hozza családja, hivatása, népe, az emberiség értéktörekvéseivel s felelőssé teszi a közösség szűkebb-tágabb köre előtt az érték méltó szolgálatáért. Az érték megvalósítása nemcsak egyéni, hanem közösségi feladat is. Egyén és közösség egymásrautaltságának ténye alapján az egyén önátadása, felelősségtudata, szolgálatkészsége mértékében gazdagodik a közösség értékekkel s annak mértéke, a közerkölcs állapota szerint, képes az egyént is erkölcsi életében támogatni.

A közösség elsőbbségének elve alapján, a közjót biztosító szociális igazságosság felsőbbségben áll mind az osztó, mind a kölcsönös igazságossággal szemben. Azok sajátos tárgyát meghagyva, működé-

süket a közjóval hozza összhangba. Az osztó igazságosságtól a javak és a terhek a közjó követelményének megfelelő, a szolgálattal és teherbírással arányos elosztását követeli, s a magánérintkezésben is a közérdek és a közjó tiszteletbentartását sürgeti. A közjó követelménye, hogy az egyén magánjellegű érintkezésében is leküzdve az önzés és az erőszak kísértését, tiszteletben tartsa az igazságosság mindenkit egyformán kötelező, a jogok kiegyenlítésére rendeltetett hivatását.

Aquinói Szent Tamás mélyreható vizsgálódása minden, valamiképp a közjóval összefüggésbe hozható erényt az „egyetemes", vagyis a szociális igazságosság hatáskörébe tartozónak tekint, mely ily módon az „egyetemes" erény magas méltóságára emelkedik, melyet csak az Istenre vonatkozó erények múlnak felül rangban.[1] Csak a keresztény közösségi tudat elhomályosodása ingathatta meg az igazságosság rangját, s juttathatta oly degradált helyre, amilyenben pl. N. Hartmann részesíti.

Az igazságosság követelményét határozott formába az írott, tételes törvény önti. A tételes törvény rendeltetése az igazságosság követelményeinek alkalmazása a társadalom kulturális körülményeihez mérten. A konkrét körülményekhez alkalmazkodó, szabatosan körülírt tartalommal szolgálja a törvény a jogbiztosságot. Ezzel nem áll ellentétben a *méltányosság:* adott esetben a törvénynek betűszerinti értelmétől eltérő alkalmazása. A méltányosság kiegészítő része a szorosan vett igazságosságnak, alkalmazását az igazságosság kívánja oly esetre, amelyet a törvényhozó nem láthatott előre s így nem is szándékolt, s amelyben a törvény betűszerinti alkalmazása, ha nem is a szigorúan vett jogot, mégis az erkölcsi érzéket sértené. A méltányosság alkalmazásánál a tételes törvény forrásához, a természetjoghoz fordulunk s figyelembevételével az igazságosság erkölcsi szelleméhez méltón döntünk adott esetben. A tételes jog rideg és kíméletlen alkalmazása helyett, az erkölcsi belátás és méltánylás mélyebbreható erényével igyekezünk emberségessé tenni a társadalmi érintkezést és együttélést.

[1] Sum. Theol. II. II. q. 58. a. 5–6.

Kant szétválasztó elemzése vetette meg az alapját annak az irányzatnak, amely a jogot és az erkölcsöt szembe, sőt ellentétbe állítja egymással. Ezzel a felfogással szemben a jognak az erkölcsi rendhez tartozását fejezi ki a *természetjog* elve. Természetjogon a bölcseleti hagyomány a természetes erkölcsi belátás és érzék által felfogható alapvető igazságosság-követelményeket érti. A természetjog a természeti erkölcsi törvény a társadalmi életre vonatkozó részlete, a társadalmi együttélés alapkövetelményeinek a foglalata.

Aristotelesnél tűnik fel a természetjog fogalma a változó, tételes joggal szembenálló, maradandó érvényű jog értelmében. A római jog is megkülönböztette a népek erkölcsi gondolkodásának közösségéből adódó megegyező jogrendet (ius gentium), s egymástól különböző jogszokásaikat (ius civile). A keresztény gondolkodásban Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás a természetjogot Isten örök törvényében rögzítik meg. Ez a kapcsolat az isteni törvénnyel egyre inkább meglazul a természetjog újkori értelmezése során. Hugo Grotius, Pufendorf, Thomasius jogfilozófiájában a természetjog fokozatosan eloldódik az örök törvénytől s az ember természetes képességével felismerhető „észjog" jelentését kapja. A felvilágosodás és a francia forradalom részletes jogrendszerként értelmezett természetjog-fogalmával szemben, a történeti jogi iskola a történelem során kifejlődő szokásjoggal helyettesítette a természetjogot, amelyet a maradandó érvényű jogot s a jogot kizárólag a törvényhozó akaratából eredeztető jogi pozitivizmus teljességgel kiküszöbölni igyekezik a jogi gondolkodásból.

Különböző értelmezésekkel szemben, a keresztény erkölcs- és jogfilozófiában a természetjog nem részletes jogrendszert, hanem olyan alapvető jogokat jelent, amelyek a társadalmi élet természetéből, különösebb nehézség nélkül, nyilvánvaló erkölcsi követelményekként felismerhetők. A természetjog azonban nem merően formális jogeszme, hanem egyetemes jelentése mellett is, bizonyos tartalmakra utal hasonlóan a természeti törvény általánosból a részlet felé konkretizálódó tartalmaihoz. A természetjog legátfogóbb elve: „Add meg mindenkinek a magáét s ne bántsd a másét!" A társadalmi valóság

ismerete alapján nyilvánvaló lesz, ki mihez formálhat jogot természetszerű rendeltetése betöltéséhez. Természetjogi követelményként jelentkezik az ember joga az élethez, a becsülethez, az ön- és fajfenntartáshoz, az igazmondás, az igéret kötelezettsége, a szülők és elöljárók iránti engedelmesség parancsa s az ellenkező-cselekedetek tilalma.

Épp mivel általános normákat tartalmaz a természetjog, nem teszi feleslegessé a tételes jogot, hanem annak erkölcsi megalapozását adja. A körülmények változásával változik a tételes jog szorosan vett tartalma, de nem változhat a természetjogra visszavezethető igazságértéke. A becsület, a testi épség, az igéret védelmét a kulturális, társadalmi viszonyok változása szerint különböző tartalmú tételes törvények szolgáltathatják, azonban rendelkezésüknek meg kell egyezniök a tárgyukat képező, természetjogilag biztosított erkölcsi érték védelmével. A tételes törvény érvényének alapját a természeti törvényben bírja. Ezen az alapon követelhet meg lelkiismeretben kötelező teljesítést.

A gondolkodásmódnak a pozitivizmus egyoldalúságától való elfordulása mellett, a gyakorlati élet részéről a jogrendnek az erkölcsi törvénytől különválasztásával nagymértékben megrendülő közerkölcs (különösen a háborúk minden emberi jogot tipró kegyetlenségeinek tapasztalata) adja a magyarázatát annak a változásnak, hogy a jogi pozitivizmus korábbi erős áramlatával szemben, az utolsó évtizedek jogfilozófiájában ismét előtérbe lép a természetjog eszméje, ha nem is mindig ez a név fejezi ki lényegét. Az igazságossággal megegyező „helyes jog" követelménye (R. Stammler), a „kiáltóan erkölcstelen jog" lehetetlenségének elve (Moór Gyula), az „emberi jogok" elismerésének követelménye, a jognak az erkölcsi élettől elválaszthatatlan kapcsolatát igazolja.

Igazmondás és hűség

Rokon az igazságossággal az *igazmondás* és a *hűség* erénye. Megegyeznek azzal a másik ember, az embertárs iránti tartozás és az arányosság követelményében. Csakhogy a tartozás, amelyet kifejez-

nek, nem jogi természetű, hanem az erkölcsi tisztesség követelményén alapul, s az arányosság nem javak elosztására, hanem a lelkületnek a beszéddel, a kifejezéssel való megegyezésére, a megnyilatkozás őszinteségére vonatkozik. Az igazságosság sajátos értéke a jogtisztelet, az igazmondásé pedig a megbízhatóság. E különbségek alapján az igazmondást és a hűséget az igazságosságtól különböző erényeknek kell tekintenünk.

Tágabb értelemben igazmondáson, igazlelkűségen értjük bármiféle kifejező jelnek, külső magatartásnak a belső lelkülettel, szándékkal, meggyőződéssel való megegyezését. Szűkebb értelemben igazmondás a beszéd megegyezése a gondolattal. Igazmondásra kötelez az igazság iránti tisztelet. Az igazság önmagában is érték, mely nemcsak elméleti elismerést, hanem a gyakorlati megvallást is megkívánja. Az igazsághoz való hűség adja az erkölcsi jellem tisztaságát, „igaz"-voltát; a hazugság, szenny, szégyent hoz, lealacsonyítja az emberi személyt.

Igazmondással teljesül a beszéd természetszerű társadalmi rendeltetése. Az emberek a kifejező jelek segítségével, a bennük foglalt értelem felfogása révén érintkeznek egymással. Társas együttélés csak azzal a feltétellel lehetséges, ha az emberek hisznek egymásnak, ha a beszéd, a kifejezés, megfelel annak az értelemnek, amelyet neki tulajdonítanak. A gondolattal ellentétben álló beszéd megtéveszt, félrevezet. Megértés és a megértéssel lehetséges összeműködés helyett zavart, kárt okoz. A hazug szavainak jóhiszemű értelmezőjével szemben visszaél, tévedésnek szolgáltatja ki, esetleg meg is károsítja. Az intézményesen folyó hazugság, a közvélemény megtévesztő és félrevezető tájékoztatása, a társadalmi demoralizálódás melegágya.

Hozzátartozik az igazmondás követelményéhez az igazság megfelelő időben és módon történő megvallása. A megfelelő mérték, a „helyes közép" meg nem tartása ellentétbe állít az erény követelményével. Véthet valaki az igazmondás ellen valaminek meg nem felelő módon való kibeszélésével, valaki titkának elárulásával, indiszkrécióval. Az embernek a jóhírnevéhez, becsülethez való joga alapján joga van ahhoz, hogy bizonyos dolgokat, ha érdekében áll, titokban tartson, s másoktól titkának tiszteletben tartását megkö-

vetelje. Lehetnek valakinek életében olyan dolgok (pl. bizonyos hiba, fogyatékosság, anyagi érdek), amelyeknek illetéktelenek előtt való elárulását különös megállapodás nélkül is tiltja az egymással szemben kötelező erkölcsi tapintat és kímélet. Életkörülményei bármikori szabad feltárása sokféle mé'tánytalanságnak és visszaélésnek szolgáltathatja ki az embert, amellyel szemben jogában áll védekeznie. A közérdek is megkívánhatja bizonyos ügyek illetéktelenek előtt való titokban tartását. Kifejezett megállapodással vállalt titok elárulása pedig nemcsak az igazmondást sérti, hanem vétség az igazságosság ellen is. A titoktartás alól csak illetékes tényező (hatóság, közeli hozzátartozó) kívánsága, vagy a titkát őrző ember különös érdeke (pl. segítségre szoruló helyzete) menthet fel. Az igazságérzetnek és a szeretetnek kell az igazmondás segítségére lenni ilyen esetekben a helyes eljárás megtalálásában.

A gondolattal, szándékkal ellentétben álló beszéd, magatartás a hazugság. Megtévesztő, kárt okozó, bizalmat lerontó hatása miatt értékellenes, bűn. Ez nem jelenti az igazság mindenkor teljes feltárásának a követelményét. Ha elismerjük a titoktartás, az ember saját és mások érdeke felett való őrködésének jogát és kötelességét, úgy a teljes nyíltságot nem tekinthetjük minden esetben kötelezőnek. Vannak az életben olyan helyzetek, amelyek megengedhetővé teszik a kétértelmű beszédet, vagy az észrevehető fenntartást olyan kifejezésekkel, amelyek ugyan nem adják vissza félreérthetetlenül az értelmet, mégis kivehető belőlük a beszélő szándéka, kitérő magatartása. A kétértelmű vagy fenntartott beszédet megkülönbözteti a hazugságtól, hogy a valóságnak megfelelő értelme a helyzetből, a körülményekből megállapítható, míg ez a lehetőség a hazug beszédnél hiányzik. Ebben a kifejezés teljesen elrejti a beszélő tényleges gondolatát és szándékát. Azonban kétértelmű, vagy fenntartott beszéd is csak kellő ok alapján használható. Nem használható erkölcstelen céllal (megtévesztésre, károkozásra), vagy amikor az igazságosság vagy a szeretet a leplezetlen igazság feltárását kívánja meg.

Aki beszédével másnak kárt okoz, azt jóvátenni köteles. A jóvátétel csak akkor tekinthető kielégítőnek, ha mindazok tudomást szerezhetnek róla, akiknek az igazsággal ellentétes állításról tudomásuk van. Így, ha nagyobb nyilvánosság előtt történt a valósággal el-

lentétes állítás, a helyreigazításnak is ugyanazon közönség előtt kell történnie. A jóvátétel kötelezettsége nemcsak a valótlan beszéd visszavonására, hanem a nyomában következett kár megtérítésére is kiterjed. A lazán értelmezett elégtétel elősegíti a beszéddel való visszaélést, amelyre az emberi önzés és gyávaság erős hajlammal rendelkezik.

A közös értéktartalom, a megbízhatóság alapján, az igazmondással azonos erényfajta a *hűség:* a hallgatólagos vagy kifejezett megegyezés megtartásának a készsége. Nagy jelentőségű erény a társadalmi életben, mert a társas viszonyok nagy része megállapodáson alapul s ennek kielégítő erkölcsi biztosítéka a hűség. A jogi védelem, a külső kényszer, inkább csak büntető értékű, a megtorlás szempontjából jön figyelembe. Ennek a veszélye azonban még nem képes azt a lelki készséget biztosítani, amellyel az emberek egymásban megbízni, magukat egymásra rábízni hajlandók. Ezt a biztosítékot a hűség erénye adja meg. Általa érzik az emberek magukat egymással szemben lekötelezetteknek, egymásért felelőseknek, egymáshoz tartozóknak. A hűség által erkölcsileg biztosított viszonyok legmegbízhatóbb őrzői a társadalmi értékeknek; a hűség értékének megingásával meglazulnak a társadalom eresztékei is. A házassági hűség könnyelmű értelmezésének társadalmat bomlasztó hatása erre tragikusan komoly bizonyíték. Nemzetközi megegyezések megszegése, a népek közötti bizalmatlanság, háborús veszély magvetője.

A hűség az emberi személynek külön értéket ad. Ígérettételével az ember leköti magát a jövőre nézve, kezességet vállal a saját személyéért akarati készsége, megbízhatósága szilárdságát, maradandóságát illetőleg. A saját személyében adott biztosíték alapján a szószegés, az ígéret megnemtartása nemcsak bizonyos erkölcsi értéket sért meg, de megsebzi a személyt erkölcsi jelleme, értéke egészében. Más elbírálás alá esik, ha az ígéretet tevő körülményei lényegesen megváltoztak. Aki ígéretet tesz, csak azokért a feltételekért vállalhat kezességet, amelyek a saját akaratától függnek, nem olyanokért, amelyekkel szemben akarata tehetetlen. Erkölcstelen tartalmú ígéret pedig tárgyának értéktelen volta miatt nem lehet erkölcsi kötelezettség alapja.

A hűség alapján álló viszonyban kölcsönös lekötöttség áll fenn az

egymásnak ígéretet tett felek között, akik a viszony természete szerint kisebb-nagyobb mértékben kötelezik el magukat egymásnak. Az ígéret egyoldalú megszegésével a hűséges fél kiszolgáltatott áldozatává válik a megszegőnek. Ez a helyzete megindokolja az erkölcsi elégtételt, amely többnyire csak korlátolt mértékű lehet. Ha pedig a viszony szerződésen nyugszik, az igazságosság is megköveteli a jóvátételt.

Nemcsak másik emberrel áll az ember hűségre kötelezett viszonyban ígéret vagy szerződés alapján, hanem oly közösségekkel is, amelyekbe kifejezett szerződés nélkül is, szerves tagként beletartozik. Beleszületik az ember a család, a nemzet, megkereszteltetésével az egyház közösségébe. E közösségek adják erkölcsi-szellemi személyisége fenntartása nélkülözhetetlen feltételeit. A létbeli függőség erkölcsi elismerése a hűség erénye, mely a közösség javának, érdekének védelmére és előmozdítására kötelez.

Mint az erényeket általában, a hűséget is egyoldalú túlzások veszélyeztetik. Egyik veszélye a könnyenhívés, a hiszékenység, mely okosság hiányával, körültekintés, óvatosság nélkül hitelt ad azoknak, akik bizalmával visszaélnek s azzal nemcsak egyéni kárt okoznak, de megrendítik a közbizalmat is. A másik véglet a gyanakvás és a bizalmatlanság, mely hiba, ha nem indokolt. Megfékezéséhez is az okosságra vár a minden erénynél nélkülözhetetlen szerep.

Szeretet

Kimért és rideg lenne a társadalmi érintkezés, ha tisztán a jog, az igazságosság és a szerződés alapján állna. A társadalmi életnek nemcsak a javak és igények kiegyenlítése, hanem tagjai benső, lelki egymáshozkapcsolódása is szükséglete. Ezt a szükségletet teljesíti erkölcsi vonatkozásban a *szeretet*. Lélektani gyökere az embernek embertársához való természetes vonzalmában rejlik. A vonzalom erkölcsi értékét és rangját az az érték dönti el, amely a vonzalmat felkelti és ébrentartja. Szeretetet valamely személyben felismert érték, jóság, vagy legalábbis ilyennek a lehetősége ébreszt. Az érték vonzó hatása a lelket a másik lélekhez való közeledésre készteti. A szeretet aktu-

sában a lélek kilép önmagából, hogy egy másik lélek tartalmával, értékével gazdagodjék s ugyanakkor azt a maga értékeiben részesítse. Tipikus alapformájában a szeretet kölcsönös kiegészülés a kölcsönös adás és vétel révén.

Érdekesen szemlélteti az etika története azokat az értékszempontokat, amelyek a szellemi élet során a szeretet motívumaiként felmerültek s értéktartalmát meghatározták. Eltekintve a részvét érzelmében kimerülő, passzív jellegű hindu etikától, a görög intellektualizmus egyoldalúsága Platonnál enged fel, aki a szeretetben a lélek vágyakozását ismeri fel a tökéletesség, a kiteljesülés után. Az érzéki vágy fokozatos megtisztulása az önmagában tökéletesnek, az ideának a szeretetéig, adja Platon szeretet-tanának gondolatvilágába illő stílusát. A lényeget az ideális értékre való irányulásban találva, Platon nem hangsúlyozza különösképpen az idea szeretetére gyulladt lélek más emberrel való barátságát. Aristoteles viszont a szeretetnek épp közösséget alakító, szociális jelentőségét emeli ki a barátságról szóló szép fejtegetésében.

A baráti, családi körnél tágabb körre terjedést a szeretet a sztoikus filozófiában mutat a rokonszenv egyre táguló, az egész emberiségre kiterjesztett hatásában. Azonban a sztoikus szimpátia-tan a mindenegység panteisztikus szemléletének szükségképpeni következményeként adódó értelmi elgondolás, amelyből hiányzik a szeretet igazi melegsége. Az érzelmekkel szemben vallott közömbösség mellett nem is fejlődhetett ki mélyebb felfogás a szeretetről a sztoikusoknál.

Lényegesen új értelmet adott a szeretetnek a kereszténység. *Scheler* nem alaptalanul mutat arra, hogy míg a görögök a szeretetet az alacsonyabbrendű, érzéki lény vágyódásának érezték a magasabbrendű után, s a szeretetben a tökéletes lénynek már nem juttattak részt, a kereszténység megfordította a szeretet mozgási irányát, midőn Istenben a szeretet leereszkedését szétáradó, adakozó jóságát mutatta be.[2] A kereszténységben a szeretet érzékfeletti, szellemi ereje lendületét a lét túláradó bőségéből kapja. Az antik bölcs nem küzdhette le a lét bizonytalanságát, a szeretetben támpontot, önmaga

[2] Das Ressentiment im Aufbau der Moralen. Abhandlungen und Aufsätze. Leipzig 1915 I. 39 kk. ll.

megszilárdulását kereste. A szeretet keresztény hősei értéktartalmuk örökkévalóságának bizonyosságával adják oda magukat, hogy az önátadás által tökéletesebb módon bírják önmagukat, az Úr ígérete szerint: „Aki meg akarja menteni életét, elveszti azt, aki pedig elveszti életét énérettem, megmenti azt" (Lk 9, 24).

A *felebaráti szeretet* indítéka Isten szeretete, belőle fakad az embertárs iránti őszinte jóindulat. Az Isten teremtő s üdvözítő jósága tudatából eredő összetartozás gondolata táplálja a sorsközösség tudatát minden emberarcot viselő lénnyel, s ébreszti fel vele szemben a felelősség tudatát. A felebaráti szeretet nem passzív, vagy patetikus érzés, hanem cselekvésre serkentő akarat; az egymásrautaltság, a szolgálat kötelességétől sürgetett jóindulat és segíteni készség, elsősorban a lélek javáért, amely az ember legnagyobb értéke, de a léleknek a testtel való egysége mellett, a testi nyomor, a szenvedés enyhítésére irányuló igyekezet is. Az Istenhez fűző kapcsolat, az istenhasonlóságnak minden emberi lelken felismerhető vonása s az Isten előtt való felelősség tudata teszi képessé a felebaráti szeretetet az ellenség személyének (nem bűnének) szeretetére is, s ad erőt indokolt esetben a megbocsátás aktusához. Az emberi személy és a bűn megkülönböztetése igazolja a keresztény felebaráti szeretetet ama gyakori váddal szemben, mintha a gyűlölet hiányában a felebaráti szeretet erkölcsi gyöngeség lenne. Misem természetesebb a keresztény lelkület számára, mint az erkölcsi rossznak, a bűnnek a gyűlölete. De ez nem zárja ki a szeretet erejében való bizalmat a bűnös megtérítésére, az ellenfél jobb belátásra, megértésre bírására.

A szeretet nagy erkölcsi értéke egyesítő erejében rejlik. Az emberek csak egymás segítségével, összefogással, javaik önkéntes cseréjével, egymás támogatásával valósíthatják meg életfeladatukat. Társas természetére, a társadalom segítésére utaltságára tekintettel, a szeretet az ember számára erkölcsi kötelesség, melyet az akarat és az értelmi belátás tisztít meg az ösztönösségtől s emel a szellemi érték magasságába. Ebben az értelemben lehet a szeretetet megparancsolni. A szeretet értékét igazolja a hiányában lévő lélek erkölcsi szegénysége, az önzés kielégíthetetlenségével járó elégedetlensége, az irigység és gyűlölet, ártás, károkozás révén kielégülést kereső tagadó életbeállítottság értéktelensége.

Míg az igazságosság kiegyenlítésre törekvő szerepében fenntartja a személyi különbségeket, a külső javakra tekint, amelyeket mindenki számára biztosítani kíván, a szeretet közvetlen a személyre, az értékek hordozójára irányul, akivel egybekapcsolódásra, együttműködésre törekszik, s akinek indok és mérték keresése nélkül önszántából hajlandó javaiból adni. Szemben az igazságosság mértéktartó irányával, a szeretet mértékét nem lehet kimérni, a kimértség természetével ellenkezik. De nem ellentétes vele túlzó hajlamainak az okosság szellemében való fékentartása. A tárgyi és formai különbségek alapján a szeretet az igazságosságtól különböző, arra vissza nem vezethető erény.

Azonban a különbözőség nem indokolná igazságosság és szeretet ellentétbe állítását. Az erkölcsi életnek mindkettőre szüksége van, a helyzetek szerint kell hol az egyiknek, hol a másiknak érvényesülnie. Az erkölcsi élet egységre, összhangra törő áramában a kettő kiegészíti egymást. Az igazságosság a szeretet útját egyengeti, midőn rendezett, kiegyenlített társadalmi viszonyokat teremt. A szeretet előfeltétele az egymás iránti bizalom, amelyet csak a jogos igények kielégítése teremthet meg. S viszont a szeretet jóindulatú belátásával, adakozó készségével az igazságosság, a jogos igények teljesítésének is hathatós ösztönzője.

A kapcsolat, a viszony természete szerint különféle intenzitást és értelemtartalmat mutat a szeretet. Legminimálisabb foka a *jóindulat*, más javának, boldogulásának a kívánása, annak a magunk részéről való előmozdítása, vagy legalábbis meg nem akadályozása. A szeretet e minimális foka nélkülözhetetlen bármiféle társadalmi érintkezéshez, együttéléshez, együttműködéshez. Hiányában csak egymás mellett élnek az emberek a lelki összetartozás tudata nélkül, ami lehetetlenné teszi a szilárd társadalmi életet.

Irányulhat a szeretet személyre vagy közösségre. A személyi szeretet a személy sajátos személyiség-értékén alapuló vonzalom, mely őt személye szerint szeretetreméltóvá teszi. A szeretet e formájához tartozik, megfelelő tartalmi különbséggel, a baráti és a házastársi viszony. Jelentőségük a természetükkel járó közvetlenségben van, mely az emberi személy legbensőbb, intim rétegeit megragadó hatá-

sával, a lélek rejtőző képességeit tettre, cselekvésre, kibontakoztatásra képes serkenteni.

A *baráti viszony* két ember lelki kapcsolata az egymás iránt érzett rokonszenv és bizalom alapján a közösen vallott célok követésében. Az erre irányuló együttműködéshez szükséges őszinteség és nyíltság a gondolatok, érzések, törekvések egymásraható erejével kölcsönösen fejlesztő hatással van egyéniségükre. A barátság erkölcsi értékét a közösen elismert érték magassága s a kölcsönös megnyilatkozás őszinteségének a mértéke adja. Kisebb értékű, esetleg erkölcsileg negatív, rontó hatású a csak élvezeti, vagy hasznossági érték érdekében való együttműködés, mint az önértékű szellemi javakra irányuló egyesülés.

Alanyi vonatkozásban alapvető jelentőségű a barátságban a kölcsönös megnyilatkozás őszintesége, mert egymást fejlesztő lelki hatás csak annak mértékében jöhet létre; továbbá egymás személyének kölcsönös megbecsülése. Nem alakulhat ki igazi és bensőséges barátság a kisebbrendűség, vagy alárendeltség éreztetésével, a barát észrevehető kihasználásával, önző, önmagának való lefoglalásával. Az ilyenféle érintkezési formákban hiányzik az igazi barátság lényegét képező kölcsönös megnyílottság, s a jóindulatú és önzetlen egymásonsegítés készsége.

Férfi és nő testi, lelki tulajdonságaik különbségében rejlő egymásrautaltságuktól táplált vonzalomnak a házasságban történő beteljesülése a *hitvesi szeretet.* Benne az ember teljes személye szerinti kiegészülését kívánja a másik nemű ember által. A kölcsönös önátadás bensőségessége segíti kettőjük személyiségének kibontakozását a közösen vállalt életcél szolgálatában. Ennek megvalósulása csak férfi és nő személyi egyenrangúságának tiszteletbentartásával, a kölcsönös jogok és kötelességek a szeretet készségével való teljesítésével történhetik, ami a viszony kizárólagosságát és felbonthatatlanságát tételezi fel. Ezt az erkölcsi tartalma jelentőségének tudatában kezdettől vallási tisztelettel illetett viszonyt, a kereszténység a szentségek sorába iktatta.

A házastársak szeretetteljes életegysége a gyermekben találja meg gyümölcsét, maradandó kifejezését. A gyermek szeretetük, gondozásuk közös tárgya által, férfi és nő viszonya is szorosabbá válik, s a

gyermek neveléséhez kettőjüknek egyéniségük szerint megkívánt közreműködése, önmaguk lelki fejlődésének is ösztönzője. A szülők és gyermekeik közt kialakuló viszonnyal családdá fejlődő házasság, tagjai szoros egymáshoztartozásuk tudatával, az emberi lélek legmélyebb és legbensőbb erőit igénylő felelősségtudatnak, szeretetnek, önfeláldozásnak, türelemnek természetszerű termőtalaja.

Az erkölcsi élet természetes alapjaitól messzire jutott elszakadásnak kell tekintenünk azokat a nézeteket, amelyek a különböző (gazdasági, társadalmi, erkölcsi) okokból eredő válságból a házasság és a család intézményének kimúlását jósolják a jövő társadalmában. A házasság és a család sokkal szorosabban hozzátartozik az emberi természethez, semhogy nélkülözhetné. Az egyéni emberréválás és a közösségi élet olyan értékeiről van itt szó, amelyek pusztulásával elviselhetetlenné válna az emberi élet, amint arra a családi élet romlásával együttjáró általános erkölcsi hanyatlás az eddigi történelemből is eléggé megszívlelendő példát nyújt. A tapasztalható válság leküzdése a családi élet gazdasági alapjainak megszilárdítását, az individualizmust leküzdő közösségi tudatot, a szeretetnek az önzésben és az érzékiségben való megrekedéséből és lealacsonyodásából való felszabadulását igényli. Mint minden erkölcsi értékért, a szeretet jóságáért is meg kell az embernek küzdenie az életközösségre hivatott embertárs személye iránti tiszteletnek, az önzetlen jóakaratnak, az áldozatkészség szellemének vállalásával és erősítésével.

Hozzájuk fűző kapcsolat alapján nemcsak egyes személyekkel, hanem *közösségekkel* is állunk szeretet-viszonyban: munkakörünk, hivatásunk tagjaival, hazánkkal, nemzetünkkel, egyházunkkal, az emberi közösséggel. Ebben a viszonyban a szeretet kötelezettséget állapít meg velünk szemben a közösség java, a közjó iránt. A közös értéknek való elkötelezettség szeretetre kötelez a közösség tagjai iránt is. A szeretet az igazságosság által megállapított mértéken túl, önkéntes indításból késztet a köz javának előmozdítására, szükség esetén olyan áldozat hozatalára is, amelyre az igazságosság alapján nem volnánk kötelezhetők.

Nemcsak a velünk együttélőkre és az elhunytakra, hanem az *eljövendő nemzedékre* is ki kell terjednie a szeretetnek. Az azzal szemben érzett felelősségtudat történelmi hivatásunk vállalása, mely

egyáltalában nem áll ellentétben a felebaráti szeretettel, mint Nietzsche gondolta. A felebaráti szeretet nem zárja ki, sőt nyomatékozza az utánunk következőkkel szemben fennálló felelősségünket. Nem felel meg azonban a felebaráti szeretetnek a jelen embereinek merő eszközkénti használása s az a kiválasztási elv, amelyhez Nietzsche biológista életeszménye igazodott.

A szeretet-viszonyban sem szűnik meg az ember személyisége, annak fenntartása megszabja a szeretet határát. A személyi létet megszüntető eggyéválás a monista misztika elképzelése, nem lét- és lélektanilag igazolható tény. Erkölcsi tekintetben a legintenzívebb szeretetviszonyban is megmarad a személyi kötelezettség a másik személlyel szemben. A szeretet csak addig erkölcsi érték, amíg alanyát és hordozóját, az emberi személyt, valóban tökéletesíti, személyiségértékét nem veszélyezteti.

Vezetés és engedelmesség

A társadalom vezetőkből és vezetettekből áll. Minden társas csoportban, természetének megfelelő módon, kialakul a vezetőszerv és réteg, amely a csoport tevékenységét irányítja, rendjét fenntartja. Társas együttműködés csak a tevékenység összerendezésével, a tagok funkcióinak kijelölésével, a javak és terhek elosztásával, a követendő cél s az ahhoz vezető eszközök megállapításával lehetséges. Az irányítás és rendezés a vezető feladata, aki hivatását felsőbbségének, tekintélyének a csoport tagjai részéről történő elismerésével, alárendelésükkel képes teljesíteni.

Az alakulatok különbözősége szerint a vezetésnek is különböző (személyi, természetszerű, érzelmi, hivatalos, érdekközösségi stb.) módjai alakulnak ki. Mint a társadalom egyéb jelensége, a vezetés és alárendeltség is, nemcsak lélektani és szociológiai probléma, hanem egyszersmind erkölcsi kérdés is. A vezetés és alárendeltség nemcsak ösztönös, vagy kényszerű egymáshozigazodás, vagy technikai kérdés, hanem egymással lelki kapcsolatban álló személyek erkölcsi viszonya. A társadalmi élet értékek, életjavak körül forog célként,

belekapcsolódik az értékrendbe s annak keretében viszonyai is erkölcsi rendezés alá esnek.

A vezetés tekintélyt és hatalmat biztosít, mely erkölcsi igazolást igényel. A tekintélyi szerv alárendelést, engedelmességet kíván, mely emberi személyhez méltó erkölcsi magatartást követel. A tekintély jogosultságát a viszony, az alakulat célja, a céljában adott érték adja, mely a cél megvalósításához szükséges eszközök igénybevételére jogosít. Ezen az alapon ad kötelező rendelkezést a tekintély. Viszont az alakulat célja rendelkezési joga határát is megszabja, a célon belül pedig az erkölcs egyetemes érvényű rendelkezéseinek tiszteletbentartására kötelezi. Érvénye alapját minden tekintély és hatalom a valóság rendjében találja s erkölcsileg igazolt, amennyiben a rendet szolgálja. A transzcendens valóság- és értékrendbe nyúló gyökereivel talál rá a vallásos gondolkodás a tekintély és hatalom eredetében Istenre, a valóság rendjének Alkotójára és Törvényhozójára. Ezt fejezik ki az Apostol szavai: „Nincs hatalom csak az Istentől, amik pedig vannak, azokat az Isten rendelte. Aki tehát ellenszegül a felsőbbségnek, szembeszáll Isten rendelésével" (Róm 13, 1–2).

Erkölcsi hivatásához méltó erkölcsi tulajdonságokat követel meg a vezetés hordozójától. Az erkölcsi élet általános követelményei, a tisztelet és az okosság fokozott mértékben kívántatnak meg a vezetőktől. Az erkölcs a vezetőtől tiszteletet kíván a társas alakulat célját képező érték iránt, melynek első szolgájának kell magát tekintenie. Örökérvényű igazság marad: „Ha valaki első akar lenni, legyen valamennyi közt utolsó és mindegyiknek szolgája" (Mk 9, 34). Tisztelettel kell lennie a vezetőnek alárendeltjei erkölcsi személye iránt, kímélnie kell lelkiismeretüket és becsületérzésüket. A tisztelet az alárendeltek erkölcsi rendeltetése és természti joga iránt tartja a tekintélyt a jogos határok közt, megóvja a túlkapástól, a kihasználás, a visszaélés hajlamától.

A vezetés, az erkölcsi felelősséggel járó irányítás, sajátos társadalmi erény, mely nem illeszthető be maradéktalanul más erényfajtába, ezért azoktól megkülönböztetést kíván. Aristoteles az okosság egyik nemét tekinti a vezető különös erényének. Valóban, alapvető követelmény a vezető számára a mindenkori helyzet helyes felismerése, az adódó feladatok s a megoldásukra alkalmas eszközök meg-

állapítása, a következmények előretekintő mérlegelése. Javára vannak a vezetőnek az okosság erényét kiegészítő készségek, a jótanács, az ítélőkészség, a nagyvonalúság, a helyes ön- és emberismeret s a világismeret képessége. S épp így szükségesek a cselekvés erélyét és biztosságát adó erények, az erőslelkűség és a mértéktartás is. Mindezek mint részmozzanatok együttesen alkotják a vezető sajátos erényét.

Rendelkezéseit, irányítását leghathatósabban támogatja a vezető saját példája, mely vonzani, hatni, magával ragadni képes. Legmélyebb erkölcsi hatást az a vezetés vált ki, amely a reábízottakban a szunnyadó életenergiákat ébreszteni, kedvet és lelkesedést szítani képes. A személyével és példájával magával ragadó, követésre indító vezető a mintakép magasabbrendű, vonzó értéktípusát testesíti meg.[3] Alakjában az érték lép emberi közelségben követői elé.

Az erkölcsi hivatása tudatában levő vezetés magával emel, erkölcsi erőket szabadít fel és segít kibontakozáshoz. Viszont a megfelelő erkölcsi készség hiányában nem tud ellenállni a hatalom kísértésének, azt öncélnak tekinti, amelyet a saját érdekeire igyekezik kihasználni. Az alárendeltek javának előmozdítása helyett önző érdekeit szolgálja, erkölcsi hatóképesség hiányában erőszakkal és megfélemlítéssel igyekezik hatni, ami hűség és bizalom helyett gyűlöletet és szolgalelkűséget tenyészt ki.

A vezetés viszonypárja a vezetés követése. Az akaratot a vezető, a feljebbvaló parancsának teljesítésére készségessé tevő erény az *engedelmesség*. Az erkölcsi parancs teljesítésére általában irányuló készséget tágabb értelemben nevezhetjük engedelmességnek. A szorosabban értett engedelmesség a felsőbbség akarata, rendelkezése előtt való meghajlásra vonatkozik, az alárendelt akaratának a felsőbbség akarata teljesítésére való átadásával. Ez a magatartás rokon vonásokat mutat a tisztelet erényével; attól megkülönbözteti, hogy míg a tisztelet a személyre irányul, az engedelmesség a parancsra, a felsőbb akarat teljesítésére; s míg a tisztelet bizonyos mértékig személyi önátadást kíván, az engedelmesség kifejezetten az akaratot

[3] Vö. *Scheler:* Vorbilder und Führer. Schriften aus dem Nachlass. Bern 1957. 255. kk. ll.

igényli. E tulajdonságok alapján az engedelmességet különálló erénynek kell tekintenünk, amelyet a tisztelettel annak minden erénnyel közös tulajdonsága kapcsol össze.

Az engedelmesség jelentőségét bizonyítja a rendezett társadalmi élet szükségessége, mely csak a vezetés követésével, a felsőbbség a közjót szolgáló rendelkezéseinek megtartásával valósulhat meg. Az akaratnak az engedelmességben történő átadásával alakul ki a közös társadalmi tevékenység, mely értékeit egyesült erővel hozza létre.

Nehezen tudja az engedelmesség értékét igazolni az autonóm etikai irány. Értékelésében az alárendelés az egyéni szabadság feláldozásával látszik egyenlőnek, ami a személyiség megsemmisítését jelentené. Azonban a személyiség értékével igen jól összeegyeztethető, sőt azt egyenesen emeli a szabad emberhez méltó engedelmesség, mely nem kényszerből, hanem cselekedete értékének tudatával rendeli magát alá. A szabadság nem olyan érték, amelyet nem fenyeget veszedelem; sőt az egyén részéről is veszélyeztetik szabadságát az érzéki hajlamok, az önző vágyak, az értéklátás korlátai. Ezeket a korlátokat áttöri, az embert magábazártsága szűk köréből kiemeli, személyiségének kitágulását eredményezi a közösség életébe belekapcsoló, értékteremtő munkájába belállító felsőbbségi parancs, rendelkezés. A közösségi tudattól, az érték tiszteletétől áthatott engedelmesség a vezetőképzésnek is legjobb iskolája. Sok igazság van az ősi mondásban, mely szerint csak az tud jól vezetni, aki megtanult engedelmeskedni.

AZ ISTEN-VISZONY ERÉNYEI

A vallás mibenlétéről éppúgy, mint erkölcsi jelentőségéről, megoszlanak a nézetek a modern gondolkodásban. Kezdeti korában a vallászélektan hajlandó volt a vallást beteges lelki tünetnek, vagy bár normális, de alacsonyabbrendű, félelemérzésből, vagy tudatlanságból kiváltott magatartásnak minősíteni. Megoszlottak a vélemények abban a tekintetben is, melyik lelki képesség, az érzelem, az akarat, vagy az értelem-e a vallásos élmény hordozója. A módszereiben és kutatáskörében tökéletesedett és kiszélesedett vallászélektan, melyet a vallástörténet is támogat, már nem emel kétséget az iránt, hogy a vallásosság teljességgel normális jelensége az emberi léleknek, amelyre a hajlam megvan az emberben.[1] Környezetétől, szellemi és erkölcsi életétől függ az ember eme hajlamának alakulása, kibontakozása, fejletlensége, vagy elferdülése. Teljes kifejlődésében a vallás az egész embert átható, valamennyi szellemi képességét igénylő, egész életére kiható jelentőségű készségnek bizonyul.

[1] Vö. *Kühár F.:* Bevezetés a vallás lélektanába. Budapest 1926. A vallásbölcselet fő kérdései. Budapest 1930. Egyetemes vallástörténet. Budapest 1934–36. – *Varga Zs.:* Általános vallástudomány. Debrecen 1932. – *Girgensohn, K.:* Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens. 2. Aufl. Gütersloh 1930. – *Otto, R.:* Das Heilige. 25. Aufl. München 1936. – *Jung, K. G.:* Psychologie der Religion. 4. Aufl. Zürich 1962. – *Gruehn, W.:* Die Frömmigkeit der Gegenwart. Münster 1956. – *Lang, A.:* Wesen und Wahrheit der Religion. München 1957. – *Pinard de la Boullaye, H.:* L'étude comparée des Religions. 3 éd. Paris 1931. – *Tonybee, A. J.:* An Historian's Approach to Religion. London 1956. – *Vető L.:* Tapasztalati vallászélektan. Budapest 1966.

A vallás igazolását az ember léthelyzete adja. A lényében megnyilvánuló korlátozottság, végesség és esendőség viszonylagos létű lénynek bizonyítja az embert, aki azonban ugyanakkor végtelenbe feszülő tendenciáival önmagán túljutni, magát felülmúlni igyekezik. A továbbjutásnak, a beteljesedésnek a lét teljességébe való belekapcsolódással, belemerüléssel való keresése és megtalálása a vallás lényege. Az emberi létnek az isteni léthez való vonatkozásának tudatosulása, az Istenségtől való függésének átélése és kifejezése a vallás.

Vallásosság

Léthelyzete alapján lesz erkölcsi vonatkozásban az ember Isten előtt való meghódolása, a *vallásosság* erénnyé és kötelességgé. Benne jut az erényes élet általános alapját képező tisztelet legmagasabb rendű tárgyához s mélyül el a neki megfelelő magatartás az egész erkölcsi életre jelentős hatással. A természetben, az emberi lélekben, az erkölcsi életben felfogható hatásai nyomán, Isten úgy jelenik meg a vallásos ember tudatában, mint a valóság és érték teljessége, aki transzcendens, a világon abszolút módon felülálló létében, léterejével és sérthetetlen erkölcsi tökéletességével az abszolút „szentség" fogalmával fejezhető ki legmegfelelőbben.

Transzcendens fenségével az Isten félelemig fokozódó tiszteletet ébreszt az ember lelkében, ám ez a félelem nem riaszt el, hanem a hozzátartozás tudatával szeretetteljes, bizakodó vonzódásban egyenlítődik ki. A „félelem"-teória az utóbbi mozzanatot teljesen figyelmen kívül hagyja, azért nem is jut el a vallás kielégítő megértéséig, mégkevésbé helyes értékeléséig. A vallásos élményben Isten transzcendenciája tudatosul immanenciájával. A vallásos lélek Istenben azt a lényt fogja fel, aki végtelenül felette áll s aki mégis végtelenül közel van hozzá, egész valóját áthatja és uralja. Az embernek a végességből a végtelenbe feszülő létére jellemző léthelyzete tudatosul sajátos módon a vallásos élményben. Ezt a mélységes emberi tapasztalatot felejthetetlen közvetlenséggel örökítette meg a nagy vallásos géniusz, Szent Ágoston Önvallomásában: „Mi az, ami fel-fel lobban előttem s megrázza, de nem sebzi meg szívemet? Rémület fog el s

tűz emészt nyomában; rémület, hogy mennyire különbözök tőle, lángadozás, hogy mennyire hasonlítok hozzá" (XI. 9.).

A vallásosság erénye hódoló tisztelet Istennel szemben, abszolút fenségének s a tőle való függésnek tudata és elismerése alapján. Tágabb értelemben az erény tárgya minden emberi aktus, amely valami módon, ha csak közvetve is, Istenre, mint a lét urára és céljára irányul. Így az erény tárgya az emberi munka, ha Isten szolgálatának szándéka ösztönzi; a társadalmi érintkezés, ha Isten gondolatainak megvalósítását szolgálja; sőt a pihenés és az üdülés is, ha erőinek felfrissítésével az ember Isten méltó szolgálatára törekszik. Fenségének, nagyságának tükröződése teremtményeiben Isten kifelé nyilvánuló dicsősége. Az értelmetlen lények értelemszerű célszerűséget hordozó létstruktúrájukkal tudattalanul dicsőítik az Istent, amint azt a vallásos irodalom a természet megszólaltatásában kifejezésre juttatja. Annak belátása, hogy a szellemi képességeivel hozzá legközelebb álló ember Isten tudatos tiszteletére van kötelezve, a vallásosság erényének erkölcsi indítéka, amelynek hathatós ösztönzője az a tudat is, hogy Istent, a legfőbb értéket szolgálva, az ember egyszersmind önmaga fölé emelkedik.

Szoros értelemben a vallásosság azokat az aktusokat foglalja magában, amelyekkel az Isten jelenlétét átélő ember közvetlenül kifejezi hódolatát előtte s a tőle való függését. Ilyen elsősorban az imádság, az ember lelki felemelkedése, bensőséges beszélgetése Istennel, amelyben őt szólítja, mint legfőbb Urát dicséri, kérését előtárja, hozzátartozása tudatában magát neki ajánlja. Az elmélkedés a vallásos hit és erkölcsi tanítás megfontolása az élet hozzáalkalmazásának szándékával. Az áldozat érzéki dolog felajánlása, elvontabb formájában általában valami másra felhasználható javról való lemondás Isten minden felett álló hatalmának elismerésére, igazságossága kiengesztelésére, segítsége elnyerésére. A fogadalom a vallás által általában megparancsolt kötelességnél többnek a vállalása Istenhez való szorosabb kapcsolódás szándékával. Az eskü Isten bizonyságul hívása állításunk igazsága mellett.

A vallás csak nagy általánosságban meghatározható aktusai módosulnak az Istenhez való viszony tudatának tartalmi változása, a vallás világképe, tökéletessége szerint, s befolyásolják a vallás erköl-

csi hatását is. A keresztény vallásosság jellemzője a személyes Istenhez való gyermeki viszony, a Krisztus által történt megváltás tudata, s az általa adott tanításnak s kiérdemelt kegyelemnek a közvetítése az egyház révén. Erkölcsi hatása elsősorban az emberi személy értékének tudatosításában, az egyénnek és a társadalomnak a megváltás, a bűn leküzdésére, a világ jobbátételének munkájára szólító ösztönzésben mutatkozik.

A vallás nem pusztán az egyén belső lelki ügye, hanem közösségi jelentőségű is. Az egyén nem éli magábazártan a vallásos életet, hanem tagja annak a közösségnek, amelyet a vallás lényege szerint kialakít. A vallási eszme értéktartalma szoros lelki közösségbe egyesíti híveit, egybekapcsolja őket a hitelvek, az erkölcsi tanítás egységében, a kultuszformákban, amelyekben kifejezik vallási meggyőződésüket és élményeiket. A vallási közösség a papság vezetésével intézményszerűen alakul ki s jelentős erkölcsi hatást fejt ki a társadalomban. Ezt a hatásösszefüggést a vallásszociológia vizsgálja.

Mint azoknak az aktusoknak s annak a magatartásnak a foglalata, amellyel az ember a lét eredetéhez és céljához való vonatkozását elismeri és kifejezi, a vallásosság vezető helyet igényel az erények kozmoszában. Minthogy az életcél irányítólag, eligazítólag hat az emberi tevékenység egészére, a vallásosság kapcsolatba jut a többi erénnyel s anélkül, hogy azok sajátos tárgyát megváltoztatná, Isten tiszteletének értékkörébe vonja be azokat. Ezzel tiltólag kizár minden olyan szándékot és cselekedetet, amely ellenkezik az ember végső céljával; pozitív értelemben pedig megkívánja, hogy az ember ha nem is kifejezetten a végcél tudatában végzi minden egyes cselekedetét, arra mindenkor törekedjék, hogy az a végcélnak megfeleljen. A vallásosság erénye vezető szerepével az erkölcsi élet irányító tényezőjévé válik. Ezzel nem nyomja el a vallás az erkölcsöt, hanem a szentségi értékre vonatkozással kiteljesedéshez segíti.

Az értéktartalmi szempont mellett, a bensőséges vallásosság jelentősége megnyilvánul az ember egész lényét átfogó erejében és hatásában is. A vallás nem merően érzelmi élmény, hanem lét- és értékvonatkozások, összefüggések felismerésén, belátásán nyugvó meggyőződés is, valamint az ember akaratát is indító erő. A vallás az egész embert igényli, teljes mivoltában Isten szolgálatába állítja.

Ezzel hatáskörébe vonja a többi erényt, melynek mindegyike az embert önmagában, vagy a társadalomhoz való viszonyában valamely részmozzanat tekintetében tökéletesíti.

Ilyen módon a vallás az életet arra a magaslatra emeli, amelyen az ember találkozik és együtt él az Abszolútummal, léte teremtőjével és üdvözítőjével. Őbenne megtalálja az egész értékvilág őshazáját, ami fogékony tisztelettel tölti el minden érték iránt, s értékszolgálatát döntően meghatározza. Míg az egyoldalú autonóm erkölcs állandó veszélye az ember önmagába zsugorodása, a vallás Istennel, a személyek személyével való bensőséges kapcsolat révén, a személyi életet is teljes kibontakozáshoz, kitáruláshoz segíti. Az abszolút létközpontba mélyülés, a vallás gyakorlata megszilárdítja az ember egzisztenciáját, tartást és biztonságot ad létének. Az Abszolútum színe előtt áttekintés nyílik a lét legmélyebb összefüggéseiről, ezért e legmagsabb szempontú létismeret döntő hatású az ember világnézetére, erkölcsi értékelésére és törekvésére.

A transzcendens valósághoz való viszony tudata hiányában az ember világa a végesség, a földi élet kereteire korlátozódik. Ez a leszűkített szellemi kör a legalkalmasabb talaj a relativitás etikai álláspontjának a kialakításához. Ha az nem következik be minden esetben, annak oka, hogy az emberek gyakran az isteni-szentségi értéken kívül álló értékbe (tudományba, művészetbe, szociális, vitális értékbe stb.) helyezve az Abszolútumra irányuló tendenciákat, azokban vélik az örök értékűség számukra kielégítő tartalmát megtalálni, amelyet a vallásos tisztelet és odaadás bizonyos nemével szolgálnak.

Hiánya mellett, az erkölcsileg értékes vallásosság akadálya a *babona* is, mely értelmes igazolás nélkül, a merő hiszékenység alapján bizonyos dolgoknak emberfölötti, isteni erőt tulajdonít, melyet megszerezni, illetve valaminek ártó hatását távoltartani igyekezik. A babonából hiányzik az az őszinte tisztelet, bizalom és odaadás az isteni akarat iránt, amely az erkölcsileg értékes vallásosság tulajdonsága; azért a babona mind a vallásnak, mind az erkölcsnek kárára van.

Különösnek tűnhetik bár, mégis a vallásosságtól megkülönböztetést kíván az *istenszeretet* erénye. Az Isten iránti hódolatban nyilván része van az Isten iránti szeretetnek is. Mégsem ok nélkül különböztetik meg a két erényt a skolasztikusok. A vallásosság (religio) szorosan vett tárgyát ugyanis azok az aktusok képezik, amelyekkel az ember elismeri Istentől való függését; az istenszeretet (caritas) viszont közvetlenül Istenre, értékteljessége alapján a legszeretetreméltóbb lényre, az emberi személynek Istenhez való szeretetteljes viszonyára vonatkozik. A tárgyi különbség alapján sorozza a skolasztika a vallásosságot a mindenkinek az őt megillető megadó igazságosság körébe, az istenszeretet erényét pedig közvetlenül az Istenre vonatkozó erények közé.

Az Isten utáni szeretetteljes vonzódás bennrejtőzik az ember tökéletesség utáni vágyában, mely az erkölcsi élet, a jóra való törekvés legmélyebb mozgatója. A tökéletesedés vágyának hordozói az ember szellemi képességei, melyekkel az erkölcs világába kapcsolódik be. Az értelem az igazat keresi mint sajátos tárgyát. Belső nyugtalanságtól hajtva igyekezik a jelenségek okát megismerni, a külső látszatból, a megnyilvánulásból a belső lényeg megismerésére eljutni. S a dolgok közti összefüggések során törekszik a végső, mindent megmagyarázó okot, a lét abszolút elv't felfogni. Töredékes és befejezetlen az emberi tudás, míg el nem jutott a végső igazoló elvhez, az abszolút igazsághoz. Ez az Isten, akinek értelme az igazságok ősi hazája, amint Szent Ágoston nyomán Leibniz s az Isten létét és a világhoz való viszonyát elismerő gondolkodók általában vallják. Abszolút léttartalmával Isten az emberi értelem legtökéletesebb tárgya. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az istenismeret pótolhatja a valóság különböző részleteire vonatkozó ismeretet, de jelenti annak az abszolút lételvnek a birtokát, amely alá egységes rendbe foglalhatja az elme s amelyhez mérten értékelheti a valóság sokszerű tartalmát, s amelyben az értékre törekvő akarat megnyugszik.

Az értelem tárgyat megragadó tevékenységét az akarat követi nyomon, mely a cselekvés, a jóság szempontjából foglal állást a tárgyakkal szemben. A jó megszerzésével elégül ki az akarat, telik

el a birtoklás örömével, boldogságával. A véges javak világában az akarat nem jut olyan tárgyhoz, amely a jó által való tökéletesedés vágyát teljességgel kielégíthetné. Mint szellemi s azért az abszolút, tökéletes jóra beállított képességet csak olyan jó elégítheti ki, amely önmagáért kívánatos s amelyet nem fenyeget az elvesztés veszedelme. Ilyen természetű jó azonban nincsen a véges javak világában. Ezek egy része ugyanis csak eszköz jellegű s így nem önértékű, amilyen a vagyon, a hírnév, a hatalom, az egészség, a testi erő, amelyek erkölcsi értéküket attól az értéktől kapják, amelyre az ember felhasználja őket. Sőt a szellemi tartalmak sem abszolút értékűek; a tudomány, a művészet csak törekszenek feléjük, de még egy emberi művelőjük sem jutott el abszolút értékű megvalósításukig. Az erkölcsi jó, az erény mindenesetre boldogít a maga nemében, azonban a boldogság az életben nemcsak az erénytől, hanem egyéb körülménytől is függ, amelyek megakadályozhatják az erény boldogító hatásának élvezetét. S az erkölcsi veszélyektől sem biztosítható az erény a földi élet során.

Az emberi természetbe oltott boldogságvágyat mint ilyent, nem tekinthetjük az erkölcsi életben mértékadónak, mert e vágy erkölcsi minőségét tárgyától kapja. Viszont az erkölcsi érték, minthogy az embert tökéletesíti, egyszersmind boldogítja is. Ha tehát az önmagában határozatlan boldogságvágyat nem fogadhatjuk el az erkölcs normájának, mégsem lehet tagadásba vonni az erkölcsi jó és a boldogság közti kapcsolatot. A földi életben az erénnyel nem jár szükségképpen együtt a boldogság, sőt az erénynek gyakran megpróbáltatásban, megnemértésben, üldözésben van része. A földi életben az erkölcs nem kapja meg tökéletes szentesítését. Azonban összeegyeztethetetlen az erkölcs feltétlen megvalósítást kívánó követelményével, hogy a boldogság erkölcsileg igazolt vágyának örökre adós maradjon. Érthető, ha Kant az erkölcs posztulátumai közé sorolja a legfőbb jó megvalósulását az örökértékű, intelligibilis világban erény és boldogság összetalálkozásával, egy szent és jóságos Akarat elrendezése alapján.

Ha Istent a világból, habár tökéletlenül (analóg módon), mégis mint létező valóságot megismerhetjük, őt nemcsak erény és boldogság harmóniája biztosítójának, hanem az ember boldogságvágya tár-

gyának is kell tekintenünk. A lénye megvalósulására, kibontakozására törekvő ember számára nem lehet közömbös az abszolút értékvalóság. Amit értéknek ismer meg az értelem, vonzódó szeretettel fogja azt át az akarat. Amióta csak felismerte a bölcseleti gondolkodás a relatívumnak az Abszolútumhoz, a végesnek a Végtelenhez való viszonyát, az Abszolútumban találja meg az emberi boldogságvágy kielégülését, az emberi lét beteljesülését.

Ezt jelenti az ember számára Platon világszemléletében az Isten, akinek a lényegét a Jó ideájában határozza meg. A transzcendens világ iránt tartózkodóbb Aristoteles is az Isten iránti szeretetet látja ama vonzóerőnek, amely a lényeket tökéletesedésükhöz segíti s amelyben az ember boldogságát megtalálja. Istennek és embernek a kereszténységben tudatosult viszonyában sejlik fel az a meggyőződés, hogy Isten mindent a maga dicsőségére teremtett s az értelmes ember Isten megismerésével és szeretetével hasonul őhozzá. A keresztény lélek meggyőződését fejezi ki Szent Ágoston a szív Isten bírásáig meg nem szűnő nyugtalanságával, vagy Aquinói Szent Tamás az erkölcsi életnek az értelmes teremtmény Istenhez való törekvésekénti jellemzésével. Hogy a modern gondolkodás számára sem elfelejtett érték az istenszeretet erénye, Bergson, M. Blondel, G. Marcel, D. v. Hildebrand a tökéletességet ebben a magatartásban meglátó etikája rá a bizonyíték.

Az ember erkölcsi életében döntő szerepet játszó szeretet Istenben találja meg legméltóbb tárgyát. Benne megtalálja a legfőbb jót, mely értéksóvárgó vágyát teljességgel kielégíti. Teremtményi léte mellett is, az abszolút jóságot igénylő vágyában örökkévalóságra rendeltségéről bizonyosságot szerezve, az ember Istenben élete célját látja, akiben a tökéletesség utáni törekvése megvalósuláshoz jut. Ez a tudat Isten iránt minden más felett álló szeretettel tölti el. Benne mint legfőbb értékben egyszersmind megtalálja azt a mértéket, amelyhez viszonyíthat minden egyéb értéket s mindegyiket az értékrangsor megfelelő helyére helyezhet. Az istenszeretet az ember értéklátásának biztosságot ad, megóvja a helyes rend felforgatásától, az alacsonyabb értéknek a magasabb fölé helyezésétől, az értékcsalódástól. Az értékek rangsorának megfelelő szolgálatával az ember önmagát is eszméjéhez méltó módon bontakoztatja ki. Az erkölcsi-szellemi erők

jutnak jellemében vezető szerephez, s minden egyéb hajlamot és törekvést azok alá rendel.

Nem elégszik meg a szeretet tárgya csodálatával, hanem vele egyesülni törekedik. Ember és Isten közt mérhetetlen nagy a távolság ahhoz, hogy az ember természetes erőivel hozzá fölemelkedhessék. A teremtett, viszonylagos lét s az önmagától létező abszolút valóság létbeli különbözősége el nem tüntethető. Azonban a vallásos léleknek van bizonyossága arról, hogy az ember szeretetteljes egyesülésre juthat Istennel hozzá leereszkedő s őt magához felemelő kegyelme révén. A kegyelem az embert természetes képességeit meghaladó módon emeli fel, hogy részesedhessék Isten életében s vele szeretetben egybeforrjon.

Ennek az állapotnak a vizsgálata már meghaladja az ember természetes képességeire támaszkodó filozófia lehetőségeit. De a filozófia sem veheti tudatlanba az istenszeretet az erkölcsi életben mutatkozó hatását. Az Istennel szeretetben egyesült lélek minden mást is benne szeret. Az alkotásaiban örömét találó Isten szeretetével néz a természetre, a világra, s Istenhez való viszonyukban szemlélve embertársait, a természetes vonzalmat meghaladó, annál nemesebb és magasabbrendű emberszeretet érzésével tekint rájuk, s Isten szeretetétől ösztönözve igyekezik javukra, szolgálatukra lenni.

Az Istennel egyesült lélek számára az erkölcsi érték s a megvalósítását sürgető törvény nem tőle kívül álló parancs, hanem a saját akaratává vált tartalom. Nem áll szemben az értékkel és a törvénnyel, hanem a maga akaratában hordozza azt. Az abszolút tökéletesség szándékait és akaratát megáévá téve, számára megszűnik a törvény kényszerű felszólítása, a jó akaratának önként követett szabálya. Ez az akaratban való teljes egybeforrás az értékkel és a törvénnyel az „Isten gyermekeinek a szabadsága", az erkölcsi tökéletesség ember által elérhető legmagasabb foka.

Irodalom a III. részhez:

Allers, R.: Vom Werden sittlicher Persönlichkeit. 3. Aufl. Freiburg i. B. 1930. – *Arnold, W.:* Person. Charakter, Persönlichkeit. 2. Aufl. Göttingen 1962. – *Bouglé, C.:* Le solidarisme. 2. éd. Paris 1924. – *Bourgeois, L.:* Solidarité. Paris 1912. – *Brunner, E.:* Gerechtigkeit. Zürich 1943. – *Cathrein, V.:* Recht, Naturrecht und positives Recht. 2. Aufl. Freiburg i. B. 1909. Die christliche

Demut. Freiburg i. B. 1918. – *Dempf, A.:* Kulturphilosophie. (Handbuch der Philosophie) München–Berlin 1931. Religionsphilosophie. Wien 1937. – *Egenter, E.:* Von christlicher Ehrenhaftigkeit. München 1937. – *Fischer, H.–Ipsen, G.:* Ethik des Berufs. Berlin 1933. – *Foerster, F. W.:* Sexualethik und Sexualpädagogik. 6. Aufl. Freiburg Schw. 1952. Christus und das menschliche Leben. 3. Aufl. Freiburg Schw. 1953. – *Haessle, J.:* Das Arbeitsethos der Kirche. Freiburg i. B. 1923. – *Hertling, G.:* Recht, Staat und Gesellschaft. München 1916. – *Hildebrand, v. D.:* Reinheit und Jungfräulichkeit. München 1927. Die Ehe. München 1929. Das katholische Berufsethos. Augsburg 1931. Christliche Ethik. Düsseldorf 1959. – *Horváth S.:* A természetjog rendelkező szerepe. Budapest 1941. – *Hölscher, E.:* Sittliche Rechtslehre. München 1929. – *Hünemann, J.:* Die soziale Gerechtigkeit. Essen 1962. – *Jankélevitch, W.:* Traité des vertus. Paris 1944. – *Manser, G. M.:* Das Naturrecht in thomistischer Beleuchtung. Freiburg Schw. 1944. – *Marcel, G.:* Etre et Avoir. Paris 1935. Homo Viator. Paris 1944. La dignité humaine. Paris 1964. – *Maritain, J.:* Religion et culture. Paris. La personne et le bien commune. Paris 1947. – *Messner, J.:* Das Naturrecht. 3. Aufl. Innsbruck –Wien 1958. Widersprüche in der menschlichen Existenz. Innsbruck 1952. – *Moór Gy.:* A természetjog problémája. Budapest 1934. – *Niebuhr, R.:* Does civilisation need religion? New-York 1941. The nature and destiny of man. New-York 1941–43. Essays in applied christianity. New-York 1959. – *Noszlopi L.:* A szeretet.1932. – *Petraschek, K.:* System der Rechtsphilosophie. Freiburg i. B. 1932. – *Pieper, J.:* Die Wirklichkeit und das Gute. 6. Aufl. Leipzig 1956. Vom Sinn der Tapferkeit. 6. Aufl. München 1954. Zucht und Mass. München 1955. Über die Hoffnung. München 1955. Traktat über die Klugheit. München 1960. – *Sawicki, F.:* Philosophie der Liebe. Paderborn 1924. Das Ideal der Persönlichkeit. 1925. – *Scheler, M.:* Arbeit und Ethik. Christentum und Gesellschaft. 2. Halbband. Leipzig 1924. – *Schöllgen, W.:* Aktuelle Moralprobleme. Düsseldorf. 1955. Konkrete Ethik. Düsseldorf 1961. – *Schütz A.:* A házasság. Budapest 1933. – *Schweitzer, A.:* Kultur und Ethik. München 1923. – Semaine des Intellectues Catholiques: Travail et condition humaine. Paris 1963. – *Spranger, E.:* Lebensformen. 7. Aufl. Halle 1930. Psychologie des Jugendalters. 7. Aufl. Leipzig 1926. – *Steffels, J. P.:* Glaubensbegründung. Mainz 1958. – *Stammler, R.:* Lehrbuch der Rechtsphilosophie. 2. Aufl. Berlin 1922. – *Weidauer, F.:* Die Wahrung der Ehre und die sittliche Tat. Leipzig 1936. – *Wolff, P.:* Vom Wesen der Ehrfurcht. München 1935. – *Wust, P.* Naivität und Pietät. Tübingen 1925. Ungewissheit und Wagnis. Salzburg–Leipzig 1937. – *Wyszynski, S.:* L'esprit du travail. Paris 1962.

67-1177 Pécsi Szikra Nyomda – F. v.: Melles Rezső

60,— Ft